

KOVÁCS ANDRÁS

KÉSŐ RENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZET ERDÉLYBEN
1541–1720

Kovács András

KÉSŐ RENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZET ERDÉLYBEN

1541–1720

Teleki László Alapítvány
Polis Könyvkiadó
Budapest–Kolozsvár
2003

A fényképeket
BUZOGÁNY DEZSŐ, CORNELIU GAIU, HORVÁTH JÓZSEF, KARÁCSONY ISTVÁN, KOVÁCS ANDRÁS,
KOVÁCS ZSOLT, MARIUS LUGOJAN, MAKSAY ÁDÁM, VIRGIL POP, MARIUS PORUMB,
SEBESTYÉN JÓZSEF, SZABÓ TAMÁS
készítette

Az alaprajzok
KARÁCSONY ISTVÁN
munkái

Borítóterv
KOVÁCS IMRE

Címlapfotó
SEBESTYÉN JÓZSEF

Lektorálta
MIKÓ ÁRPÁD

A könyv kiadását
az Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum (Kolozsvár), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Határon Túli Magyarok Hivatala, az Országos Széchényi Könyvtár, a Hadtörténelmi Térképtár,
a Körös-vidék Múzeuma (Nagyvárad),
a gyűjteményekben őrzött képek közléséhez való hozzájárulással
a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára és a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka
támogatta

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

© Kovács András, Teleki László Alapítvány, Polis Könyvkiadó, 2003

ISBN 963 86388 6 9 (Teleki László Alapítvány)
ISBN 973 8341 28 0 (Polis Könyvkiadó)

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
ELŐZMÉNYEK	9
AZ ERDÉLYI MŰVÉSZET KERETEI	15
A VÁROSOK ÉPÍTÉSZETE	19
Kolozsvár a 16–17. században	19
Beszterce	38
Szeben	40
Gyulafehérvár – az erdélyi fejedelmek székvárosa	42
VÁRAK	47
TEMPLOMVÁRAK	63
KASTÉLYOK ÉS UDVARHÁZAK	75
Erdély fejedelmeinek gyulafehérvári palotája	75
Kastélyok	83
<i>A 16. század utolsó harmadának építkezései</i>	85
<i>A Bethlen–Rákóczi-kor kastélyai</i>	101
<i>Az 1661-et követő évtizedek építkezései</i>	137
Udvarházak	146
EGYHÁZI ÉPÍTÉSZET	149
JEGYZETEK	165
IRODALOM	175
KÉPJEGYZÉK	181
MUTATÓK	187
ARCHITECTURA RENAISSANCE TRANSYLVANIAN ÎN TRANSILVANIA	197
LATE RENAISSANCE TRANSYLVANIAN ARCHITECTURE	206

BEVEZETÉS

Ennek a tanulmánynak az első változata 1997–1998 telén íródott egy enciklopédikus jellegű, a történeti Magyarország építészettörténetét összefoglaló kiadvány egyik erdélyi fejezeteként. Építészeti műfajok szerint tagolt szerkezetét, terjedelmét, illusztrációs anyagának és hivatkozásainak milyenségét a kötet megálmodói határozták meg.

Noha a vonzó kiadói elképzelésből máig sem lett kötet, úgy véljük, hogy a kéziratba foglalt, az erdélyi reneszánsz művészet egészének, különösen pedig az építészetnek szemmel láthatóan nyitott, olykor csak az emléktanyag hézagos ismerete miatt megoldhatatlannak tűnő, máskor – mai tudásunk szerint – megválaszolhatatlan kérdései, pusztán megfogalmazásuk által, továbblépésre ösztönözhetnek, így közzétételük kimozdíthatja a kutatást abból az idillikus elképzelésből, amely az itáliai reneszánsz szinte kizárólagos hatására megindult, töretlen, egyenes vonalú és környezetétől, illetve lehetőségeitől eltérő, sajátos fejlődési vonal délibábját kergeti az erdélyi régiségben.

Az idézett és műfajonként csoportosított emlékek nem fogják át teljes egészében Erdély késő reneszánsz emléktanyagát. Joggal hiányolható a szász vidékek építészetének sok reprezentatív darabja, de olyan fontos erdélyi kastélyok is kimaradtak, mint az ebesfalvi Apafi-, a bonyhai Bethlen-, a gerendi és marosvécsi Kemény-, a gernyeszegi Teleki-, az olasztelki és a vargyasi Daniel- és a jelenleg is kutatás alatt álló miklósvári Kálnoky-kastély, hogy az igen kevésbé ismert udvarházak hosszú sorát ne is említsük.

Elsősorban azokat az épületeket és épületegyütteseket választottuk, amelyeknek jelentős reneszánsz részleteit saját kutatásaink során alaposabban tanulmányozhattuk, vagy pedig azokat, amelyekkel kapcsolatban részletes és modern szemléletű feldolgozásra támaszkodhattunk.

Az egyes emlékeket történetük általunk legfontosabbnak ítélt mozzanatai alapján illesztettük a tárgyalás kronológiai rendjébe, abban a reményben, hogy ezzel az eljárással a nagyon nehezen körvonalazható stílusbeli összefüggésekre is sikerül majd rávilágítanunk.

A tanulmány hivatkozásainak kiindulópontját az esetek nagy többségében az erdélyi reneszánsz fogal-

mát először körvonalazó Balogh Jolán (1900–1988) úttörő tanulmányai alkotják. 1933-ban közzétett első erdélyi tárgyú írásától kezdve számtalan tanulmányban és vastkos kötetben dolgozta fel az általa terepen gyűjtött emléktanyagot, s összevetette azzal, amit könyvtári és levéltári vizsgálódásai során ezekről, mestereikről, megrendelőikről és közönségükről megtudhatott, nem utolsósorban az erdélyi régiség fáradhatatlan bűvárainak, Kelemen Lajosnak (1867–1963), Herepei Jánosnak (1891–1970) és másoknak – kutatásai számos erdélyi támogatójának – köszönhetően. *Kolozsvár műemlékei*,¹ *Az erdélyi renaissance*,² *A művészet Mátyás király udvarában*,³ *Varadinum. Várad vára*,⁴ *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*⁵ című kötetei s számtalan tanulmánya gazdag és pontos, egy hosszú kutatói pálya során hangyaszorgalommal gyűjtött adatainak és a vonatkozó szakirodalmat kritikusan feldolgozó jegyzetanyagának alapos ismerete nélkül ma sem közelíthet senki büntetlenül az erdélyi reneszánsz problematikájához.

A korabeli erdélyi emléktanyag leglátványosabb műfaját megtestesítő kastélyépítészetről szól Biró József (1907–1945) legjelentősebb munkája, az *Erdélyi kastélyok*.⁶ Megjelenésétől kezdve példaképe ez az utolérhetetlenül szellemes, gondolatébresztő, nagyvonalú szintézis mindazoknak, akik az erdélyi kastélyokhoz, megrendelőikhez és mestereikhez s általában a 16–19. század művészetéhez közelítenek, nem is annyira adatgazdagsága, sokkal inkább annak az egészen kivételes, szilárd esztétikai alapokon és kipróbált történeti ismereteken alapuló beleérzésnek az okán, amellyel a tragikusan korán elhunyt művészettörténész kutatásának tárgyát körüljárta, s monografikus tanulmányok hiányából adódóan igen hézagos történetüket néhány töredékes adat alapján felvázolta. Munkájának alapját egyrészt azok az adatok alkotják, amelyeket a korábbi szak- és helytörténeti irodalom tárt fel, valamint kortársai – köztük a sokoldalú Kelemen Lajos, az erdélyi régiség legkiválóbb ismerője – bocsátottak a rendelkezésére, másrészt saját kutatásai, amelyek az erdélyi barokk művészet legjelentősebb emlékeivel, köztük Bonchida⁷ és Gernyeszeg⁸ kastélyaival foglalkoztak.

Mindkét előbb említett szerző évszázadok óta fo-

lyamatosan, legtöbbször az építető közvetlen leszármazottai által lakott, bebútorozott, karbantartott épületekként szembesülhetett 1945 előtt az erdélyi kastélyok többségével, így korántsem nyílt lehetőségük olyan szerkezeti részletek megfigyelésére, amelyeket csak a mai kutató által szemrevételezett romos, elhagyott, málladozó vakolatú épületek tárnak fel.

Nagyon sokat köszönhet az erdélyi reneszánsz művészet kutatása B. Nagy Margitnak. Tanulmányaiiban példamutató módon, hatalmas levéltári anyagra és terepbejárásaira támaszkodva szembesítette az írott források vallomását a fennmaradt emlékkanyaggal, miközben az erdélyi udvarházak tipológiáját, szerkezeti, funkcionális, díszítés- és berendezésművészetét kutatta, s mellettük az erdélyi építészetnek olyan jelentős emlékeit tárta fel, mint a reneszánsz pártázatos együttesek sora vagy az alkalmazott kutatási módszer tekintetében is útmutató bethlenszentmiklósi kastély.⁹ Példás forráskiadványa¹⁰ és nem utolsósorban Kelemen Lajos művészettörténeti vonatkozású tanulmányainak sajtó alá rendezése, azok általa szerkesztett, újabb interpretációkat sugalló jegyzet- és illusztrációs anyaga révén jelentős módszertani és szemléleti újítás kezdeményezője lett.¹¹

Különösen a két Rákóczi György fejedelem korának magyarországi építkezéseit taglaló, elemző kiváló tanulmányai és alapos forrásközlései révén járult hozzá Détsy Mihály az erdélyi reneszánsz építészet történetének kutatásához, a magyarországi Rákóczi-építkezések elemzésével szilárd támpontokat kínálva az erdélyi fejlemények értékeléséhez.¹²

A hatvanas évek elejétől kezdve három, az erdélyi reneszánsz építészzel kapcsolatos kötetet is közzétett Sebestyén György, aki építészként próbálta megérteni az általa vizsgált emlékeket. Pontos és szép felmérései, jelentős együttesek történetének az elemzése mellett fontos szerkezeti, stilisztikai felismerések fűződnek a nevéhez. Fontos szerepet vállalt abban is, hogy a magyar és szász művészettörténetírás eredményeit a román szakemberek számára is hozzáférhetővé tegye.¹³

Az elmúlt évtizedek román művészettörténetírásának súlypontjait alkotó, kétségtelenül fontos szintetikus összefoglalások többnyire felületesen, a vonatkozó magyar szakirodalomból átvett, jól-rosszul értelmezett adatok tükrében érintették az általunk vizsgált korszak építészetét. Így főleg illusztrációs anyaga miatt érdemes forgatni Grigore Ionescu¹⁴ és Gheorghe Curinschi-Vorona¹⁵ összefoglaló munkáit, akik – a bukaresti Ion Mincu Intézet tanáraiként – az általuk kezdeményezett és vezetett szünidei gya-

korlatokon készített diákfelmérések anyagát tették közzé. Virgil Vătăşianu a mai Románia területének feudális művészetét összefoglaló monumentális művében¹⁶ tért ki Erdély kora reneszánsz művészetére, az *Istoria artelor plastice din România*¹⁷ című összefoglalás két megjelent kötetébe illesztett erdélyi fejezetek szerzőjeként pedig átfogó képet igyekezett adni a vizsgált terület művészetének alakulásáról, néhány fontosabb erdélyi reneszánsz kastély újabb keletű felmérését is közzétéve.

Kolozsvár reneszánsz emlékeivel kapcsolatosan fogalmazott meg figyelemreméltó megállapításokat Viorica Marica és Ştefan Pascu a *Clujul medieval*,¹⁸ illetve az előbb említett szerző és Mircea Țoca az *Istoria Clujului*¹⁹ című kötetben, George Mândrescu pedig Beszterce reneszánsz építészetét s annak a 16. századi Moldvában is ható kisugárzásait vizsgálta.²⁰ Nicolae Sabău a romániai,²¹ illetve az erdélyi barokk szobrászatról²² szóló munkáinak bevezető fejezetében az erdélyi barokk szemszögéből tekintette át a 17. század második felének erdélyi művészetét.

Dávid László a középkori és kora újkori Udvarhelyszék művészeti emlékeinek alapos és megbízható, korpusz-jellegű összefoglalását tette közzé.²³

A magyarországi művészettörténetírásban – különösen a művészettörténeti kézikönyv előmunkálatai során szerzett tapasztalatokból adódóan – bekövetkezett jelentős szemléletváltást tükrözi a *Váradai kőtöredékek* címmel 1989-ben megjelent tanulmánykötet és katalógus.²⁴ Lelkes szerzőinek lényegében az akkor kijelölt, a fennmaradt emlékek és fragmentumok sokoldalú, a legapróbb részletekre is kiterjedő vizsgálatára s az így nyert adatok pontos értelmezésére és szintetizálására törekvő utat folytatva sikerült azóta is számtalan részletében módosítani, árnyalni is az erdélyi reneszánszsal kapcsolatban korábban kialakult képet.²⁵ Ezeket a változásokat tükrözi a Sisa József-Dora Wiebenson szerkesztésében eredetileg angol nyelven megjelent *Magyarország építészetének története*, amelynek vonatkozó fejezetét Farbak Péter dolgozta ki,²⁶ akárcsak a *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig* tankönyv,²⁷ melynek reneszánszról szóló fejezetét Mikó Árpád írta.

Az elmúlt évtizedben hagyta el a sajtót Gyöngyösy János összegező munkája a székelyföldi vártemplomokkal²⁸ kapcsolatos kutatásairól, és ugyanehhez a témához kapcsolódik Tüdös S. Kinga háromszéki templomvárakat bemutató munkája.²⁹ Őneki köszönhetjük a Kálnoky család mecenátusát körvonalázó összefoglalást is.³⁰

ELŐZMÉNYEK

Az itáliai reneszánsz művészet hatásainak igen korai és az Alpokon innen egészen kivételes jelentkezése Magyarországon kezdetben, az 1476-ot követő évektől csupán az uralkodó, Mátyás király humanista fogantatású személyes reprezentációját szolgálta,³¹ elterjedésére pedig – néhány kivételtől eltekintve – többnyire csak az 1490-et, Mátyás halálát követő évtizedben vannak bizonyítékaink.³² Így Erdély építészetében is csak a 15. század utolsó évtizedében, éveiben jelentkeznek ezek a hatások, kezdetben késő gótikus szerkezetű épületek dekoratív faragványaiként.

Különösen a későbbi fejlemények szempontjából nagy jelentőségű két központ, a váradi³³ és a gyulafehérvári püspöki udvar környezetében³⁴ mutatható ki ebben az időben olyan épületrészek egykori létezése, amelyeket antikizáló faragványokkal díszítettek. Ezeket követően jelennek meg az első nagyobb szabású, részben még gótikus szerkezetű, ám már reneszánsz programot megvalósító építkezések, mint Lázói János gyulafehérvári kápolnája 1512-ben, az ugyancsak gyulafehérvári Várdai-lépcső és a Szent Anna-kápolna 1524 táján – a korszak legjelentősebb fennmaradt emlékei.

A budai, majd esztergomi eredetű reneszánsz díszítőtagozatok, síremlékek, tabernákulumok, keresztelőmedencék elterjedése a mohácsi csata (1526) körüli évtizedekben, talán a királyi építkezések leállása, mestereik szétszóródása miatt, de a megrendelők ízlésében bekövetkezett kétségtelen változások tükröződéseként is számottevő immár az erdélyi falvak és városok nemesi és polgári rendű megrendelőinek a világában.³⁵

Valószínű, hogy reneszánsz faragványok elkészítésében akkor már helyi mesterek is részt vettek, bár az itthoni kínálat és igények tekintetében meggondolkoztató, hogy míg Mezőkeszűben 1521-ben reneszánsz tagolású ajtókeretet helyeztek el a templom déli homlokzatán,³⁶ mintegy évtizeddel később mégis rangos, de tisztán gótikus szerkezetű portáléval díszítették a templom nyugati főbejáratát.

A keszűi példához hasonló módon ezekben az évtizedekben az igen nehezen keltezhető késő gótikus szerkezetek együtt élnek a provincializálódó és szinte kivétel nélkül a korai reneszánszra jellemző, így to-

vábbra is a budai hagyományokból sarjadt faragványokkal. Igazán korszerűnek tekinthető, az itáliai vagy akkor már akár a közép-európai fejlődéssel valóban lépést tartó darabbal csak kivételesen találkozunk.

Ilyennek ítéljük azt a lendületes volutákkal alátámasztott kolozsvári szemöldök-töredéket,³⁷ amelynek frízét a számunkra ismeretlen kötődésű Bernardus Pictor – kétségtelenül kolozsvári polgár – 1514-es, füléstáblába foglalt felirata díszíti. Talán ide sorol-

1. Ajtókeret. Kolozsvár. 1514.

hatjuk – s a Közép-Európában terjedő reneszánsz formák tekintetében értékelhetjük korszerűnek – a kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom sekrestyéjének Johannes Clyn (Klein) plébános által megrendelt és egyrészt a bécsi Stephansdom szószékének mestere, Anton Pilgram (mh. 1517) köréhez, másrészt pedig közel egykorú, Bázelen közzétett, ifj. Hans Holbein művészetétől sem idegen fametszetes illusztrációk világához kapcsolódó ajtókeretét (1528). Ezek szintézise a bécsi Falkh-epitáfium (1519–1520) tanúsága szerint valószínűleg alsó-ausztriai mesternek köszönhető.³⁸ A keret lábazatát a címertani jobb oldalon Kolozsvár, bal oldalon pedig a megrendelő plébános „IC” névbetűs címere díszíti.

Hasonló igazodás lecsapódása a Hunyadi János 1533-ban állított gyulafehérvári síremlékének az oldalapjait díszítő két dombormű, melyek előképei bizonyíthatóan kortárs német metszetek voltak. A János király megbízásából Statileo János erdélyi püspök által elkészíttetett síremlék keletkezésének körülményeit és közvetlen összefüggését Heinrich Steiner (Augsburgban működött 1522–1548 között)

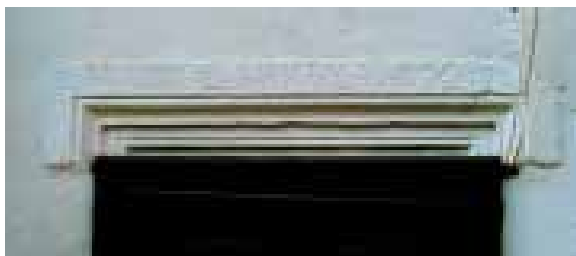
2. Címlap. Bazel. 1518.

3. Sekrestyeajtó. Kolozsvár. Szent Mihály-templom. 1528.

4. Hunyadi János tumbája. Gyulafehérvár. 1533.

5. Ajtókeret töredéke. Kolozsvár. 1539.

6. Gyámkő. 1520-as évek. Törpény

kiadványainak illusztrációival Ritoókné Szalay Ágnes ismerte fel,³⁹ s ő illesztette a korábban⁴⁰ az erdélyi reneszánsz 15. századi kezdőpontjaként számon tartott emléket valós, 16. századi összefüggéseibe.

A reneszánsz formák helyi terjedését jellemzi, hogy a hagyományos gótikus megoldásokhoz hasonlóan a sarkokon átmetsződő, de a hornyokat és pálcákat reneszánsz kímákká és lemezekké alakító profilok jelennek meg az ajtókeretek késő gótikus szerkezetű, erőteljesen tagolt faragványain. Ezeknek a kétségtelenül átmeneti megoldásoknak a viszonylag hosszú erdélyi pályafutását többek között egy kolozsvári kerettöredékkel illusztrálhatjuk,⁴¹ amely felirata szerint 1539-ben, Wolphard Adorján kolozsvári reneszánsz építkezéseivel egy időben készült. Hasonló a helyzet a marosvécsi kastélyban is, ahol kétségtelenül reneszánsz profilálású kerettöredék pálcái metsződnek 1537 táján.⁴²

Ilyen kiképzésű oldalkapukkal találkozunk a meglehetősen bizonytalanul, valószínűleg az 1520-as

évekre keltezhető, diadalívvel együtt újjáépített szásztörpényi templomhajón.⁴³ A látványos, Kolozsvár és Dés késő gótikus egyházi építkezéseivel kapcsolódó, beugró pillérekre támaszkodó féloszlopokkal tagolt belsőben, melynek két szakaszát elegánsan bonyolított hálóboltozat fedi, s amelyet késő gótikus – az 1524-ben készült berethalmihoz közelítő felfogásban kialakított igényes, de annál valamivel egyszerűbb plasztikai díszű – szószék és ugyancsak Berethalomhoz hasonlítható vakmérműves mellvédű nyugati karzat díszít, különös kontrasztként tűnik fel egy növénydíszes reneszánsz maszk a hajóboltozat délnyugati – karzatsfeljáró fölötti – sarokgyámján. Nehézkessége, plasztikai kivitelezésének a gyengesége is a diadalív meg a kaputorony vele egy időben készült, azonos együttesbe illeszkedő bumfordi, de Szebenben is előforduló, „őrizző” oroszánokkal díszített gyámjai tükrözik a gótikus dekorációhoz szokott hazai kőfaragó küzdelmét nemcsak az elébe

adott mintával, hanem a számára szokatlan keménységű és szemcsézettességű helyi kőanyaggal is. Az Erdélyben tevékeny képfaragók és a megrendelői igények közötti hatalmas különbségeket akkor mérhetjük le igazán, ha a kolozsvári sekrestyeajtó fejezetét díszítő expresszív maszkokkal hasonlítjuk össze ezt a darabot.

Külön érdekessége a művészettörténeti irodalomban jóformán ismeretlen,⁴⁴ egykor legalább két azonos formájú, kőbe faragott és festett címerpajzzsal díszített, így valószínűleg egyetlen patrónus által emelt hajónak, hogy a szóban forgó időben, a templom általunk feltételezett bővítése és újjáépítése táján, 1518-ban a későbbi kolozsvári építkezéseiről ismert Wolphard Adorján, 1530 körül Johannes Klein, a kolozsvári sekrestyeajtó megrendelője, 1547-ben pedig Kolozsvári Péter gyulafehérvári kanonok és ugocsai főesperes⁴⁵ – valamennyien a gyulafehérvári káptalan tagjai – volt a jelentős borvidéken fekvő, így nagy dézsmajövedelmet biztosító, gazdag Beszterce vidéki szász falu plébánosa.⁴⁶ A korábban, 1504 előtt újjáépített, ugyancsak késő gótikus törpényi szentély töredékesen fennmaradt, a székelydályai templom szentélyével (1526 előtt) s így a vajdahunyadi ún. Mátyás-loggiáival is rokonítható falképei, illetve a hajónak ma nagyrészt vakolattal takart,⁴⁷ Dürer egyik Apokalipszis-metszetén (*A hét harsona* – 1498)⁴⁸ alapuló *Utolsó ítélet*-kompozíciója tükrözik a megrendelő – valószínűleg inkább a falu művelt, világlátott plébánosa, mint a közösség – korszerű igényeit.⁴⁹

A szásztörpényi templom példája azért is fontos, mert a késő gótikus építészeti hagyománynak és a reneszánsz formáinak a 16. század első felére jellemző együttélését bizonyítja egy olyan megrendelői réteg, a gyulafehérvári humanista kör tagjai körében, amelynek Bécsben és itáliai egyetemeken pallérozott műveltsége már mindenképpen az új stílushoz kötődik. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy ezeken az egyházi építkezéseken továbbra is igen erősnek tűnik a hagyományos formákhoz való konzervatív ragaszkodás. Akárcsak a magyarországi reneszánsz korai szakaszában keletkezett egyházi épületek esetében, itt is nehezebb volt megújítani a templomnak a változatlan szertartásrend és megszokás által is szentesített formáit, berendezését, használati tárgyait, mint a lassan, de folyamatosan változó, az új életformához és változó igényekhez rugalmasabban alkalmazkodó lakókörnyezetet. Az előbbieket külső megjelenésében – úgy véljük – a megszentelt hagyomány

munkál sokszor még a 17. század végén is. Másképpen aligha értelmezhetnénk a templomi kelyheknek a gótikára visszavezethető formáit és részleteit, a templomi ülőpadok még hosszú ideig középkorias díszítését vagy akár a beugró szentélyes elrendezésekhez való ragaszkodást korszakunk egész ideje alatt, nemcsak a katolikus, hanem a protestáns templomok némelyikében is.

Törpénynél valamivel később, 1532 táján alakította át Báthory István erdélyi vajda az általa patronált szilágyssomlyói plébániatemplomot, melynek szerkezetében uralkodók a késő gótikus vonások, dekorációját viszont igényes, de a kora reneszánszhoz – s így valószínűleg továbbra is Esztergom kisugárzásaihoz – kötődő tabernákuluma és sekrestyeajtaja jellemzi.⁵⁰

A felsorolt példák, ha nem is kimerítőek, arra talán mégis alkalmasak, hogy érzékeltessék a reneszánsz formák erdélyi elterjedésének sokrétűségét s azt, hogy ebben a szövetben fel-felbukkannak már a 16. századra jellemző, korszerű reneszánsz formák is.

A legkorábbi, tisztán reneszánsz stílusúnak tekinthető építészeti szerkezetek a várépítészeti területén, az erdélyi fejedelemség kezdeteivel egy időben, az 1540-es évektől kezdve figyelhetők meg. Ezekkel szinte egyszerre tűnnek fel a német reneszánszra jellemző, grafikus ihletésű kandeláber-féloszlopokkal alakított, a tektonikus szemléletnek ellentmondó keretelések is, amelyek a továbbiakban az antikizáló, az építészeti gondolkodásnak megfelelő megoldások melletti másik meghatározó vonulatát képviselik majd az építészeti dekoráció alakulásának. Noha ugyanebben a környezetben, az erdélyi emléktanyag egyes emlékein, emlékcsoportjain a későbbiekben is nagy számban bukkannak majd fel a 16. század folyamán keletkezett olasz traktátusokba illő, klasszicizáló pilaszterekkel keretelt, triglifés frízű, majd pedig hasonló fogantatású rusztikus megoldások, azoknak az eredetét – akárcsak a későbbi, a század utolsó harmadában jelentkező veretdíszes dekorációét⁵¹ – kétségtelen olasz származásuk ellenére sem lesz könnyű a továbbiakban közvetlenül Itáliához kötnünk, hiszen formáik az olasz eredetű mintakönyveknek köszönhetően akkor már Közép-Európában is közkedveltek voltak. Sokkal kézenfekvőbb megoldásnak tűnik, hogy igen eltérő előképeiket és párhuzamaikat a könyvillusztrációk és általában a nyomtatott grafika körében, esetleg az erdélyi kőfaragó legények által látogatott központokban, Erdélyhez sokkal közelebb keressük.

Ezek a jelenségek azt sugallják, hogy Erdély viszonylatában aligha beszélhetünk autonóm, kizárólag itáliai forrásokból merítő fejlődésről s azt didaktikussá tagoló olyan stíluslépcsőről, amely az érett és késő reneszánsz klasszikus kritériumainak megfelelné.

A kutatások jelenlegi állása alapján egyszerűbbnek

és így módszertanilag is indokoltabbnak látszik, hogy a történeti szempontból kétségtelenül fontos fordulópontot jelentő fejedelemség fennállásának egész korszakát elemző, stílustörténetileg a barokk formák jelentkezéséig terjedő vizsgálódásainkat az 1540 táján már feltűnő késő reneszánsz elemekkel is átszőtt jelenségek nyomon követésének szenteljük.

AZ ERDÉLYI MŰVÉSZET KERETEI

1541 kora őszén, amikor Izabella királyné és a kis János Zsigmond udvartartását a török pasasággá alakított Budáról Erdélybe szállító ökrösszekerek karavánja nehézkesen alámerült az Alföld portengerébe, aligha gondolhatta volna bárki is, hogy új államalakulat, az erdélyi fejedelemség születésének a szemtanúja.

A vajúdas keserves, energiapazarló görcseiből kibontakozó, török szuverenitás alatt élő, de történetének minden egyes szakaszában a Habsburg királysággal is szoros kapcsolatban álló Erdély sorsát az elkövetkező másfél században a két szomszédos nagyhatalom törekeny egyensúlya alakította, és az önálló – hatalmas szomszédainak gyengeségeit kihasználva olykor látványos teljesítményekre képes – erdélyi fejedelemségnek akkor ütött a végórája, amikor a Magyarország visszafoglalásáért vívott háborúban az erőegyensúly végleg a Bécsben székelő magyar király javára változott meg.

Az erdélyi fejedelemség a középkori Magyarország keleti részeit örökölte, s történetének kezdetén határai Kassáig és a Tisza vidékéig terjedtek. Az 1552-es török offenzíva és Temesvár meg Lipppa elfoglalása, 1566-ban Gyula bevétele, valamint Balassa Menyhért árulása után ez a terület leszűkül az erdélyi vármegyékre, a Lugos-Karánsebesi bánságra meg az ún. Magyarországi Részeket alkotó Zaránd, Bihar, Máramaros vármegyékre.

Kisebb ingadozásoktól eltekintve – Lipppa visszafoglalása (1594), a Báthory-birtokokon cserélt Nagybánya megszerzése (1583) – ezekre a területekre terjedt ki az erdélyi fejedelmek hatalma egészen Bethlen Gábor uralkodásáig. Őneki 1616-ban a Báthory Zsigmond alatt visszafoglalt Lipppa várát is át kellett adnia a töröknek.

A harmincéves háború első két szakaszában rövid időre Bethlen Gábor, később, 1644 után pedig I. Rákóczi György is megszerezte, sőt fiára is átörököltette az Erdéllyel szomszédos hét felvidéki vármegye feletti ellenőrzést. Ennek témánk szempontjából fontos következménye egyrészt az lett, hogy időlegesen megnövekedett a felvidéki kézműves központokból Erdélybe került mesterek súlya, akik jelentős részt vállaltak a fejedelmi építkezéseken, másrészt a fejedelemség határain kívüli fejedelmi birtokok építote-

lepein számtalan erdélyi mester – kőműves, ács, asztalos, kőpíró, tölcserés – dolgozott és szerzett utóbb erdélyi építkezéseken gyümölcsöt tetett tapasztalatokat.

II. Rákóczi Györgynek az 1657–1658-as katasztrofális lengyel hadjáratát követő sorozatos megtorlások rendjén azonban török kézre jutott Borosjenő és Várad s velük együtt a nyugati végvár vonal hozzájuk kapcsolódó kisebb erődítményei is, a királyi katonaság pedig ismét elfoglalta Szatmárt, egy időre még Kővárat és Kolozsvárt is.

Az 1658–1661 közötti török–tatar pusztítások következtében végleg megtorpant a század első felének a fejedelmi udvartól szétszóruló építő lendülete s a hadak járta, felbecsülhetetlen mértékű anyagi és embervesztést szenvedett, területében megcsönkített fejedelemség határvonalai ezután a Királyhágón és a Szilágyságon keresztül húzódtak. Határvillongások színhelye lett Bánffyhunyard, végvár Kolozsvár meg Szilágysomlyó, akárcsak a Maros alsó folyását őrző Marosillye és Déva.

Természetes, hogy a romok eltakarítása és az újjáépítés, a sokkal kedvezőtlenebb anyagi körülmények diktálta vontatottabb ütemben ugyan, de végbement I. Apafi Mihály fejedelem uralkodása alatt, az 1661-et követő évtizedek igényei viszont már aligha hasonlíthatók össze az 1613–1658 közöttiekkel, akár a városok, akár a politikai elit építkezéseit vizsgáljuk. Ez a megállapítás akkor is igaz, ha tudatában vagyunk annak, hogy az Erdélyre vonatkozó művészettörténeti kutatások eddig jóformán figyelemre sem méltatták ezt a század első feléhez viszonyítva kevesebb látványos emlékekkel kecsegtető korszakot, melynek művészetét pedig, paradox módon, összehasonlíthatatlanul gazdagabb emlék- és forrásanyag teszi megközelíthetőbbé.

Az 1687-ben kikényszerített balázsfalvi egyezmény értelmében a Habsburg-uralkodó katonasága megszálta Erdély legfontosabb erődítményeit, s pár évvel később, II. Apafi Mihály trónra lépése után kénytelen-kelletlen az erdélyi rendeknek is bele kellett törődniük a Lipót-féle Diploma elfogadásába, amely végleg megszüntette a fejedelemség önállóságát.

Állami berendezkedése és a kincstári birtokok vi-

szonylagos túlsúlya, valamint az egyes fejedelmek saját, legtöbbször – mint a Báthoryak és a Rákócziak esetében is – öröklött családi birtokai történetének egyes szakaszaiban érezhetően nagyobb mozgásteret biztosítottak Erdély uralkodóinak, mint amekkorával a Prágában vagy Bécsben székelő, korszakunk legnagyobb részében a nyugati hadszíntereken lekötött magyar király rendelkezhetett a kormányzása alá tartozó országrészben.

Ilyen körülmények között válhatott az erdélyi fejedelemség a Habsburg-uralkodók magyarországi ellenzékének mentsvárává, a fejedelmi udvar pedig a protestáns színezetű magyar művelődés támaszává és éltető, kisugárzó központjává. Az erdélyi fejedelmi udvar igényes műpártolása és építkezései követésre ösztönző példát állítottak az országrész minden megrendelője elé, akik saját építkezéseiken – a fejedelmi és középítkezések sajátos, patriarchális szervezetéből adódóan – igénybe vehették az ott működött mester tudását, tapasztalatait és tehetségét is.

A fejedelemség lakosságának etnikai és vallási sokszínűsége mellett a különböző jogállású, más és más kiváltságokat élvező székely és szász székek lakóinak, a vármegyék nemesi rendű és jobbágy népességének, valamint a környező, török pusztította területekről a béke oázisának számító Erdélybe áttelepült menekülteknek a kulturális változatossága tette e hegyek őrizte „Tündérországot” a 16–17. századi magyar művelődés jelentős központjává, amelynek különböző rendűrangú mecénásai sajátos igényeikből, lehetőségeikből és hagyományaikból fakadóan más és más módon váltak éltetőivé a reneszánsz művészetnek.

Korszakunk kezdetén a budai királyi udvarból átmentett művészek és különösen az onnan eredeztethető mecénási igények érvényesülése mellett leginkább a gyulafehérvári és a váradi püspöki udvar kisugárzásainak hatását érzékelhetjük.

Az általunk vizsgált korszak első, nagyobb, jó évszázadot kitevő részében az országrész építészetét többnyire jól képzett, északolasz származású hadmérnökök – fundálók, fundátorok – jelenléte uralta, akik vagy az Adriától a máramarosi hegyekig terjedő végvárvonal kiépítésére, az Udvari Haditanács alkalmazottjaiként kerültek Magyarországra és onnan – bécsi, prágai beleegyezéssel vagy anélkül – a gyulafehérvári udvarba, vagy pedig közvetlenül, úgy, hogy a fejedelmek megbízottjai szerződtették őket.⁵² Néhány példa alapján általánosítva elmondhatjuk ezekről a mozgékony, olasz reneszánsz építészeti traktátusokon iskolázott mesterekről azt is, hogy te-

vékenységi területük átfogta egész Közép-Európát, és így nemcsak az olasz, hanem elvileg az osztrák és német, a cseh, a morva és a lengyel reneszánsz megoldásait is közvetíthették a fejedelemség felé.

Jelentős az a közvetlen lengyel befolyás, amelynek jelei már János Zsigmond fejedelem (1541–1571) uralkodásától megmutatkoznak, majd Báthory István (1571–1586) lengyel királyságának, a háborúiból megtért erdélyi veteránoknak, de a fejedelemség átrendeződő gazdasági kapcsolatainak köszönhetően is érezhetően megerősödnek Erdély művészetében.⁵³ Változó intenzitással ugyan, de kimutathatóak lesznek az egész korszak folyamán. Nem véletlenül honosodott meg Erdélyben a halotti reprezentációnak az a lengyel változata, amelynek a kerélszentpáli keltezhetetlenül primitív sírlapot,⁵⁴ illetve a Sükösd György (Diószegi Péter, 1632) és Apafi György (Elias Nicolai, 1638 körül) számára készült fekvő-könyöklő alakos síremlékeket köszönhetjük. Nemcsak igen eltérő technikájuk, hanem részleteik különbözősége és társtalanságuk is arra késztet, hogy előzményeiket, esetleg a megrendelői igények szintjén ható közös előképüket valamilyen előttünk ismeretlen emléken, hihetőleg a fejedelmi udvar környezetében keressük. Hasonló a helyzet a fejedelmi síremlékek Báthory Kristóf 1583-ban felállított példaadó – számunkra azonban ismeretlen⁵⁵ – monumentumától kezdődő s a 17. században is folytatódó sorozatával, melyeknek mindenike Lengyelországban készült.⁵⁶

Művészettörténeti irodalmunk, túlhangsúlyozva az erdélyi reneszánsz művészet olasz előzményeit és előképeit, viszonylag kevés figyelmet szentelt más – osztrák, német, morva és cseh – közép-európai hatások erdélyi jelenlétének, noha emlékeink között jelentős azoknak az alkotásoknak a száma, amelyek aligha származtathatók közvetlenül olasz forrásból. Van olyan korszaka is a 17. századi erdélyi művészetnek, amikor a Bethlen Gábor halálát követő mintegy másfél évtizedben a fejedelmi építkezéseken kizárólag csak „németnek” titulált, a birodalom területéről származó, többnyire még az 1620-as évek végén Erdélybe került mesterekkel találkoztunk. Mellettük jelentkeznek az első hazai építészek is, Haller Gábor és Sárdi Imre deák. Az igen töredékes emlékmű alapján körvonalazható képünk ezekről a kapcsolatokról alig lehetne sejtésnél több, ha azt nem árnyalhatnánk a történeti források vallo-másával, és nem támogatná értelmezésüket a józan, gazdasági és kulturális kapcsolatok számbavételére támaszkodó meg gondolás is.

Nem szabad felednünk azt sem, hogy – már a 16. században is, de még inkább a 17. század folyamán – jelentős fáziseltolódással kell számolnunk a nagy olasz központok akkor már barokk stílusú és Közép-Európa olykor manierista színezetű késő reneszánsz művészete között, melyben a barokk jelenségek jobbra csak a vesztfáliai békét (1648) követő újjáépítés és a 17. század vége között kerülnek fölénybe, s ezeket a különbségeket csak tovább mélyítik azok a felekezeti ellentétek szülte elhatárolódások is, amelyek következtében az erdélyi mecénásoknak csak igen kis – igaz, az erdélyi műpártolás tekintetében nem jelentéktelen – hányada jutott el a reformációt követő korszakban Itáliába, míg számlálhatatlanul sokan peregrináltak ugyanakkor Közép- és Nyugat-Európában, szereztek ott maguknak egész életre kiható, így megrendelői habitusukat is bizonyára meghatározó mély élményeket. E formák közvetítésében a kevésbé szerencséseknak könyvillusztrációk, iparművészeti alkotások díszítőkinccse, az általuk foglalkoztatott mesterek használta mintakönyvek rajzai játszottak a kezére, s – Erdély provincializmusára, periferikus helyzetére és viszonylagos elszigeteltségére való tekintettel – azt is bizton állíthatjuk, hogy nagyon sok esetben az olasz forrásból származó hatások is ilyen, Krakkón, utóbb pedig Prágán vagy Bécsen átszűrt közvetítéssel jutottak el tájainkra. Az említett elszigeteltséggel magyarázható, hogy a reneszánsz motívumok itteni terjedésében szokatlanul nagy szerep hárult az olcsóbb és könnyebben szállítható grafikai lapokra meg az iparművészeti alkotások díszítőmustráira, amelyeket az erdélyi mesterek felnagyítottak, olykor saját ízlésük és tudásuk szerint át is értelmeztek, hogy megrendelőik igényeinek eleget téve építészeti alkotások díszeként alkalmazhassák azokat.⁵⁷

Csak így magyarázhatjuk azt az eklekticizmust, amely az általunk vizsgált korszaknak nemcsak a faragványait, hanem egész díszítőművészetét jellemzi, s amely a 17. század közepe tájától hosszan, szinte napjainkig terjedően befolyásolja népművészetünket.

A homlokzattagolás olaszos megoldásainak Erdélyben szembetűnő hiánya valószínűleg szintén a katonai építészek befolyásának az erősségét tükrözi, más esetekben pedig a nyomtatott traktátusok illusztrációinak kicsinyítésből fakadó „nagyvonalúsáigaira”, egyszerűsítéseire vezethető vissza; erre utal az is, hogy Erdélyben – úgy tűnik – az egész vizsgált korszakban makacsul alkalmazzák a lényegében kora reneszánsz tagolású keretmegoldásokat, mellőzve a késő reneszánsz olasz építészetére annyira jellemző

változatos, a reneszánsz Itáliájában oly gyakori, füles nyíláskereteléseket, amelyeknek a jelenléte Erdélyben a barokk korszak előtt ki sem mutatható. Hasonló a helyzet a térlefedések formáinak esetében is: erdélyi emlékeken egész korszakunk folyamán megtalálhatóak a 16. századtól változatlan helyi műhely hagyományból származó élkeresztes és fiókos dongaboltozatok, míg olcsóbb, könnyebben kivitelezhető – s az állítólag példát mutató Itáliában jóval korábban feltűnő – csehsüveggel és csehboltozattal nem találkozunk a 18. század előtt.

Milyen élmények munkálhattak az erdélyi fejedelmeknek az egész fejedelemség számára mintát adó műpártolásában? János Zsigmond Budától Lengyelországon át Gyulafehérvárig ívelő életpályájának, Báthory István itáliai, padovai és bécsi, később lengyelországi személyes benyomásainak, unokaöccse, Zsigmond Krakkóra, Rómára és Prágára tekintő ambícióinak a lecsapódásait a fennmaradt emléktanyag és a szűkszavú források vallomása alapján aligha leszünk képesek az erdélyi művészet szempontjából értékelhető képpé oldani, legfennebb közvetve, akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a 17. század elején Bethlen Gábor előtt is minden valószínűséggel ifjúkorának gyulafehérvári emlékei és feltételezhető 1596-os prágai útjának az élményei jelenthették a követendő példát. Pedig kézzelfogható adatunk a Bethlen Gábor által előnyben részesített előképekről sincs sok: Báthory Kristóf egykor Gdańskból importált, németalföldi származású mesterek által készített síremléke (1583), a löcsei Szent Jakab-templom evangélikus ikonográfájú szószéke és orgonája (1626), felső-magyarországi politikai ellenfeleinek, a magyar királyság zászlósurainak a kastélyai jelentették számára a meghatározó, közvetlen élményeket. Ilyen összehasonlításban feltételezhetjük, hogy az az udvari reprezentáció, amelynek, úgy tűnik, nem volt mit kezdenie például az alvinci kastély eredetileg eltervezett hat épület-szárnyával, inkább arányaiban, mint minőségében haladhatta meg a királyi Magyarország főurainak mecénátusát.

Noha idézhetünk példákat arra, hogy jelentős erdélyi műpártolók a 17. század folyamán már szembeállhettek a barokk művészet jellegzetes alkotó saival, ezek az élmények a fennmaradt emlékekből kikövetkeztethetően – úgy tűnik – hatástalanok maradtak. Ha csak arra gondolunk, hogy Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse, Bethlen Péter (mh. 1646) 1628–1629-ben többek között VIII. Orbán pápa és Bernini Rómáját is meglátogatta, hogy a nagy fejedelem

Pálóczi Horvát Jánost Páduába küldte ugyanakkor a „civilis architektúra” tanulmányozására, vagy arra, hogy 1645-ben, amikor I. Rákóczi György a Brnót (Brünn) ostromló Torstenson svéd hadvezérrel találkozott a morvaországi Lednice (Eisgrub) Liechtenstein-kastélyában, a fejedelem maga, kíséretének tagjai közül pedig Kálnoki István, Kemény János, Szalárdi János is írásban rögzítette benyomásait az általuk sohasem látott gazdagságú, igényes épületegyüttessel és különösen kertjével kapcsolatban⁵⁸ – elmondhatjuk, hogy élményekben nem volt hiány. De e mélyreható közvetlen élmények ellenére sem érzékelhetjük a barokk stílusú építészet ismertetőjegyeinek jelentkezését az országrész művészetében. Sőt azt sem állíthatjuk, hogy korszakunk végén Bethlen Miklós németalföldi, franciaországi és itáliai benyomásainak jelentős, a késő reneszánszon túlmutató hatása lett volna maga tervezte bethlenszentmiklósi építkezéseire.

Erdély viszonylagos elszigeteltsége, a nyugati kultúra keleti határvidékén elfoglalt helye, túlnyomóan protestáns szellemissége magyarázhatja az idegenkedést is, amely sokáig feltartóztatta az ellenreformáció és a Habsburg-uralkodó hadserege által terjesztett barokk formák megjelenését. Emellett a szakképzett mesterek hiánya okozhatta, hogy az itteni megrende-

lők még a 18. század első évtizedeiben is előnyben részesítették a késő reneszánsz művészet megszokott, sokszor igen leegyszerűsített díszítményeit.⁵⁹

Amikor Erdély „változása” rendjén, a szatmári békét (1711) követő években elkezdődött a Károlyfehérvárrá átkeresztelt Gyulafehérvár erődövének építése, s e modern erődítményt III. (VI.) Károly (1711–1740) imperiális reprezentációját tükröző barokk plasztikai díszbe öltöztették a hódító hadsereg nyomában a birodalomból ide érkezett művészek, akkor sem egyértelmű még az új stílus fogadtatása: az erdélyi politikai elit katolikus vallású, bizonyíthatóan aulikus érzelmű képviselőinek az építkezésein is csak 1730 táján jelentkeznek az első barokk megoldások, még mindig reneszánsz szerkezetekkel és motívumokkal keveredve.⁶⁰

A felsorolt jelenségek alapján érthetővé válik, hogy a kései gótika és a kora reneszánsz egymást átfedő határán túl, éppen az erdélyi fejedelemség létrejöttének korától tulajdonképpen a hagyományok által szentesített kora reneszánsz tagozatok makacs fennmaradása mellett érett és késő reneszánsz formák eklektikus együttéléséről beszélhetünk, amelyet időről időre manierisztikus – amíg pontos közép-európai eredetét meg nem határozzuk –, németesnek tekinthető dekoráció színez.

A VÁROSOK ÉPÍTÉSZETE

Erdély városainak települési szerkezete lényegében már az előző korszakban kialakult. A 16. század folyamán reneszánsz átépítések révén bővülnek, igazodnak az új életforma kétségtelenül megnyilvánuló igényeihez a lakóházak és a középületek, régi védműveiket pedig mélységükben tagolva igyekeznek az új követelményeknek megfeleltetni.

Erdély legjelentősebb városai kiváltságaik oltalmában az ország három részre szakadása utáni időkben virágzó határ menti kereskedelmüknek köszönhetőek meggazdagodásukat, mint a Kárpátokon átvezető szorosok közelében fekvő Szeben, Brassó és Beszterce. Az átmenő kereskedelemnek fontos megállóhely volt a kézművesközpontként is számottevő Kolozsvár, Medgyes és Segesvár. A 17. század elején csatlakozott hozzájuk közjogi szempontból Marosvásárhely, de városiasságában soha nem érte el az előbbieket. Szászsebes és Szászváros fejlődése pedig kétségtelenül megtorpant a 15. század elejéig érzékelhető nagy fellendülés után. Várad és Gyulaféhevár, a két püspöki székváros a reformáció után más-más utat járt be: az előbbi a fejedelemség legfontosabb nyugati végváráként és határvárosaként fejlődött tovább, Gyulaféhevár pedig – a reformáció következtében gazdátlanra vált épület- és birtokállományának, valamint az országrészt átszelő utakhoz viszonyított központi fekvésének köszönhetően – a fejedelemség székvárosa lett, talán azért is, mert az egykori püspöki és káptalani székhely mezővárosi, jobbágyi jogállású lakóit nem védtek – mint Kolozsvár vagy a lehetséges fővárosként is szóba került városok, Szászsebes⁶¹ meg Szeben⁶² polgárait – privilégiumaik, így püspöki, azaz magánföldesúri függésüket a szekularizáció következtében a „fejedelmi jobbágyok” jelentős előnyökkel és könnyebben elviselhető terheivel cserélték fel az általunk vizsgált korszakban.

Az említett városok megelőző századokban körvonalazódott építészeti arculatát elsősorban erődítményeik továbbfejlesztése alakította. Ellenséges betörések, de a belső zavarok ellen is folyamatosan és szorgalmasan bővítették, korszerűsítették középkori eredetű védőfalait, amelyek révén Kolozsvár, Szeben, Brassó, de Segesvár, Medgyes és Beszterce és Szászsebes is irigyelt biztonságot nyújtó menedékei lettek

a 16–17. századi erdélyi világnak; erődítményeiket az utak állapota és a hadtápvonalak hosszúsága miatt ostromagyúk nélkül érkező külső támadó nem is igen volt képes korszakunk folyamán ostrommal bevenni. E városok többségének német ajkú, lutheránus vallású, Németföldön nyomtatott könyveket olvasó, kereskedelmi és kulturális kapcsolataikban is német központok felé forduló polgárai ugyanakkor jelentősen elő is mozdíthatták a német reneszánsz előképekhez igazodó alkotások erdélyi terjedését.

KOLOZSVÁR A 16–17. SZÁZADBAN

A korszakunkra jellemző változásokat elsősorban Kolozsvár példáján próbáljuk a következőkben bemutatni.⁶³ Kolozsvár belvárosának körvonalait a 15. században kiépült új városfal négyszöge rögzítette, s ezt a keretet a 16. század elejére ki is töltötték az épületek. Kivételt csak a védőfalak mentén húzódó utcák külső sorai képezhettek, ezek esetében védelmi megfontolások tiltották a várfalakhoz ragasztott épületek emelését.⁶⁴ Ezt a keretet korszakunk erősen hullámozó, de végeredményben inkább negatív előjelűnek tűnő gazdasági és demográfiai tendenciái közepette nem is bővítették, s a városfalak és tornyok állandó karbantartása mellett többnyire csak a középkori védművek falszorosainak, „*kőkerkjei*”-nek kiépítéséről olvashatunk a 16–17. század forrásaiban.

A falakkal körülvett városmághoz a városközpontból kivezető legfontosabb utak mentén csatlakoztak a 14. századtól formálódó külvárosok, amelyeket feltételezhető palánkerődítéseik, esetleg összeépített csűrjeik gyűrűje mellett csak a városvégi utcákat elzáró sorompók védtek.⁶⁵

A három külváros közül a Hídelve a városmagot északról határoló Szamos hídján túl, a Kalotaszegre és Szilágyságba vezető útra fűzve terült el, a Magyar- és Középkapu előtti hóstát a Szentpéter felé Désre, illetve Tordára vezető főút mentén alakult ki, a monostori külváros tengelyét pedig a Gyalu és Bánffy-hunyad, illetve Tordaszentlászló és az Aranyos völgye felé elágazó, akkoriban sokkal forgalmasabb út határozta meg.

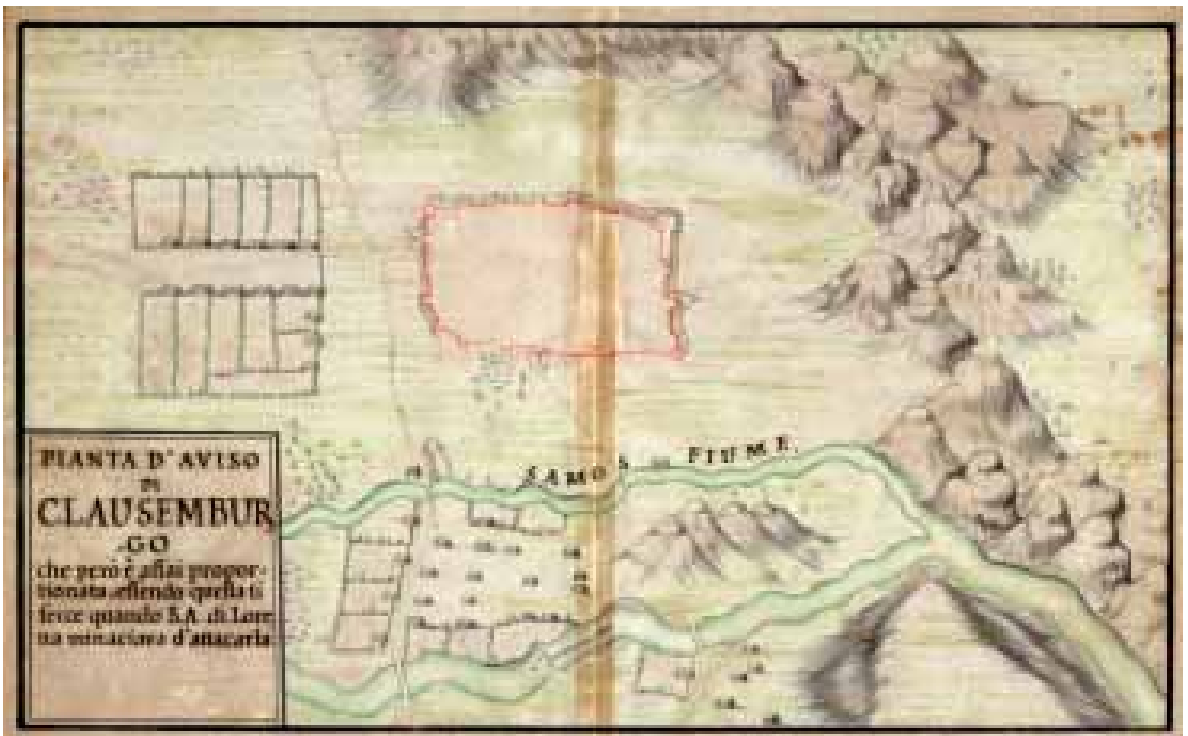

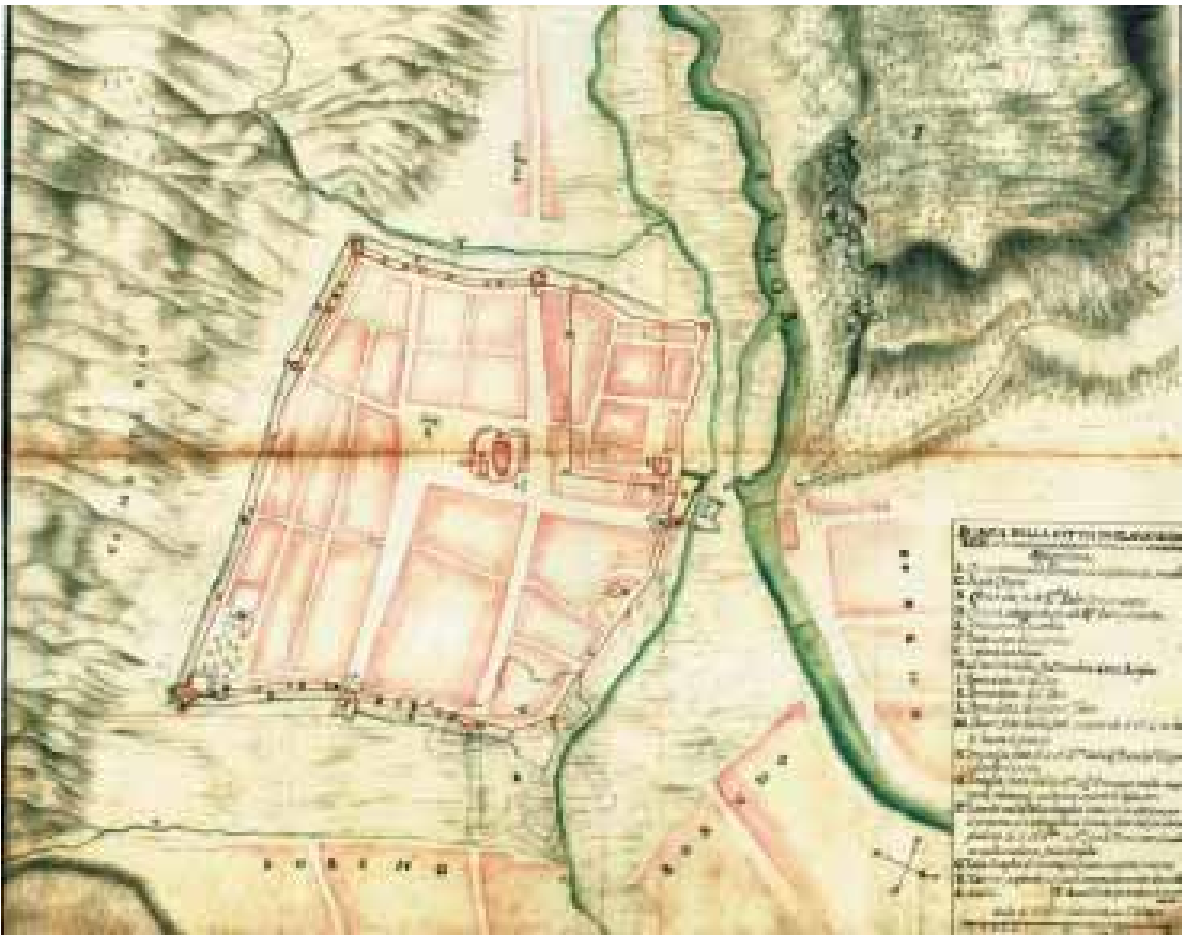
7. Egidius van der Rye:
Kolozsvár látképe.
1603 körül

A külvárosok építészeti képéről alig van fogalmunk. Egidius van der Rye 1603 körül készült vedutáját Georg Hoefnagel metszette rézbe 1617-ben. Előterében a Hídelve földműves népének két- és háromszögű gerendaszerkezetes, földszintes, háromszögű oromzattal koronázott homlokzatú s többnyire kémény nélküli, padlásszellőzős, nyereg-

tetejű házai látszanak. Kérdés, hogy nem „németalföldiesítette-e el” a két művész ezeket a részleteket. Ilyen részleteket ugyanis – talán csak megfelelő kutatások hiányában, de a külvárosok nagymérvű átalakítása miatt is – eddig nem sikerült a kolozsvári emlékszenyvekben azonosítani. A rajzoló szerint ez a településrész nyugat felé is kiterjedt a Szamos-part két ol-

8. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Kolozsvár védőöve. 1687.

9. Giovanni Morando Visconti: Kolozsvár alaprajza. 1691–1699.

10. A Szabók tornya. Kolozsvár

dalán, a városfalak előtti Malomárok és a túlparton emelkedő, lankásabb részein szőlővel művelt Kőmál-
oldal szorításában.

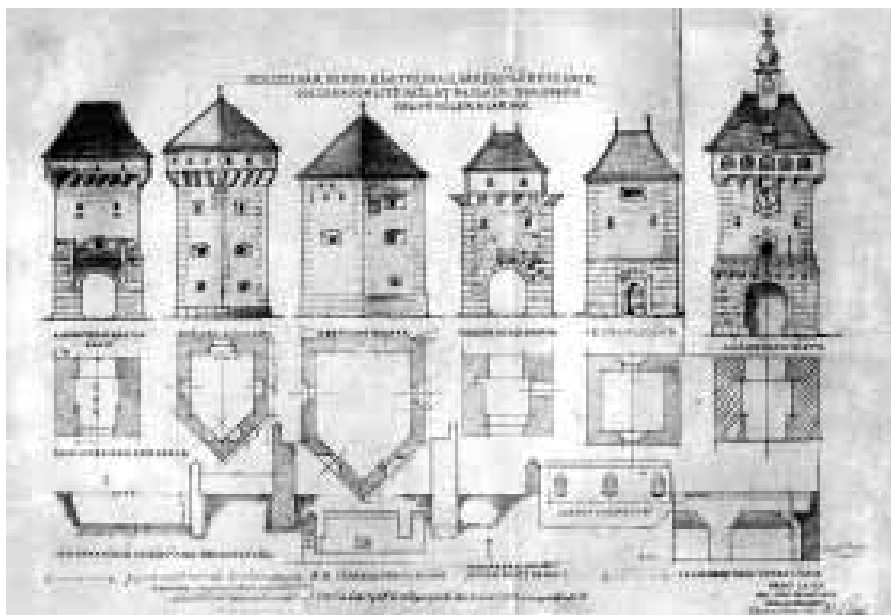
A kép háttérében, a várostól délre érzékelhetőek az 1585-ben, pestisjárvány idején megnyitott Házsongárdi temető körvonalai is. A város köztemetőjének létrejötte után sem szűnt meg a temetkezés a kolostorok „portikuszaiba”, s noha az 1580-ban Kolozsvárra érkezett jezsuiták elítélően nyilatkoztak az ittenieknek a templomi temetkezés iránti egészségtelen igényéről, Farkas utcai templomukból, illetve a templom és a Szabók tornya között elterülő sírkertjükből származó korabeli sírkövek meg a „kőkerterek” sírfeliratainak viszonylag nagy száma bizonyítja, hogy egyelőre – bizonyos megszorításokkal szinte a 18–19. század hatósági intézkedéseiig – a kolozsvári-
ak konzervatívizmusa kerekedett felül.⁶⁶

A város középületeinek sorában a legfontosabbak az erődítmények. 1736-ban a városfalakat mintegy húsz torony védte. Ezeknek nagy része a 16. század elején már készen állott. Korszakunkban váltakozó intenzitással ugyan, de állandóan dolgoztak a karbantartásukon, sorra építették ki a „kőkerterek”-nek nevezett falszorosok városfalnál alacsonyabb falú, a védelmi rendszert mélységében tagoló vonulatát a városfalak legsebezhetőbb nyugati, déli és keleti oldalának védelmére. Giovanni Morando Visconti (1653–1717) császári hadmérnök 1691 után készült felmérésén⁶⁷ jól láthatók ezek a falszorosok, amelyeket a királyi hadsereg 1687, de különösen 1690 után, Liechten-

stein Fülöp herceg kolozsvári parancsnoksága idején tovább bővített.

A legjelentősebb építkezésekről a forrásokban fennmaradt vagy a városfalak 19. századi bontásakor megőrzött feliratok tájékoztatnak. Így 1544-ben, a „nagy pestisjárvány idején” építették újra a Híd-kapu fölötti őrházat,⁶⁸ 1581-ben a városfal nyugati oldalát javították Ferenczi Antal és Wolphard István bíróságában.⁶⁹ Filstich Péter és Ötvös András bíróságában, 1612-ben ugyancsak a nyugati oldalon, a Monostorikaputól északra álló tornyon dolgoztak, 1641-ben az Óvárban,⁷⁰ 1646-ban a Széna utcai várfalon helyeztek el a viszonylag jelentős munkálatok befejezésére emlékeztető faragott és festett címeres feliratot. Ez utóbbi mestere a kőműves Szilvási István és Csengeri Képíró István volt.⁷¹

1627-ben villámcsapás következtében felrobbant a városfal délkeleti sarkán álló, 1475-ben már létezőként említett Szabók tornya a város védelmi rendszerének egyik legfontosabb, a Feleki oldal és Torda felé vezető út ellenőrzésére hivatott pontján. Eredetileg is ötszögű hasábon álló, de magasabb, gyámköveken nyugvó, kiugró védőfolyosóval koronázott építmény lehetett, olyan, mint az északnyugati szögletet védő s 19. századi felmérésekből ismert Ötvösök tornya.⁷² Újjáépítése három évig tartott s eredményeként a korábbi, a robbanás által „földig elhánt” építménynél zömökebb, de valószínűleg nagyobb kiterjedésű, ugyancsak ötszögű ágyútoronyt építettek, amelyet a helybeliek tévesen neveznek azóta Bethlen-bástyának.⁷³

11. Pákei Lajos:
Kolozsvár erődítményei.
19. század vége

12. Diószegi István és Molnos János: A Szabók tornyának építési felirata. 1629.

Emléktáblája két füleslapot, *tabula ansatát* tartalmaz, amelyek fölött, zömök pilaszterek tartotta szemöldökkel keretelve domborodik az építkezés idején uralkodott Bethlen Gábor fejedelem 1622-től használt címerének olaszkoszorúba foglalt ábrázolása. A két feliratos tábla között Kolozsvár hasonló keretelésű címerét a „Domine Deus, conserva nos in pace” – „Őrizd meg bennünket békében, Úristen!” – fohász és a város előjáróinak nevét, valamint az építkezés körülményeit megvilágító felirat kereteli. Az emléktáblát a kolozsvári kőművescéh legjelentősebb mestere, Diószegi István faragta fiatalabb társa, Molnos János segítségével 1629-ben, elhelyezésénél fia, Diószegi Péter, a Sükösd-síremlék későbbi mestere működött közre.⁷⁴

1580-ban megújították a Híd-kapu előtti Szamoshidat. A hídepítés emlékére helyezték el a város, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király, Báthory Kristóf vajda címereivel díszített feliratos kőlapokat. A negyedik, Viczei Péter kapitány címerével díszített táblát későbbi, 1690 előtt végzett javítás emlékére állították.⁷⁵

Heltai Gáspár tanúsága szerint az emlékállítás hu-

13. Bocskai István szülőházának emléktáblája. 1606. Kolozsvár

manista szokásának köszönhetően Mátyás király kiváltásáért óvári szülőházának ablakrácsain aranyozott hollók hirdették a nagy királynak az utókor tudatában igencsak megszépült, a 16. században csak sóvárgott béke és nyugalom korát idéző emlékezetét.⁷⁶ Az épület belsejében ugyancsak 16. századi szövegezésű felirat jelölte azt a helyiséget, amelyben megszületett – ennek emlékét 18. századi másolat örökítette meg.⁷⁷

A Mátyás-házzal átellenben fekvő Eppel-ház falára, amelyben Bocskai István fejedelem látta volt meg 1557-ben a napvilágot, 1606-ban, röviddel a fejedelem halála előtt, vélhetőleg közelgő ötvenedik születésnapjára készülve helyezték el a városi tanács határozatából címeres, feliratos emléktábláját a tudós kassai humanista, Bocatius János verses panegirikuszai kőbe vésett szövegének kíséretében.⁷⁸ A feliratos kőlapok utolsó, harmadik darabján betűkombinációból

14. Szilágyi János(?)
mesterjegye. Bocskai
István emléktáblájának
részlete

álló mesterjegy található, amely az 1588 és 1606 között emlegetett Szilágyi Jánosé lehetett.

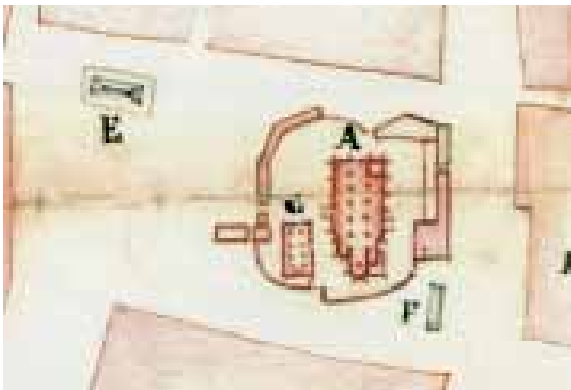
Csak leírásokból ismerjük a városháza ugyancsak a 16. században (1578) átalakított és a következő században is folyamatosan szépített épületét.⁷⁹ Boltozott, kővel kirakott kapualja volt, földszintjén a száz férfiak, emeletén a

senátorok ülészetek. Homlokzatának gazdagon festett figurális díszéről, címereiről, emblémáiról és feliratairól forrásunk azt írja, hogy olyan emblemikus kompozíciók mellett, mint a Lex–Törvény, Justitia–Igazságosság, Mors–Halál, Jus Gladii–Pallosjog, hatvannál több festett latin mondáson, szállóigéken okulhattak a nézői, de ott sorakoztak a Szász Egyetem, Báthory Gábor és I. Rákóczi György ugyancsak festett címeri is.

A fentebb bemutatott metszeten a belváros épületei közül a Szent Mihály-templom és északnyugati tornyának tömege, a domonkos klostrom kétemeletes épületének magas nyeregtetete és – a háttérben – az egykori ferences templom oromzata emelkedik ki.

A Szent Mihály-plébániatemplom 16. század elején épült tornyát többször is javították korszakunkban. Így 1586–1587-ben a négyfatornyos sisakot és az alatta húzódó erkélyt állították helyre egy tűzvész után. Az 1655. április 3-i és, azt követően, az 1697. május 6-i tűzvész következtében meggyengült szerkezetű tornyot végül lebontották, és 1742–1744-ben új, barokk tornyot építettek.⁸⁰

A plébániatemplom mellett a város magyar és szász unitáriusai a cinteremben a templomtól délre fekvő középkori Szent Jakab-kápolnát a Szent Mi-

hály-egyház hosszúságának mintegy felét kitevő csarnoktemplommá bővítették. Belső terét négy pillérpár osztotta boltszakaszokra.⁸¹ A város élén egymást évente váltogató szász, illetve magyar főbíró *natiójának* megfelelően évente váltogatta egymás között a templomokat is a két, csak liturgiájának nyelvében különböző unitárius gyülekezet. Ez a megújított, mintegy 7–800 személy befogadására alkalmas épület volt a színhelye a korszak Kolozsvárra összehívott országgyűléseinek. A templom körüli cinteremfalhoz ragasztva a 16. század közepén építették ki a kereskedők és egyes céhek által bérelt városi kőboltokat. Korszakunk végéről származó adat említi ugyanott a város patikáját is.⁸²

A cseri barátok, ferencesek elhagyott klostromát Báthory István a jezsuita rendnek adományozta, amely helyreállította a templomot és a kolostort 1581 után és – 1588 és 1594 közötti megszakítással – 1603-ig használta is.⁸³

A református közösség kezdetben, a 17. század elején egy Közép utcai magánház⁸⁴ kapualjában tartotta istentiszteleteit. I. Rákóczi György fejedelemnek a Báthory Istvánétól el nem maradó pártfogásával és közvetlen anyagi támogatásával 1638 és 1647 között állították helyre és boltozták újra a maguk számára a Farkas utcai templomot.⁸⁵ A Kül-Magyar utcában, hogy a városfalak védelmét kőépülettel ne veszélyeztessék, fatemplomot építettek a rohamosan gyarapodó közösség tagjai, ennek 1672-es építésével/javításával (?) Régeni Asztalos Jánost bízták meg.⁸⁶

Kolozsvár Erdély legjelentősebb iskolavárosává vált a reformáció után. Míg az unitárius iskola a domonkosok egykori klostromában működött, az 1579-ben Kolozsvárra érkezett jezsuiták új iskolát építettek maguknak a Farkas utcai kolostor közelében. Ennek a Báthory István és Kristóf fejedelmek által támogatott igen jelentős és igényes épületegyüttesnek a fennmaradt tervrajzait egy jezsuita szerzetes, Massimo Milanese (mh. 1586) készítette vagy alkalmazta a helyi körülményekhez.⁸⁷

A jezsuiták 1603-ban és a következő években módszeresen lerombolt épületei helyén 1651 és 1654 között szintén fejedelmi támogatással épült fel a reformátusok rangos iskolájának az épülete, Agostino Serena (mh. 1654) olasz építész tervei alapján. Noha ez az épület 1655-ben leégett, valószínű, hogy a tűzvész után is korábbi tömegében állították helyre. Így

15. A Szent Mihály-templom, a kis templom, a cinterem és a boltok alaprajza. 1690-es évek

16. Páldi Székely István:
A református kollégium
épülete. 1768 előtt

hitelesként fogadhatjuk el Herepei János azonosítását a Páldi Székely István későbbi metszetéről⁸⁸ előtűnő emeletes homlokzatú s – a Visconti-alaprajz meg a mai romkertben őrzött falmaradványok tanúságával egyezően – a templomhoz csatlakozó épülettel.⁸⁹ Az épületből fennmaradt rangos nagykapu késő reneszánsz keretelését illetően elképzelhető, hogy jóval az építkezést követően, a 18. század második évtizedében készült.⁹⁰ Szerkezete és részletformái ugyanis a szentbenedeki Kornis-kastély ugyanakkor elkészült főkapujával rokonítják ezt a faragványt.

A városkép alakulásában meghatározó szerepük

17. Az egykori református kollégium főkapuja

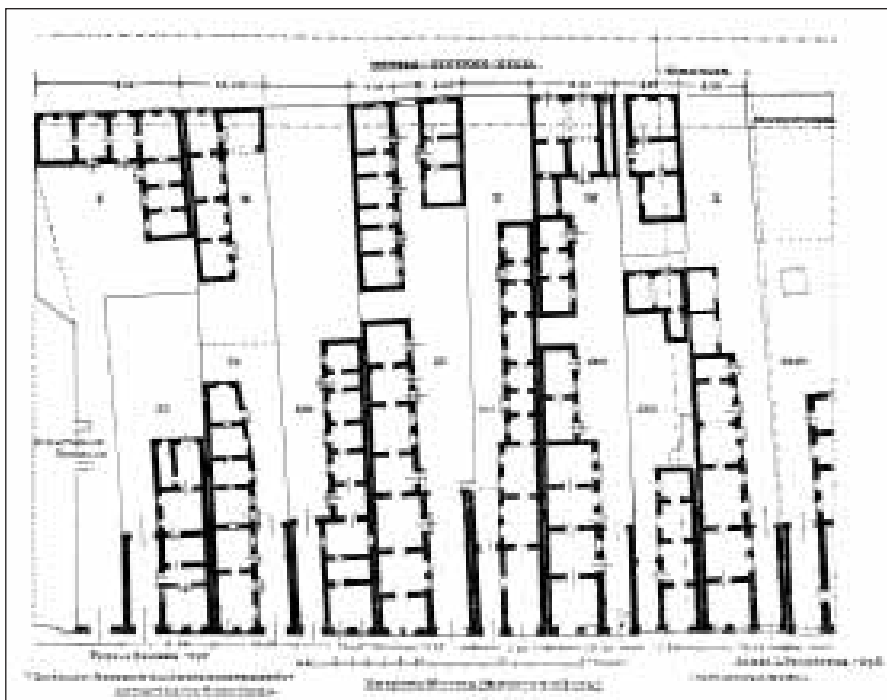
volt a polgárházaknak. A város fénykorában, 1593-ban és 1596-ban készült adóösszeírásokban 1703 háztulajdonos családfőt – polgárt és szabadost – találunk, létszámuk az adózó vagy valamilyen okból adómentes házak számát tükrözi.⁹¹ Ez a szám megközelítőleg 9500 lakost jelent, az ugyanakkor számba vett 199 bérlőt (zsellért) is beleértve.

A belváros öt, a piactéren érintkező negyedre oszlott, ezeken belül pedig az adózás adminisztrációját és a város védelmét megkönnyítő tizedekre bomlottak a belváros mai utcaszerkezetének lényegében megfelelő s a külvárosokban is folytatódó házsorok.⁹²

A város Óváron kívüli, telepített részében a telkek szélessége megközelítette a 10 métert. Ezt a beosztást a Főter esetében csak a középkori pincesorok egymástól mért távolságából következtethetjük ki, de a mellékutcákban a mai napig is fennmaradtak ilyen eredeti teleksorok. Szemléletes példája ennek a helyzetnek az a nyolc telekből álló Magyar utcai házsor, amelynek a helyére 1896 után az Unitárius Kollégium épületét emelték: a telkek átlagos szélessége itt 9,57 m volt.⁹³

Kolozsvár az 1660-as éveket megelőző időszakban maradéktalanul érvényesíteni tudta azt a kiváltságot, hogy falai között nemesek csak akkor telepedhettek le, ha a városon belül lemondtak nemesi előjogaikról. Az ingatlanokra kivetett adó mellett leginkább a korabeli polgári életmód önszabályzó igényei magyarázhatják, hogy konzerválódott az öröklött, polgárházakra jellemző telekrendszer, s így a vizsgált korszak városképének alakulásában csak a hagyományos, polgári jellegű építkezések játszanak szerepet: hiányzik a szomszédos telkek összeolvasztásából keletkezett kiterjedt parcellák és a velük megfeleltetett széles homlokzatok.

Ezt a megfigyelést Gellyén (Bogner) Imre (1558–1621) példájával szemléltethetjük, aki a városnak 14

18. A kolozsvári unitárius kollégium építéskor lebontott lakóházak. Pákei Lajos felmérése

éven át volt bírja. Saját, öröklött, legalább két nemzedék építkezéseinek köszönhetően kimagaslóan igényes reneszánsz háza mellé 1602-ben megszerezte Kakas Istvántól a szomszédos Wolphard–Kakas-házat is. Ezeken kívül, 1607 decemberében készült saját kezű feljegyzése szerint, volt egy háza a Farkas utcai fertályban, s még két bérbé adott sütőháza is, egyik a Közép utcában.⁹⁴ Annak ellenére, hogy a város leggazdagabb és legtekintélyesebb polgára volt, nyoma sincs annak, hogy két kivételesen igényes és szomszédos házát egyesíteni próbálta volna. Halála után, 1622 májusában a fejedelem a Bogner-házba, Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony pedig a szomszédos, akkor már Stenczel Imre birtokában levő házba szállott.⁹⁵

Az épületek többségének homlokzata ilyen körülmények között a 2+1 tengelyt nem haladta meg.⁹⁶ A középkorból öröklött kéttengelyes, a fésűs beépítésű telek egyik oldalához simuló épület legnagyobb részét alapincézték. A pincebejáratok közül az egyik a házból, a másik pedig közvetlenül az utcáról nyílt, hogy – az akkor jelentős borvidéknek számító városban – a boros- és mustoshordókat ne kényszerüljenek a kapualjon és udvaron is keresztülgörgetni.⁹⁷ Ez az elrendezés természetesen igen nyaktörővé tette a „járdákat”, s később, a 19. század elején külön hatóság intézkedésekkel kellett kikényszeríteni ezeknek a pincebejáratoknak a felszámolását.⁹⁸

Georg Hoefnagel metszetén a Közép és a Magyar utca déli házsorának is előtűnik egy-egy kiemelkedő, viszonylag magas, háromszögű oromzatokkal jellemzett részlete, s hasonló épületsor oromzatait figyelhetjük meg a Szent Mihály-templom vonalában is. Ennek a dél-erdélyi szász városok és falvak települéképében még ma is gyakorta szembetűnő, ugyancsak középkori eredetű s a zsindefedés követelményeihez igazodó homlokzatalakítási módnak a nyomait eddig Kolozsváron – valószínűleg inkább csak megfelelő kutatások hiányában – nem sikerült azonosítani. E tetőtípusnak fejlettebb, már zárt és emeletes utcasorhoz igazodó változata az az ugyancsak zsindefés héjazatra alkalmazott megoldás, amelynek meglétét a kiegyezést s a modern város kialakulását közvetlenül megelőző korszakból származó képi források is bizonyítják. Ezeket a többek között a Sárdy István festményén feltűnő főtéri, L alakú alaprajzon emelt kereskedőházakon megjelenő, zsindeféllyel fedett magas, az emeletes ház homlokzatának magasságával egyező vagy éppen azt is meghaladó magasságú nyeregtetőket – amint azt ma már csak Segesvárott fennmaradt párhuzamaik is bizonyítják⁹⁹ – az utca fölé kinyúló széles eresz gerendaszerkezete fölötti, enyhébb lejtésű tetősík védelmében tornácszerűen megnyitották, hogy az utcáról csigák segítségével közvetlenül a tetőtérbe lehessen emelni az árubálákat.

A gótika korához viszonyítva nem változott lényegesen a házak szerkezete. Az épület két-három helyisége a telek egyik oldalához simult, folytatásában sokszor kenyérsütő kemence, műhely, ritkább esetben a szekerezéshez szükséges istálló és csűr húzódott. A kelet–nyugati irányú teleksorok esetében az épületek a tűzfalukkal páronként épültek egymásnak, míg az észak–déli irányulású teleksorok házai a parcella északi hosszoldalához tapadtak, hogy udvari homlokzatukat minél több napsütés, fény érje.

A földbe mélyített pincéket kőből, ritkábban téglából épült, a nyílások tengelyében olykor fiókkal kiváltott dongaboltozattal fedték. Ezeket a boltozatokat igen nehéz keltezni, mert – akárcsak a kapualjak esetében – a dongaboltozat oldalnyomása nem okozott szerkezeti gondot, így egész korszakunkban – de később, a 19. század közepéig is¹⁰⁰ – alkalmazták, a pincékben előforduló szerény kőkeretek többsége pedig félköríves záródású és kézenfekvően élszedéses díszítésű jóval a gótikán és a 16. századon túl is. Csak ritka esetben történt meg – a Wolphard–Kakas-házban –, hogy biztosan korszakunkra keltezhető reneszánsz profilú könyöklővel díszítették volt a gyertya és borlópo számára kialakított fülkékét.

A város polgári épületeinek a zöme esetében nem

tudjuk bizonyítani, hogy korszakunk elején már emeletesek lettek volna. Amennyiben az összefüggő homlokzatok és a boltozott kapualjak megjelenéséből, illetve az emeleteken fennmaradt faragványokból következtetünk az ilyen épületek meglétére, akkor legfennebb azt állíthatjuk, hogy legkésőbb a 16. század második felében, éppen az általunk vizsgált korszakban váltak emeletessé a Főtér és a hozzá kapcsolódó utcák házai.¹⁰¹ Ilyen alapon keltezhetjük a Filstich Lőrinc-féle ház (Főtér 4–5. sz.) „emeletráépítését” a 16. század utolsó évtizedére, a nyugati soron a Jósika- (9. sz.), az északon a Rósás-, Püspöki- és az ún. Nagy Lábasház (19–21. sz.), a keleti soron pedig a Bogner (Gellyén-) és a Wolphard–Kakas-ház (Szentegyház u. 2. és Főtér 31.) második szintjének a kiépítését a század közepére, második felére. E rohamosan gyarapodó adatok alapján azután már feltételezhetjük azt is, hogy a következő század első felére biztosan emeletes házak vették körül a Főteret és kevés kivétellel a hozzá kapcsolódó utcák elejét is, mert igen gyakran, amikor a fejedelmi udvartartás a városba látogatott, a városi tanács a tűzfalakon tört ajtókkal köttette össze azokat a szomszédos főtéri házakat, amelyeknek a térre néző emeleti helyiségeiből a fejedelem és a fejedelemaszonny elkülönített, több épüle-

19. Sárdy István:
A kolozsvári Főtér északi
sorának nyugati része.
19. század közepe

ten átnyúló „lakosztályait” leválasztották, ennek a megoldásnak pedig feltétele volt a zárt, emeletes házsorok létezése. Noha ilyen falattörés kézzelfogható nyomát eddig nem azonosíthattuk, egykori meglétükre Kolozsváron és Besztercén mégis utalnak egymást kiegészítő és értelmező levéltári adatok.¹⁰² Ezek alapján állíthatjuk, hogy Bethlen Gábor fejedelem 1626-ban a Főtér nyugati során, a jelenlegi Rhédey- és Jósika-házba (Jókai utca 2. – Főtér 10.) foglalt három korabeli szomszédos épület emeleti, homlokzati helyiségsorában lakott, amelyeket a fedelmi látogatás idejére egybenyitottak.

A Püspöki-háznak¹⁰³ 1540 tájára keltezett¹⁰⁴ szép reneszánsz ajtókerete ellenére az emeletráépítése valószínűleg csak a század hetvenes éveiben fejeződött be: akkor készíthette el Seres János (mh. 1579), az „*insignis sculptor*” az épület díszes, boltozott kapualjat feltételező kapukeretét és emeleti ablakait, s valószínűleg ehhez az építkezéshez kapcsolódnak – a jelenlegi kőtári felállításban – az ablakfülkék árkádjait keretelő, illetve az azokat osztó baluszteroszlopai is.¹⁰⁵ A tér déli során álló 4–5. számú háznak a szerke-

zete, szegmentíves záródású s közvetlenül az utcáról nyíló eredeti pincebejárata kész kellett hogy legyen a 15–16. század fordulóján. Emeleti traktusának kialakítását azonban azok a vájatos frízzel díszített reneszánsz gyámkövek keltezik a 16. század utolsó évtizedeire, amelyekre ma félig beépített kapualjának fiókos dongaboltozata támaszkodik.¹⁰⁶ A kapualjba a boltozás előtt beépített ajtókeret lófőpajzsán 1572-es évszámot és „JZ” betűkből álló polgári címet láthatunk. Két másodlagosan beépített évszámos feliratú töredék az udvari homlokzaton egy, az előbbtől eltérő, „CKD/GKD” monogramos tulajdonos 1591 körüli átalakításaira utal,¹⁰⁷ míg egy másik, a kapualjba befalazott tört szemöldökös ajtókeret ifj. Filstich Lőrincnek a századforduló táján vagy inkább azt követően végbement építkezését tanúsítja. A három egymást követő tulajdonos reneszánsz stílusú építkezései érzékeltetik azt a pezsgést is, amely „*Erdély első városát*” virágkorában, a 16. század második felében jellemezte.

Nem véletlenül állapítja meg Szamosközy István, hogy ebben az időben megújultak, új, reneszánsz

20. Ajtókeret részlete. 1572. Filstich Lőrinc háza

21. Ajtókeret részlete. 1591. Filstich Lőrinc háza

22. Háromosztatú ablakkeret töredékei. Rodner Lukács háza. 1600 körül

23. Ajtókeret részlete. 16–17. század. Filstich Lőrinc háza

díszbe öltöztek az Óvár házai is.¹⁰⁸ Valóban, az a kevés, amit az Óvár akkori épületeiről tudunk, alátámasztja a kortárs történetíró állítását. Az egykori ún. Basta-ház az Óvár piacterének északi során közvetlenül a 16. század közepe után kapta reneszánsz díszét; a fentebb említettekhez hasonló, vájatos frízű gyémok tartják ma is az Izabella utca 5. számú ház nagytermének fiókos dongaboltozatát. Hasonlóképpen a Mátyás király szülőházának szomszédságában emelkedő épület¹⁰⁹ egykori nagykapujának reneszánsz címerpajzsa a 19. században kialakított homlokzat által takart rangos, emeletes reneszánsz épületet sejtet. A századforduló táján díszítette reneszánsz keretekkel

24. Medaillonos fríz töredékei a Híd utcából. 16. század

25. Ajtókeret Kakas István címerével. 1590–1592. Részlet

26. Ajtókeret Filstich Péter házából. 1597.

eredetileg gótikus házat Rodner Lukács az Óvár Mátyás király utcai bejáratának nyugati során.¹¹⁰

A Híd utca keleti során (Dózsa György u. 22.) 1974-ben lerombolt épületből egy ovális medaillonokba foglalt, domborművű profilképekkel díszített fríz töredéke került elő.¹¹¹ Valószínűleg a reformáció korának nagyjait ábrázolták ezek az igen rongált kis domborművek, melyeknek előképei a 16. században közkedvelt „enciklopédikus” metszetsorozatok körében keresendők. Ez a töredék jól illik abba a más emlékekkel is igazolható törekvésbe, amely a 16. század utolsó harmadában szemmel láthatólag igényes, főleg grafikus előképekre támaszkodó figurális díszítő-programokat valósított meg a városban.

A 16. századi Kolozsvár legrangosabb, a korabeli reneszánsz mintákhoz legközelebb álló ajtókerete 1598-ban készült Filstich Péter számára. Frízében elegáns virágfüzérrel borított vastag pálca s gazdagon tagolt szemöldöke emeli ki a korabeli emlékanyagból, s teszi értelmezhetővé a kolozsvári kőfaragók által „városi módon” készített, legértékesebbnek tekintett „mesterremek” ajtó fogalmát.

A századvég fejleményei közé tartozik az oromzatos keretek megjelenése is. Ilyen ablakkeret díszítette egykor a Híd utcai Hensler-házat,¹¹² de megjele-

27. Ajtókeret töredéke Bogner Imre házából. 1623.

28. Ajtókeret a Rósás-házból. 1636.

nése kétségtelenül kapcsolatban állhatott a tört szemöldökű ajtókeretek feltűnésével Kakas István és később ifj. Filstich Lőrinc építkezésein. Ennek a divatos formának további változatai a 17. században is feltűnnek a főtéri Bogner- (1623) és Rósás- (1636), a Hensler-, valamint a Híd utca 19. számú ház (1643) díszítésében.¹¹³

Épületek, részletek és szórványemlékek igazolják tehát, hogy a 16. század utolsó negyedében szinte megújult a kincses város, s Pierre Lescalopier francia utazó 1574-ben fontosnak tartotta azt is kihangsúlyozni, hogy házainak homlokzata mind ki volt festve.¹¹⁴

Ennek a kétségtelenül reneszánsz fogantatású építkezési láznak a legjelentősebb emléke a Wolphard-Kakas-ház. A kolozsvári Főter keleti során a 16. század legelején legalább három helyiségből álló, fésűs beépítésű, földszintes, alápincézett épület állt, amelyet dél felé a szomszédos – Közép utcára

29. Ajtókeret a Hensler-házból. 17. század eleje

nyíló – sarokház, észak felé pedig egy sikátor határolhatott. Erre a sikátorra nyílt második helyiségéből egy jókora reteszgerendával is biztosított gótikus szemöldökgyámos ajtó, a harmadikból pedig legalább két, kisméretű kőlapokba vésett, csúcsíves nyílású ablak.¹¹⁵

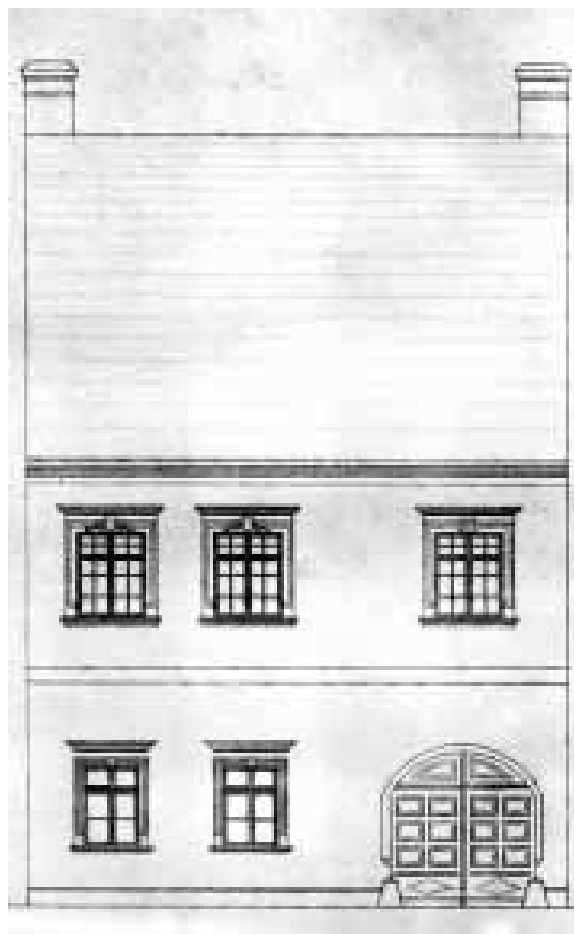
Wolphard Adorján (mh. 1544), a városnak a reformáció előtti utolsó katolikus plébánosa¹¹⁶ – évszamos

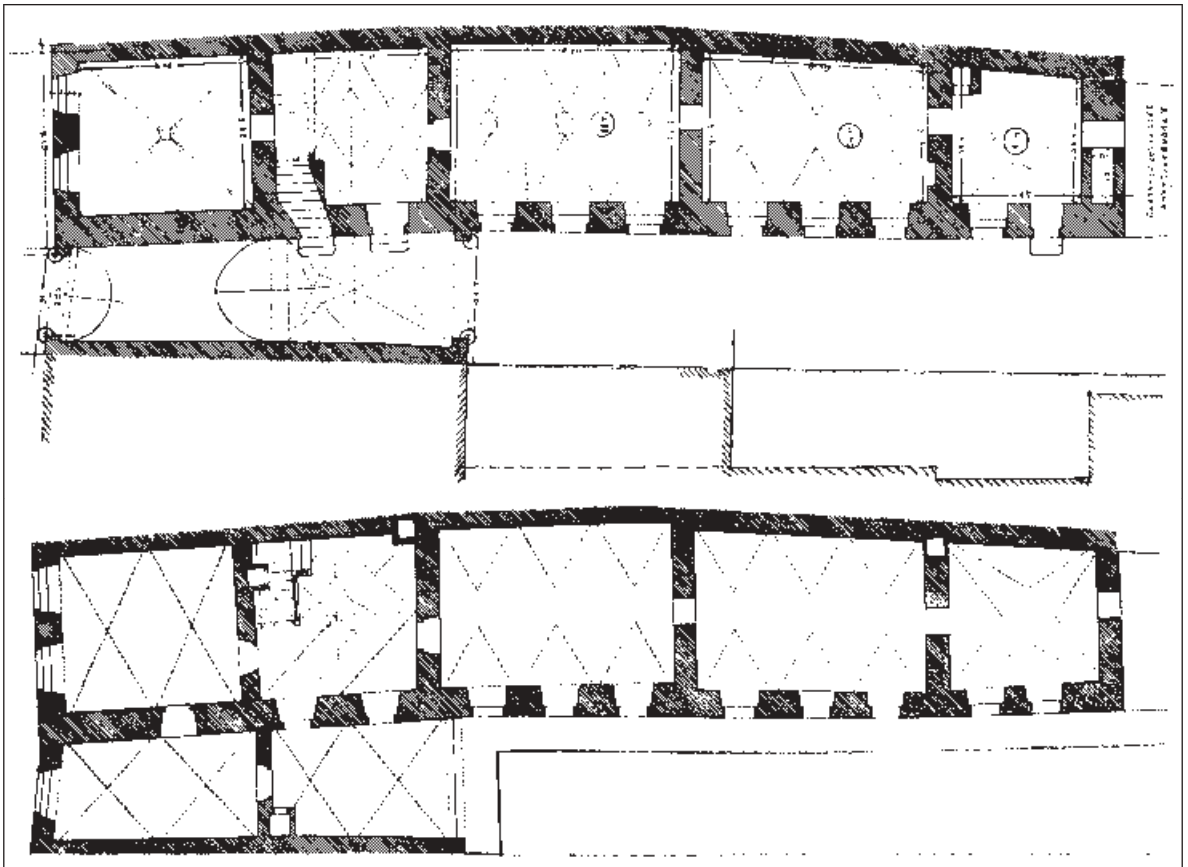
30. Ajtókeret B. K. monogrammal. 1643.

felirataiból ítélve – 1534 és 1541 között építkezett ezen az épületen. Beboltoztatta a kapualj első szakaszát és megépíttette az emeleti traktus első három helyiségét is. Ezeket a második földszinti helyiségben kialakított belső lépcsőn lehetett megközelíteni. Tőle a házat rokona, unokaöccse (?), Wolphard István, a bécsi és a wittenbergi egyetem egykori hallgatója, Kolozsvár tudós, asztrológiában jártas főbírája örökölte.¹¹⁷ Az épület átalakítását és bővítését ő a kapualj meghosszabbításával folytatta, kiépíttette a földszinti és emeleti vestibulumot, elkészíttette a kapualj fölötti második, udvari helyiséget, az udvari szárny gótikus ablakocskájú helyiséget beboltoztatta és átalakította, folytatásába még két helyiséget és egy újabb lépcsőt építtetett. Így valószínű, hogy az udvari szárny emeleti bővítése is az ő kezdeményezésére indult meg. Ezt a feltevést támogatja az is, hogy karcsú féloszlopocskákkal keretelt reneszánsz napórája ennek a hosszabbításnak az emeleti

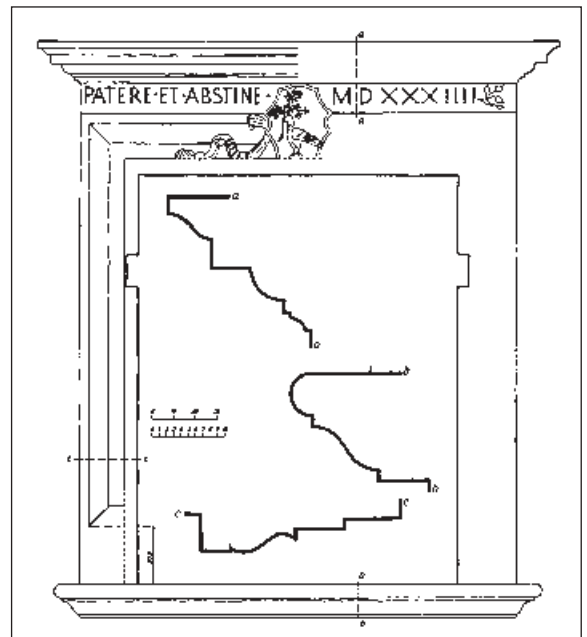
31. A Wolphard–Kakas-ház homlokzata. 1894 előtt

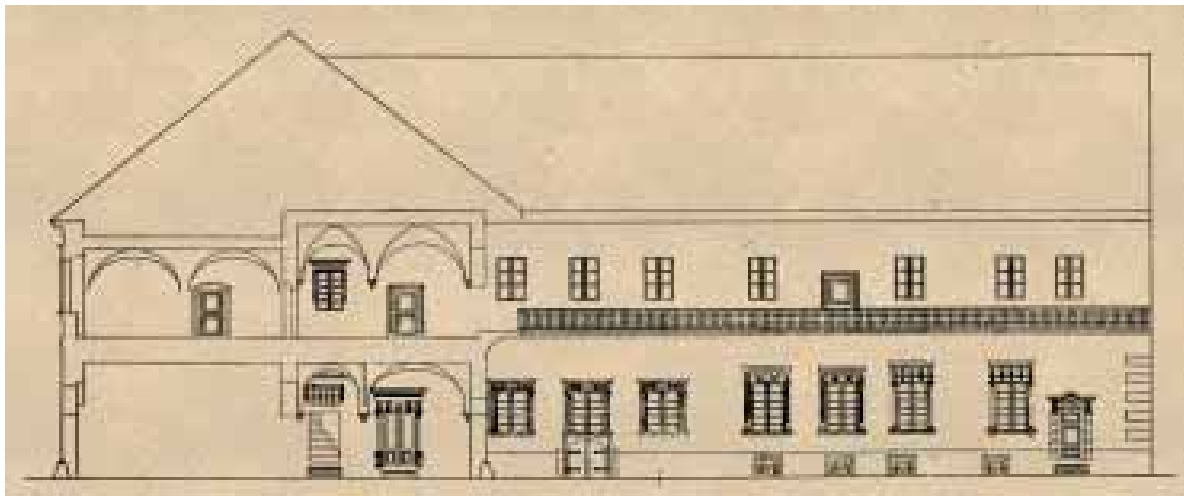

32. A Wolphard–Kakas-ház földszinti és emeleti alaprajza. 1894 előtt

homlokzatában van befalazva. Amikor, feltehetőleg 1585–1586-ban, a Kolozsváron dúló pestis áldozata lett, csak az udvari szárny első, földszinti helyisége volt teljesen készen, a zodiákus teremnek, valamint az utána következő konyhának hiányzott a boltozata és még ablakkeretei sem készültek el. Az építkezéseket özvegyének, Barát (Münich) Zsófiának a második férje, Kakas István (mh. 1603) fedelmi protonótárius, a bolognai és páduai egyetem egykori diákja folytatta és fejezte be 1590 és 1592 között.¹¹⁸ A három, egymást követő tulajdonos építkezéseinek köszönhetően jött létre a Jósika Miklós *Abafijában* Rása-házként, a 19. század végén pedig Báthory-házként emlegetett, legendákkal övezett épület, amelyet 1602-ben a szomszéd ház tulajdonosa, Bogner (Gellyén) Imre vásárolt meg a Kolozsvárt és Erdélyt elhagyni kényszerülők Kakas Istvántól.

33. Homlokzati ablakkeret Wolphard Adorján címerével. 1534.

34. A Wolphard–Kakas-ház hosszanti metszete. 1894 előtt

A ház 2+1 tengelyes főhomlokzatát az emeleten egyenes záródású keresztosztós ablakok díszítették, az első két tengelyben Wolphard Adorján, a harmadikban pedig a Wolphard család¹¹⁹ címérével.¹²⁰ Az udvari homlokzat kompozíciójában az első három, frízében triglifekkel díszített, egyöntetűen alakított s a Püspöki-ház hasonló faragványaival egyező ab-

lakkeretet Wolphard István címere, illetve monogramja ékesíti. A következő négy nagyobb ablak nemcsak méreteiben, hanem gyámkő-soros és rozettás frízében, illetve részben féloszlopos keretelésében is eltér ezektől,¹²¹ a Kakas István címérével, illetve névbetűivel díszített két, rusztikus keretelésű és tört szemöldökű portáléhoz kapcsolódva. Az

35. Udvari ablakkeretek Wolphard István címérével és monogramjával

36. Az udvari homlokzat részlete

37. Ajtókeretek az udvari homlokzaton Kakas István címerével, illetve névbetűivel. 1590–1592 körül

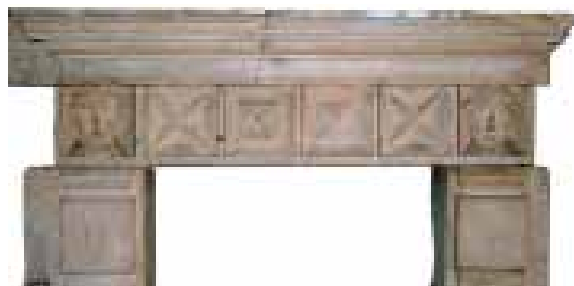

38. Ajtókeret Wolphard Adorján építkezéséből. 1541.

39. Ajtókeret Wolphard István építkezéséből

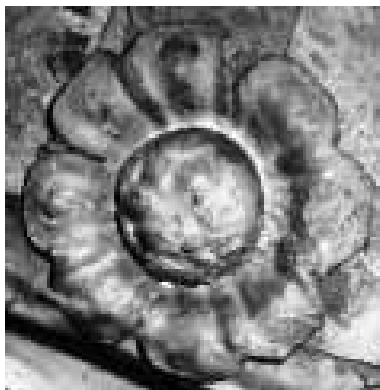
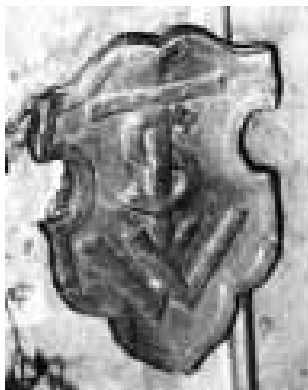
40. Ajtókeret Kakas István építkezéséből. 1590.

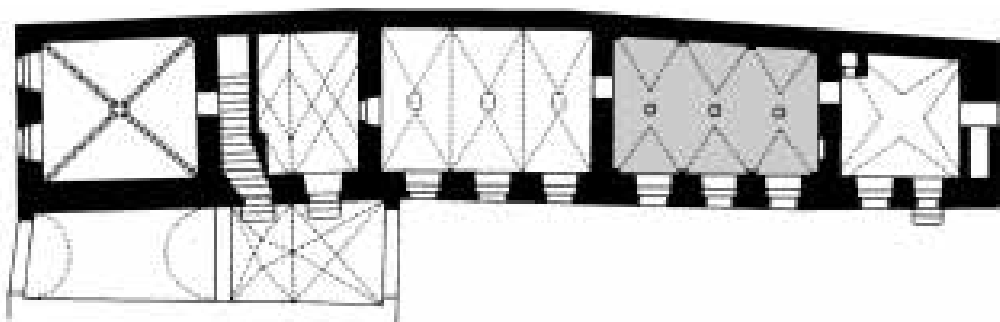
utóbbiak közül az egyik jelenleg másodlagosan, a reneszánsz épület homlokzatát záró, Erdélyben kivételesnek számító, szabályosan váltakozó hosszúságú tükörkváderekből rakott sarokélen¹²² túli modern épülettoldalék falába van befalazva.¹²³ Az épületbelső legszebb ajtókerete kétségtelenül Wolphard Adorján 1541-es, elegáns felirattal és expresszív maszkokkal díszített ajtaja. Ennek kezdetlegesebb leszármazottja azután Wolphard István ugyancsak maszkokkal díszített, féloszlopokkal keretelt, 1579-ből származó és mesterjegye alapján Seres Jánosnak (mh. 1579) vagy fiainak ítéltető ajtókerete, amelyen a rosszul méretezett, metopé-domborművé alakított maszkok nem találván helyüket, már-már lebegni látszanak.¹²⁴ Egy harmadik, 1590-ben festett feliratú, jelenleg szintén a Múzeum kőtárában található töredékes keret rusztikus szarkövei ügyetlen, sikertelen kísérletnek tűnő, rozettasoros frízű szemöldököt tartanak, amelynek két szélén már kétségtelenül eltérő forrásból inspirálódott maszkokat találunk, szemléletes példajaként a figurális részletek kezelésében mindinkább grafikai előképekre hagyatkozó kőfaragó járatlanságnak s annak, hogy Kolozsváron akkoriban igazi képfaragót már nem lehetett találni.¹²⁵ A keret eredeti, számunkra ismeretlen helye a lebontott épületrészben volt.¹²⁶

Az épület földszinti helyiségei közül az első szobát fedő bordás és záróköves, talán még a késő gótikus építkezésből származó keresztboltozatot és a kapualj első szakaszának dongaboltozatát kivéve csak a gyám-

41. Zárókövek a Wolphard István építkezéséből. 1586 előtt

4

3

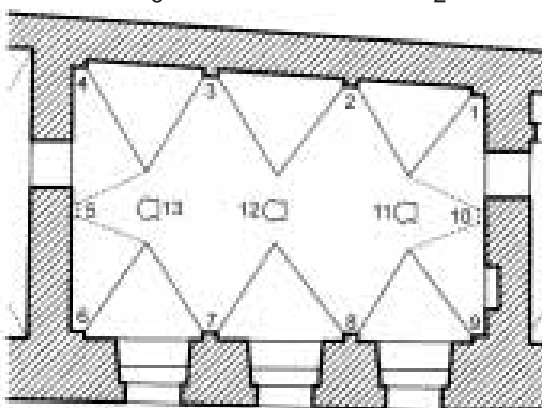
2

1

5

10

6

7

8

9

13

12

11

42. A zodiákus terem gyám- és záróköveinek jelenlegi és egykor eltervezett elrendezése

kövekre támaszkodó fiókos dongák különböző változatait figyelhetjük meg; az emeleti helyiségekben már gyámkövek sem voltak.¹²⁷

A Wolphard István jelvényes ablakaival megvilágított udvari helyiség boltíókjai vájatos frízű gyámkövekre támaszkodnak, csúcsaik az ablakok díszítésével összhangban rózsával, címerrel, illetve monogrammal ékesített három zárókőben metszik egymást.¹²⁸

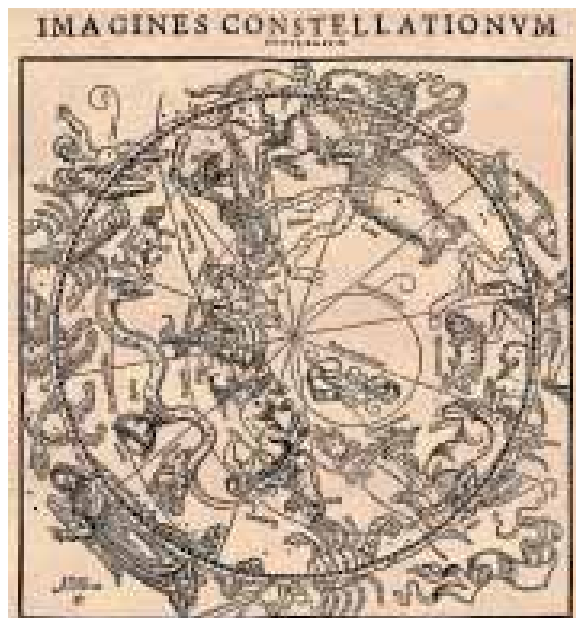
A következő, ún. zodiákus teremben a levéldíszes fejezetű, szimmetrikusan ívelt címerpajzsokkal ékesített gyámköveket az állatövi csillagképek domborművű megszemélyesítései díszítik, hét gyámkövön összesen nyolc jegy. Még két állatövi jegy található a két szélső boltzárókövön, a középső zárókövet Kakas István címerével, a nyolcadik gyámkővet pedig az állatövi csillagképek sorából „kilógó”, de naptári rendjükbe jól illeszkedő Hunyadi-címerre „átértelmezett” Holló-Corvus csillagképpel ékesítették.

A hiányzó két gyámkő, a Vízöntő és a Nyilas, más, az épület ugyancsak 1896-ban lebontott részeiből származó gyámkövekkel és egyéb faragványokkal együtt a Múzeum kőtárában található. A grafikus ihletésű gyámkövek kidolgozásában legalább három kéz munkája ismerhető fel, stílusuk különbözik a Kakas-címeres zárókő stílusától is. Ábrázolásaik valószínűleg Johannes Honterus 1532-ben készült fametszetes csillagtérképeire¹²⁹ vezethetők vissza, ame-

lyek 1541-ben és 1551-ben jelentek meg Bázelen, egy-egy Henricus Petri officinájából kikerült, csillagászati tárgyú kötet illusztrációiként. Arra kell gondolnunk, hogy a „jeles matematikus”-ként – csillagászként – ismert Wolphard István rendelhette meg ezeket a faragványokat, és kolozsvári lokálpatriotizmusa magyarázza azt a nyilvánvaló szándékát, hogy Mátyás királynak, Kolozsvár nagy szülöttjének a címerét a csillagképek sorába emelje. Váratlan halála után örökösére maradt az építkezés befejezésének feladata, aki évek múltán a helyiséget a tervezettnél egyszerűbb, három-három szimmetrikus fiókkal tagolt dongaboltozattal fedette le, s ebben a szerkezetben már nem jutott hely a gyámkövek teljes sorozatának, így azokat az épület emeletén használták fel.¹³⁰

Wolphard István díszítőprogramja nem volt egyedülálló: a Bel-Torda (Egyetem) utca 6. számú házból az 1970-es évek elején Saturnus bolygó megszemélyesítésével díszített és Vergilius *Aeneis*ének egyik helyét parafrázáló feliratú gyámkő¹³¹ került elő, amely hasonló, de ezúttal nem csillagképek, hanem a kortársak tudatában az emberi sorsot hozzájuk hasonlóan befolyásoló planéták alakjaival díszített faragvány-sorozat egyik darabja lehetett, bizonyosságként a 16. századvégi Kolozsvár igényes, talán Heltai Gáspár *Chronikájának* a budai királyi palota ugyancsak asztrológiai fogantatású dekorációját visszhangzó részle-

43. Johannes Honterus *Coronensis: Imagines constellationum australium*. 1532.

44. Gyámkő a Saturnus bolygó ábrázolásával. 1580–1590. között

teiből is inspirálódó,¹³² de előképeiben mindenképpen a korabeli Nyugat-Európához kapcsolódó¹³³ és peregrinációs élményektől táplált polgári lakáskultúrájának.

A következő században ez az építési lendület megtorpant. A századfordulót követő évek hatalmas sарcai érezhetően lefékeztek a város 16. századi lendületét, utóbb az 1658–1661-es hatalmi válság során a kolozsváriakra nehezedő terhek, de a fejedelemség bukásához vezető utolsó évtizedek végvári rendje sem kedvezett a fejlődésnek. Ez természetesen nem jelenti az építkezések megszűnését, folyamatos „karbantartásra”, a tűzvészekben megrongálódott épületek felújítására, a régiek szépítésére, sőt új épületekre ezentúl is szükség volt, de a ránk maradt emléksanyagban nem tűnnek fel olyan igényes együttesekre utaló részletek, amilyen a Wolphard–Kakas-ház és társai voltak az előző században.

1653-as évszámot véstek egy Monostor utcai ház félköríves záródású kapujára, amelynek a lábazon¹³⁴

45. Ajtókeret. 1654.

befelé forduló profilját pálcával és vájattal díszítették. Ugyanaz az „IGML” monogramos tulajdonos 1654-ben az egyik földszinti helyiséget profilált és rozettás lábazon álló vájatos pilaszterek által tartott, golyvázott szemöldökű, „FIDE SED CUI VIDE” feliratos ajtókerettel díszítette. A keret frízében volutaszerűen hajlított akantuszlevelek fogják közre a tulajdonos feliratát tartalmazó ívelt reneszánsz pajzsot.

A város házainak a korabeli értéke az épület igényességéből, anyagából, elhelyezkedéséből fakadóan viszonylag tágas határok között, megközelítőleg 50 és 3700 forint között mozgott. Noha a belváros házainak a többsége kőből épült Kolozsváron, az Óvárban szerényebb gerendaházat is említenek. A túlnyomó részben zsidófedeles épületek között kivételnek számított Stenczel Imre cserepes háza a Bel-Monostor utca főtérsi szegletén. A külvárosok házai közül soknak zsúpfedele lehetett.

A 16. század végének legértékesebb kolozsvári háza a Wolphard–Kakas-ház volt, amely 3700 forintért kelt el. 1627-ben Viczei Máté háza a Főtérsi másik szegletén 3200 forintot ért, s egy Magyar utcai ház 1400 forintba került. Ugyanakkor egy óvári gerendaházat 300 forintba értékelték. A város szélé felé haladva egyre olcsóbb épületekkel találkozunk. Így a Belső-Közép utcában egy kertés ház 150 forintot, egy másik a külvárosban már csak 80 forintot, egy Kül-Monostor utcai szerény épület pedig 42 forintot ért.¹³⁵

BESZTERCE

Besztercén 1560 és 1563 között kellett elkészülnie az ún. Ötvös-ház homlokzatának. A piactér északi sorának keleti meghosszabbításában, a Beutlergasse elején álló emeletes lakóháznak valószínűleg csak a levéltári kutatások hiányában nem ismerjük az akkori tulajdonosát, aki Petrus Italus de Lugano, a Szent Miklós-plébániatemplom átépítésén dolgozó, ilyvoí (Lemberg, Lviv) illetőségű északolasz származású mester tervei szerint építtette át házát. Dongaboltozatos, hosszú kapualj és a lakószinteket összekötő kétkarú lépcső által kettéosztott épület foglalja el a telek első felét, amely az udvarral és kerttel folytatódik. A földszinten egy kétablakos szélesebb, keresztboltozattal fedett és egy keskenyebb, szinte folyosószerű, dongaboltozatos helyiség található egymás mellett.¹³⁶ A lépcső és az udvar között húzódik a másik – ma osztatlan – helyisége a földszinti traktusnak. Ezt a belső szerkezetet a homlokzaton magas lábazon álló

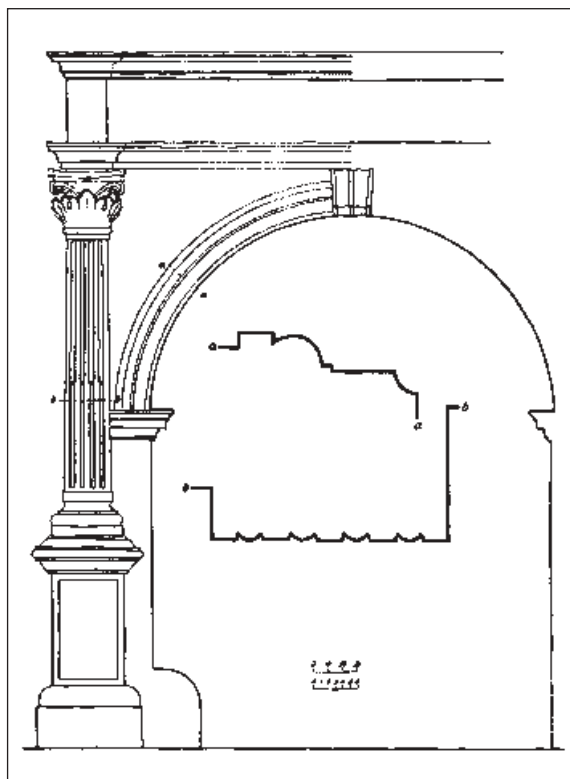
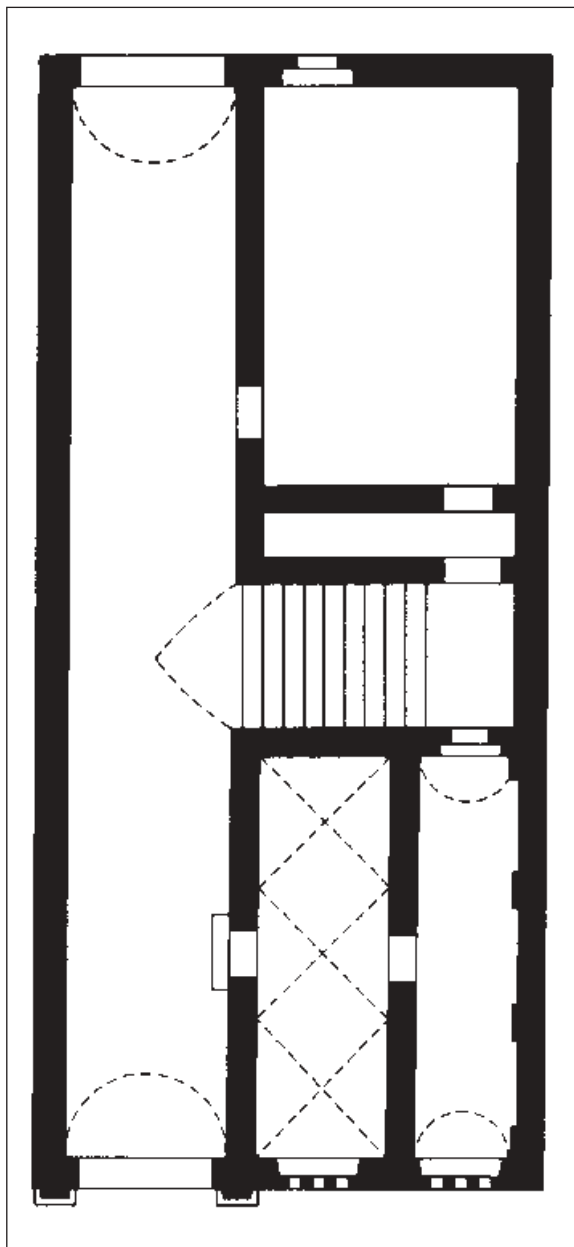
46. Beszterce. Az ún. Ötvös-ház. 1560–1563.

ló, kompozit pilaszterek által tartott szabályos gerendázattal keretelt, vállkövekre támaszkodó félköríves, záróköként volutával ékesített kapu és két ablak díszíti. Egyiküknek félköríves záródású, volutás zárókövű nyílását ión pilaszterek keretelik, amelyek a kapuéhoz hasonlóan képzett párkányt tartanak. Az ablak két felső sarkába ötvösművek, egy talpaspohár és egy serleg domborművű képét faragták, talán ezzel utalva a tulajdonos foglalkozására. A földszint másik, há-

romosztatú és keresztes ablaka azonos az emelet négy ablakával, erőteljes hengertaggal is alátámasztott szemöldökét voluták tartják.¹³⁷

Besztercén a 18. század elején még mindig háromszögű oromzatok koronázták a homlokzatokat. 1736-ban ezek mögött már a mai helyzetnek megfelelő, a homlokzattal párhuzamos gerincű nyeregtetők húzódtak. Ilyen volt a Főtér északi során ma is álló, ún. Búzasor házainak az oromzata is, amelyeknek

emeleti helyiségei a plébániaháztól keletre a tér egész hosszában a járdára kiugró árkádokra épültek.¹³⁸ Míg a legrégebbiek közülük nyugat felől a 15. század végén keletkeztek és árkádjaik gótikus boltszakaszokat határolnak, többségükben a 16–17. század folyamán jöttek létre, s csak a Beutlergasse felé eső utolsók származhatnak a következő századforduló tájáról. Az árkádosítás következménye az is, hogy a tér felőli nagykapukat részben felszámolták, így szekérbejártuk a telek ellenkező végét határoló utcáról nyílt.

48. Az ún. Ötvös-ház. Kapukeret

SZEBEN

Szebenben a reneszánsz átalakítások szinte minden esetben a meglévő gótikus épületállag módosításával jöttek létre. Az erdélyi művészetnek ez a nagyszabású központja a 16. század közepétől kezdve öltözött reneszánsz díszbe. Az új stílus meghonosításában igen nagy szerepük volt a nürnbergi Haller család Budáról Szebenbe származott magyarországi képviselőinek, különösen a város főbírájává és szász gróffá is előléptett Haller Péternek (mh. 1557). Az ő háza sok tekintetben példamutató Szeben polgári építészetének az alakulására. Az eredetileg is rangos, gótikus épületet 1537-ben szerezte meg Haller Péter, s építkezései során kétmenetes, zárt tömbbé alakította az utcai szárnyát.¹³⁹ Az udvari szárny, amely egy lakótoronyban végződik, megőrizte korábbi, gótikus szerkezetét. A homlokzati szárny átalakítása a Wolphard–Kakas-házéhoz hasonlóan ment végbe: meghosszabbították és

47. Az ún. Ötvös-ház. Alaprajz

49. Nagyszeben. Haller-ház. Homlokzat

beboltozták a kapualjat s ráépítették az udvar felőli helyiségeket. A homlokzat teljes egészében ennek az átalakításnak az eredménye. Az emeleten öt ablaknyílás, a földszinten csak a két ablak¹⁴⁰ által közrefogott kapu található. A félköríves kaput keretelő kompozit fejezetes féloszlopok a hármastagolású golyvázott párkányzat közvetítésével keskeny, háromszögletű

oromzatot tartanak, melynek orommezéjében lépcsőzetesen egymásra helyezett szimmetrikus levelek fognak közre egy medaillont. Ebben szárnyasszakú vitéz domborművű profilja látható. A kapuív zárókövére a tulajdonos címerét, a kapuívvel határolt felső sarkokba pedig a szász gróftól megillető triumfális jelvényeket faragtak.

50. Kapukeret. Haller-ház

51. Nagyszében. Kapukeret. Reussner-ház.
16. sz. második fele–1652.

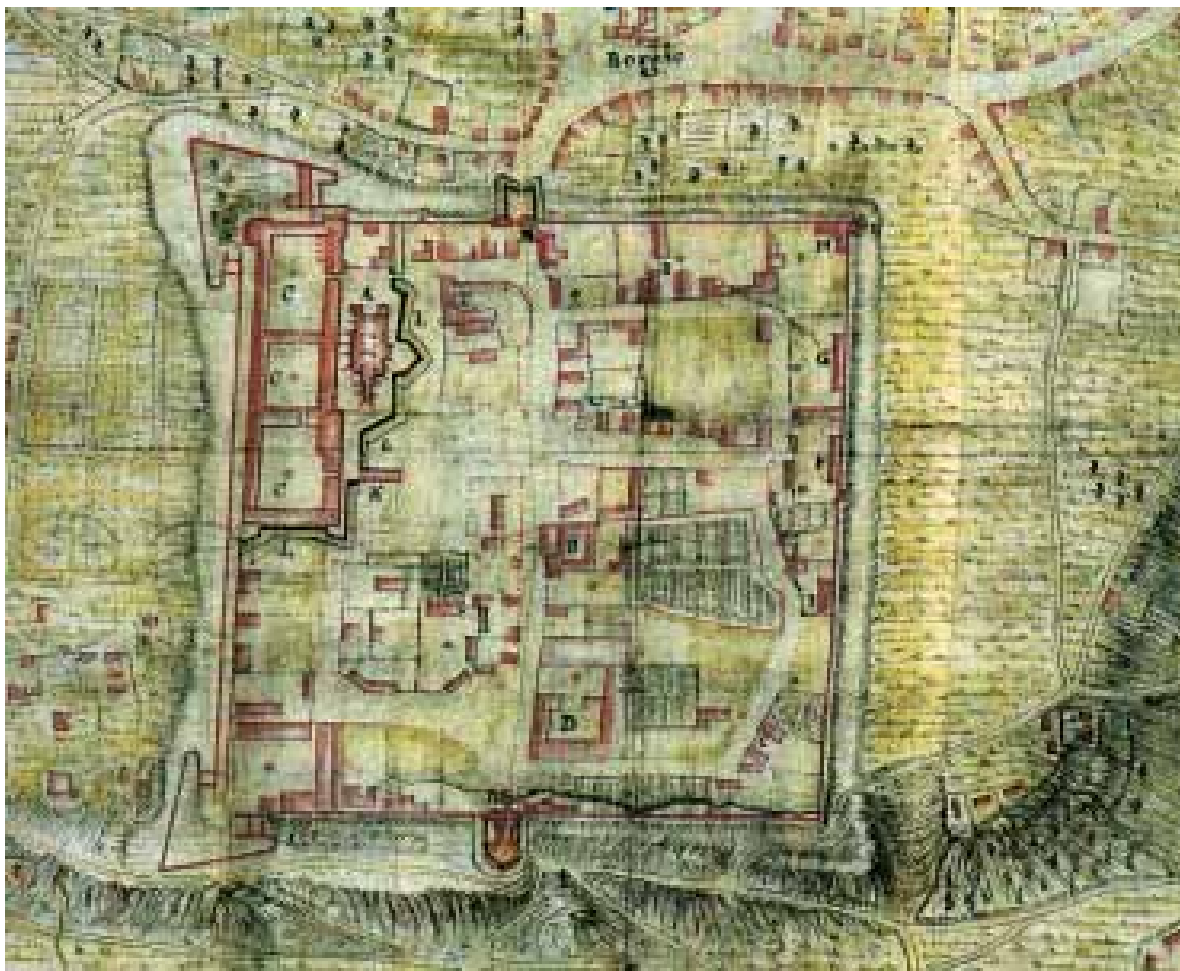
Hasonló szabású, az előbbivel közel egyidős kapuzat található az egykori Reussner-házon is. 1652-ben ennek a keretnek az eredeti zárókövét kicserélték az épület új tulajdonosának Elias Nicolai által faragott és jelzett címerkövével. Szembenben ez a kaputípus előlegezi azokat a törtpárkányú portálékat is, melyeknek a legrégebbi keltezett példánya 1572-ben készült.¹⁴¹

GYULAFEHÉRVÁR – AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK SZÉKVÁROSA

Látványos változásoknak vagyunk tanúi a püspöki székhelyből fejedelmi székvárossá előlépett Gyulafehérvárott.¹⁴² Báthory István uralkodásának első éveiben facsöves vezetéket építettek a vár vízellátásának a megoldására, a század utolsó éveiben pedig Báthory András fejedelem kezdeményezésére az udvar olasz építész, Simone della Genga egy több kilométer hosszúságú mesterséges csatorna létesítésével kísérte meg a magasabb fekvésű Sárdról a vár fensíkjára és védőárkába terelni az Ompoly vizét. Az Erdély történetében példátlan arányú középítkezést a bíboros-fejedelem rövidesen bekövetkezett halála (1599) szakította meg, de a csatorna elkészült szakaszának a nyomai 1610 táján még felismerhetők voltak.

A várost fojtogató vízhiány megoldására Bethlen Gábor korában, 1624 után került sor, amikor mintegy 3,5 km-es összhosszúságú, égetett cserépcövekből álló, helyenként ülepítőkkal megszakított föld alatti vezetéket építettek, s ezen át juttatták a nyugati szőlőhegyek befogott forrásainak egészséges vizét a fejedelmi palotába. Ez a vezeték táplálta a külvárosban, a Sárdi utcában, illetve a várban, a székesegyház főbejárata meg a szentélye táján – a fejedelmi palota kapuinak tengelyében – épített közutakat, onnan a palota belső, többek között a fejedelemasszony lakosztályában működő „csorgóiba” ágazott el, s vízből nemcsak a vár délnyugati bástyájának függőkertjébe, hanem a védőárkon túl elterülő fejedelmi kertbe is jutott.¹⁴³

A 16. század utolsó évtizedeiben Fr. Massimo Milanesi tervei alapján kezdték el a domonkosok egykori kolostorának az átalakítását, amelyből jezsuita templom, iskola és kollégium lett.¹⁴⁴ A munkálatokat csak a jezsuiták kiűzése (1588) akasztotta meg, az iskolaegyüttest pedig – Báthory Gábor (1608–1613) fejedelem akaratából – a századfordulós pusztítások és sok éves elhanyagoltság után a reformátusok örö-

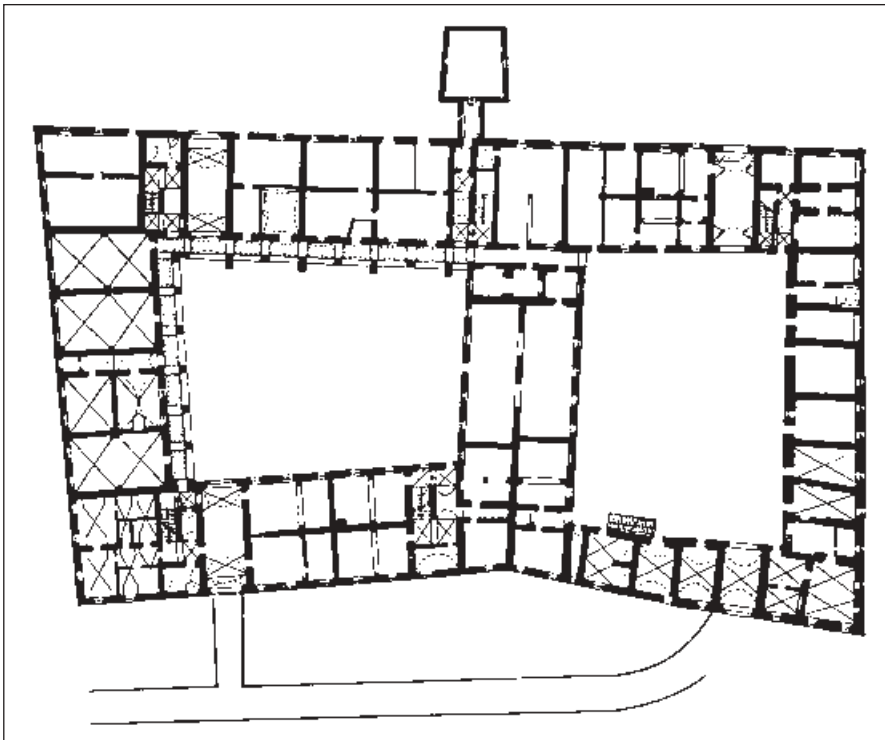
52. Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza. 1711. Részlet. A várnegyed

költék. Bethlen Gábor fejedelem 1622-ben főiskola rangjára emelte ezt a református *scholát* azzal a kinyilvánított szándékkal, hogy majdan – az általa meghívott, Európa-szerte híres professzorok vezetésével – a császári csapatok által 1621-ben elpusztított Heidelberg akadémiaja helyébe lépjen. Ugyanannak az utcasornak a meghosszabbításában, a Szent Mihály utca északi házsorának a Szent György-kapu felé eső keleti végén, összevont telkeken, amelyeknek egyikén a fejedelem atyjának, iktári Bethlen Farkasnak (mh. 1592) a háza állott volt, legkésőbb 1627–1628-ban kezdték el építeni a *collegium academicum* méltó, új, a korábbi jezsuita épületegyüttest méreteiben is meghaladó otthonát. A tervezett kollégium méreteire mai állagából, egy vázlatos homlokzatrajzból, valamint írott forrásokból következtethetünk: az elkészült keleti udvart kerítő emeletes szárnyakban mint-

egy harminc terem, *classisok*, könyvtár, hálótermek és raktárak kaptak helyet, így, ha az eredetileg könyvtárnak és auditóriumnak szánt keresztszárnyat és a kiépítetlenül maradt nyugati udvart is tekintetbe vesszük, akkor az előbbi helyiségek kétszeresét, háromszorosát tervezhették eredetileg létrehozni a tömörszerűen zárt kőépületben, amely befejezetlensége ellenére is korában egyedülállóan nagyarányú, igényes emlékműve lett a nagyvonalú fejedelem messzire tekintő művelődési törekvéseinek s építész, Giacomo Resti tehetségének.¹⁴⁵

Kettejük összefogásának eredményeként az előbbi építkezésekkel párhuzamosan körvonalazódott a fejedelmi palota mintegy 42×200 méteres alapterületet elfoglaló, háromudvaros, emeletes együttese a vár délnyugati szegletében.

Ezekkel a város képét meghatározó középítkezé-

53. Gyulafehérvár.
Az egykori református
kollégium földszinti
alaprajza

sekkel egy időben a városban épültek-szépültek az erdélyi törvényhatóságoknak, valamint a fejedelmi udvartartás tagjainak a gyulafehérvári rezidenciái is. Velük kapcsolatban s nyilván 15–16. századi urbanisztikai utópiák szellemében dolgozhatta ki a fejedelem és építész, Giacomo Resti azt az elképzelést is, melynek értelmében topográfiailag is elkülönítettek volna az erdélyi rendek képviselőinek és a fejedelem udvaroncainak a házait a váron belül.¹⁴⁶ Az ötlet megvalósítására azonban aligha kerülhetett sor, mert a kényszerű kisajátításokkal járó átalakításnak nyilván ellenszegültek az érintettek, de nem érzékelhetők következményei az 1711-es felmérésen sem.

Ezt az ígéretes fejlődést az 1658–1661 közötti évek török–tatár betörései, a fejedelmi székváros feldúlása s ezt követően a település jellegének a változása szakította meg. A 17. század második felében ugyanis a fejedelmi udvar már csak igen ritka esetben időzött a

még mindig romos, vontatottan újjáépülő Gyulafehérvárott. A korszak létbizonytalansággal telt létkörében, de a fejedelemség megváltozott határaihoz is alkalmazkodva Apafi Mihály fejedelem udvartartásával a jól védhető s a pusztítást elkerülő fogarasi várbán, valamint a hozzá biztonságosan közel eső balázsfalvi, radnóti és ebesfalvi kastélyaiban lakott a legszívesebben.

A város 17. század végi viszonyairól, amikor a fő-kormányország tagjai és a megszálló királyi katonaság osztozkodtak épületállományán, szomorú képet tár elénk Bethlen Miklós emlékirata.¹⁴⁷ Az általa felpanaszolt körülményeket csak súlyosbították az 1703–1711 közötti időszak pusztításai. Visconti 1711-ből származó gyulafehérvári felmérésének a profilrajza-in jóformán sehol nem találunk fedél alatt álló épületet.

A város épületei közül a legismertebb az ún. Apor-

54. Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza. 1711. Részlet. Az egykori várkapukat összekötő Szent Mihály utca északi sora a jezsuita és a református iskolaegyüttes épületeinek déli homlokzatával

55. Gyulafehérvár. Az egykori református kollégium keleti udvara

56. Gyulafehérvár. Az egykori református kollégium déli homlokzata

57. Gyulafehérvár. Az Apor-ház reneszánsz és késő gótikus kereteinek in situ töredékei

rizalitos, kétszintes, a földszinten árkádokkal, az emeleten pedig félköríves záródású, kötényes ablakokkal megvilágított előcsarnokot emeltek, amelynek középtengelyében kétkarú díslépcső vezetett fel Gyulafehérvár és Erdély első barokk palotájának az emeleti folyosóról nyíló reprezentatív helyiségeibe.

58. Gyulafehérvár. Az Apor-ház déli homlokzatának elfalazott reneszánsz ajtókerete

ház, egy, az északi várfalhoz ragasztott, viszonylag nagy kiterjedésű, L alakú épület, amelynek hosszabbik, északi szárnya a 17. század végén önálló épület volt. Ez – amint azt a fennmaradt faragványok bizonyítják – a 15. század végén, amikor egyik egyenes záródású gótikus ablakát készítették, már emeletes volt, a 16. században is szépítették előttünk ismeretlen tulajdonosai. Apor István kincstartó (1638–1704)¹⁴⁸ a 17. század végén vásárolta meg, nyugati szomszédja akkor Bethlen Miklós épülőfélben levő igényes rezidenciája, a keleti pedig Medgyes város háza volt az akkori Szász utcában (ma Bethlen Gábor u. 5.). Az épület déli homlokzatát valószínűleg akkor látták el a középtengelyt kiemelő fogsordíszes reneszánsz ablakokkal és ajtókkal, főpárkányának fríze pedig ma már csak helyenként látható, festett futókutya díszítést kapott. Mára csupán töredékeikben fellelhető, elfalazott ajtó- és ablakkeretei a következő, 1711-ben elkezdődött átépítés során váltak feleslegessé,¹⁴⁹ amikor – hogy Erdély katonai kormányzójának a valószínűleg még Giovanni Morando Visconti (mh. 1717) tervezte rezidenciáját létrehozzák – befalazták őket. A téglalap alakú épület eredeti homlokzata elé ívelt

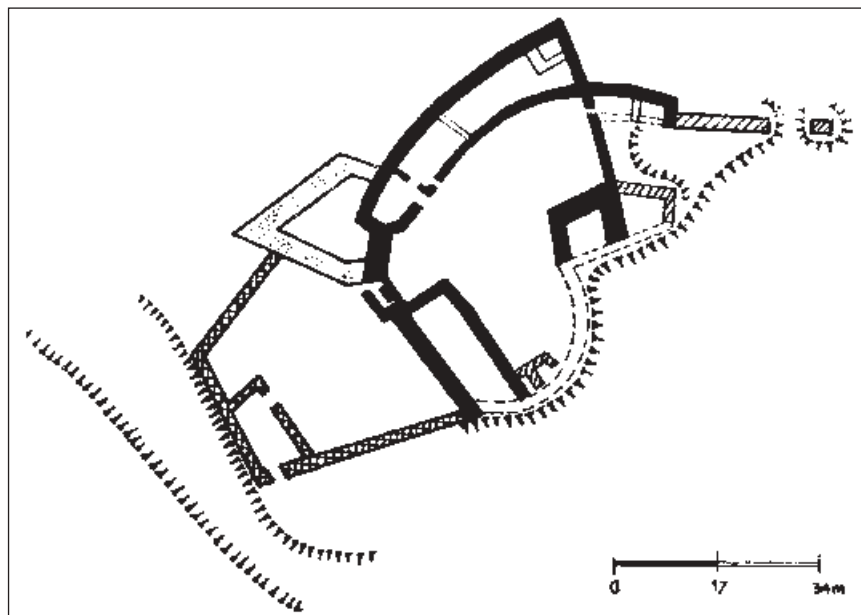
VÁRAK

Erdély 16–17. századi várépítészete szorosan kapcsolódik a fejedelemség történetéhez, és – a javában zajló hadügyi forradalomnak köszönhetően – tulajdonképpen ebben a műfajban jelentkeznek először a tiszta reneszánsz építészeti megoldások. A fejedelemség legveszélyeztetettebb határvonala a nyugati síkságon húzódott, az ellene vezetett hadjáratok során a királyi csapatok a Kassa–Tokaj–Várad–Meszési-hágó, illetve a Kassa–Szatmár–Szilágyság/Kővár útvonalon igyekeztek a Szamos völgyébe jutni, míg a török csapatok többnyire a temesi pasaság felől, a Maros völgyében vagy Karánsebes irányából, az Erdélyi Vaskapun át vonultak az országba. A védekezésre felkészülve így ezeken az útvonalakon kellett kiépíteni az ellenség előrehaladását gátló, akadályozó várakat, természetesen annyit, amennyire a fejedelemség határai között élő gyér népesség energiáiból futotta, s amennyire az újonnan létrejött, de kormányzati módszereiben az erdélyi vajdaság korának patriarchális megoldásait alkalmazó új állami berendezkedésnek sikerült a társadalom védelmi erőfeszítéseit megszerveznie és összpontósítania.

Az olasz reneszánsz hadiépítészeti megoldásainak

elterjedése Erdélyben bizonyos kétarcúságot mutat. A kezdeti lendület után inkább csak a fentebb említett, a tüzérségi ostromnak potenciálisan kitett nyugati végvárrendszert látták el modern erődítményekkel. Az ország belsejében fekvő, természetből is védett középkori eredetű várak esetében azonban eltekintettek az ilyen költséges és munkaigényes védőművek megvalósításától.

Amikor 1564 és 1567 között a jószemű és nyilvánvaló hadiépítészeti tapasztalatokkal rendelkező Giovanni' Andrea Gromo Erdélyben járt, a szamosújvári és a bethleni várról, valamint Gyulafehérvár Castaldo által kiegészített, számunkra ismeretlen,¹⁵⁰ zömökben kevésbé időtálló, föld- és palánkerődítésű védőövről jegyezte fel, hogy azok korszerűek és „*alla moderna*” épített (olasz)bástyáikkal, illetve ágyúpadjaikkal (*piattaforma*) hatékonyan vehetik fel a harcot az ostromlók tüzérségével.¹⁵¹ Az említettekhez még hozzászámíthatjuk Szeben itt-ott már korszerűsített impozáns középkori védőövet, Brassó Fellegvárának belső védőgyűrűjét és Tótfalud püspöki várát, Erdély egyik legkorábbi, olaszbástyával kiegészített védőművét, amely azonban Gromo idejére már el is szítette harcászati jelentőségét.¹⁵²

59. Tótfalud várának az alaprajza

60. Brassó. Fellegvár. A belső védőv tornyai. 1568 körül

A viszonylag szűk völgyben fekvő Brassónak a környező magaslatokon elhelyezhető, lőszerszámok tűzének kitett középkori eredetű védőrendszerét a 16. század elején már külső védművek megépítésével is bővítették, amelyekből egyúttal a várost elkerülő utat is ellenőrizhették. Ilyen lehetett az az 1520-as években említett, patkó alakú, toronyszerűen magas erődítmény is, amely a márgadombon emelt Fellegvár magvát alkotta. Ezt az időközben elavult erődítményt a század közepe után három kisméretű, olaszbástya formájú és egy sokszögű ágyútorony hozzáragasztásával bővítették¹⁵³, majd a 17. század elején szabályos négyszögletű udvart kerítő külső védőövbe foglalták, sarkain olaszbástyákkal és felvonóhidas kapuja felett zömök, szuroköntöggel ellátott toronnyal.¹⁵⁴ Az 1972-es ásatások során előkerült ennek a „zseberődítménynek” az olasz hadmérnöki traktátusok megoldásait idéző „vízműve” is : a patkó alakú belső toronyudvart ciszternává ala-

61. Brassó. Fellegvár. A külső védőv bástyája. 1623 körül

62. Brassó. Fellegvár. A külső védőöv kapuja

63. Brassó. Fellegvár. A középkori torony udvarából kialakított ciszterna ásatása

kíttották, és feltöltötték kavicsal. Közepére, vastag kavicsrétegbe ágyazva egy téglából épült és kővel, kavicsal töltött csonkakúp alakú tégláépítményt állítottak. A bevezetett esővíz ennek a hézagokkal falazott oldalán átszűrődve töltötte fel fokozatosan a tároló kavicsrétegeit, ahonnan azután a kapu felőli oldalon, a vízgyűjtő szintje alatt elhelyezett csorgón át ömlött ki. Bár keltezésére konkrét támpontot az ásatások nem szolgáltatnak, nincs kizárva, hogy az említett ciszterna még az osztrák helyőrség megjelenése előtti időkben, de mindenképpen a külső erődív megépítése után elkészült.¹⁵⁵ A Fellegvár volt a

színhelye 1687-ben a kiváltságaik védelmében fegyvert fogó brassói polgárok megmozdulásának is, akik csak a császári csapatok ágyútüzére adták fel kilátástalan védelmét.

A korábban, már 1538 után elkezdett szamosújvári építkezésen kívül valamennyi újonnan erődített épület a Giovanni Battista Castaldo tábornok kíséretében Erdélybe érkezett királyi építészeknek tulajdonítható, tehát megközelítőleg 1551 és 1556 között keletkezhetett. A Szamosújvár és Tótfalud alaprajzából szembetűnő ék alakú bástyák az ún. óolasz, a szebeni Haller-bástya összehúzott szárnyfalaival a fejlettebb, ún. fülesbástyás változatát képviselik ennek a reneszánsz erődítési rendszernek. Ezeket a bástyákat általában gazdaságos kerület-terület arányú, szabályos sokszögű, egyenes kurtina-szakaszokból álló védőövbe foglalták, olyan távolságra egymástól, hogy a szárnyfalaikban, illetve a „nyakukban” rejtőzködő kazamatákban elhelyezett ágyúk keresztűz alá vehesék a várfalak előtti holteret és pásztázhassák a szomszédos bástyák homlokfala előtti teret is. Természetes, hogy e bástyák nagy kiterjedésűek kellett hogy legyenek, mert ágyúteraszukra és kazamatáikba viszonylag nagy öblű és nagyméretű tüzszerszámokat

szántak, s mint az erődítmény legszilárdabb elemeinek, ezeknek kellett pajzsként felfogniuk a környező várfalakat veszélyeztető ellenséges ágyútűz egy részét is. Belsejüket a boltozott kazamaták fölött földdel, homokkal vagy kavicsal töltötték fel, és szilárd, az ágyúk súlyát és visszahatását elviselő teraszokat alakítottak ki a mellvédjük mögött. Így méreteik – a várvédelem tűzerejének növekedésével összhangban – Szamosújvár 40 m-es homlokfalú óolasz bástyáitól a váradi és gyulaféhevári vár 120 m-es homlokfalú fülesbástyáiig folyamatosan növekedtek.¹⁵⁶ Ezzel a fejlődéssel párhuzamosan, a máig fennmaradt és leglátványosabb bástyák mellett, e várak építői számos külső, mára nyomtalanul eltűnt, főleg fából és földből készített védműelemmel gyarapították az erődítmények védelmi képességeit.

Az utóbbi időben, a fogalmak és az elemzés szempontjainak tisztázódása s az európai hadtörténeti irodalom eredményeinek feldolgozása rendjén, alapos kritika érte a bevett, a 20. században alkalmazott hadiépítészeti kronológiát is.¹⁵⁷ Domokos György hívta fel a figyelmet arra, hogy a vizsgált időszak nagyobb részében nem beszélhetünk az új olasz erődítési rendszer jelenlétéről, annak ugyanis csak bizonyos

64. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Szamosújvár alaprajza. 1687.

elemei jelennek meg várépítészetünkben, így a 15. század végétől ismert és alkalmazott fülesbástyák jelenléte önmagában még nem jelenti e fejlettebb rendszernek a meghonosodását is.¹⁵⁸

Az erdélyi fejedelemségben – leszámítva a legtöbb támadásnak kitett és legelérhetőbb nyugati végvár-rendszert alkotó erődítményeket, Borosjenő, Várad, Pocsaj, Székelyhíd és Szatmár várait – nem volt következetes az új erődítési módszerek elterjedése. Leginkább még a korszak kezdetén, az 1541-et követő évtizedekben törekedtek az erődítmények olaszbástyás kiépítésére, de – úgy tűnik – még a török támadások felfogása szempontjából jelentős Lippa, Lugos és Karánsebes várai is kiépítetlenül maradtak, nyilván azért is, mert a török katonai vezetés békeidőben megbocsáthatatlan, ellenséges cselekedetnek minősítette volna az ilyen munkálatokat.¹⁵⁹

Szamosújvárott 1538-tól kezdve János király nevében és Fráter György megbízásából, egy ideig valószínűleg Domenico da Bologna királyi építész közreműködésével indult meg a négysarokbástyás vár építése.¹⁶⁰ Az építetők címerai a várkaput és a két keleti

65. Szamosújvár. Bánk Pál építési emléktáblája. 1540.

66. Szamosújvár. A palota és a kápolna udvari homlokzata. 1541–1551.

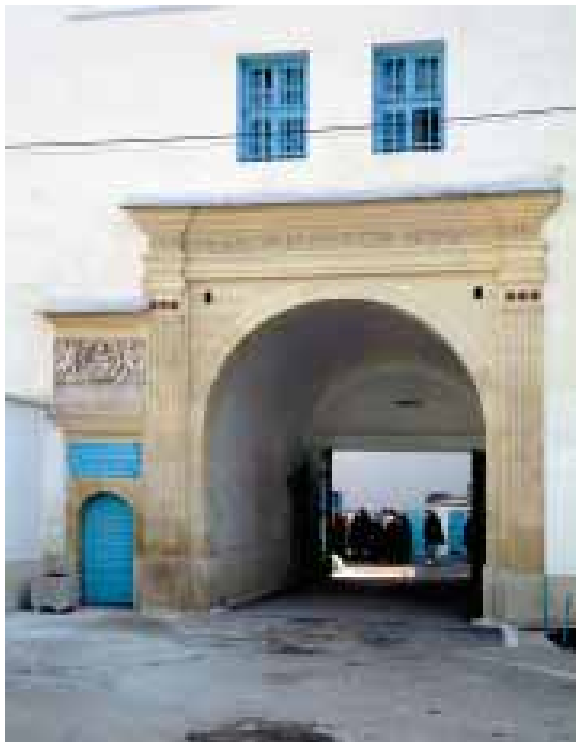
67. Szamosújvár.
A palota nagyterme

bástyát díszítették eredetileg. Az eredeti alaprajzi fel-
fogáson változtattak már az 1564-et – Gromo híradá-
sát – megelőző években, János Zsigmond uralkodása
alatt, amikor a vár készen álló főkapuja elé külső várat
építettek, s ennek két félbástyával és kaputoronnyal
védett kötőgátját a védőárkon is átnyúló bástyával
terjesztették ki. Ezzel a bővítéssel egy időben a vár
másik három oldalán alacsonyabb védőfalakkal
falszorosokat alakítottak ki, melyeknek középtenge-
lyébe lövészeknek szánt, kiugró bástyácskákat építet-
tek.¹⁶¹ Az építkezések a források tanúsága szerint vé-
gigkísérték János Zsigmond és a Báthoryak korát, be-
fejezésükre alighanem csak a 17. század első felében
került sor, amikor a Giovanni Landi által átalakított
(?) nyugati – újabb várkaput védő félbástya újjáépíté-
sét/átalakítását (?) megörökítő felirat készült,¹⁶² I. Rá-
kóczi György uralkodása alatt pedig a vár árkait széle-
sítették.¹⁶³ Az ő nevét viselte a 18. században az előbb
említett félbástya is.¹⁶⁴ Akkorra azonban a vár már el-
avultnak számított, mert időközben – az ágyúk lőtá-
volságának növekedésével – sebezhetővé vált az épí-
tésekor még távolinak tetsző magaslattok felől, a 18.
század elejére pedig az igen szűk, kisszámú védőre
méretezett erődítmény veszélyes csapdájává válhatott
volna annak a helyőrségnek, amely védelmét megkí-
sérli. Így II. Rákóczi Ferenc 1705-ben, a zsidói vere-
ség után nem mert csapataival a tömör építésű, de
„szűk és szoros” várban maradni, amelynek a bástyái a
védelemre elégtelenek voltak.¹⁶⁵

A szamosújvári vár belsejében valószínűleg még
Fráter György életében megépült a kétszintes, az első
nyugati várfalra támaszkodó, annak lőrésihez igazo-
dó alapincézett palotaépület, amelyet kétoldalt a kapu,
illetve a sokszögzáródású kápolna határolt. A ma két-

68. Szamosújvár. A belső várkapu fölötti zárterkély. 1542 körül

69. Szamosújvár. A belső várkapu. 1542.

70. Szamosújvár. Martinuzzi György címere. 1542.

menetes épület két középső nagytermét négy-négy boltszakaszra osztotta egy-egy négyzetes metszetű pillér, amelyre középen ráfutottak a boltozattartó hornyolt gótikus bordák, s hasonló lehetett a környező, később négybe osztott helyiségek boltozata is. A rangos főhomlokzatot az emeleten nyolc, lécek közé fogott kímával és pálcával díszített háromosztatú, eredetileg kőkeresztes reneszánsz ablak díszítette, és ugyanilyen ablakok fogták közre az épület középtengelyében a lépcsőn át megközelíthető magasföldszinti bejáratot is. A palota szélességénél valamivel rövidebb, boltozott kapualjra kétsejtes emelet került kőgyámokra támasztott zárterkéllyel, amelyet a homlokzatával egyező keretelésű ablak világított meg.

Golyvázott, szabályos párkányt tartanak a félköríves záródású – a felvonóhíd láncainak nyílásait ma is őrző – belső várkapu vájatos toszkán pilaszterei, s a párkány frízében elegáns reneszánsz betűkkel vésett felirat hirdeti az építtető váradi püspök jelmondatát: „DOMINVS ADIVTOR ET PROTECTOR MEVS QVEM TIMEBO”. A hozzáragasztott, ugyancsak félköríves záródású gyalogkapu keretét egyenes szem-

71. Szamosújvár. A kápolna ablakai. 1551 előtt

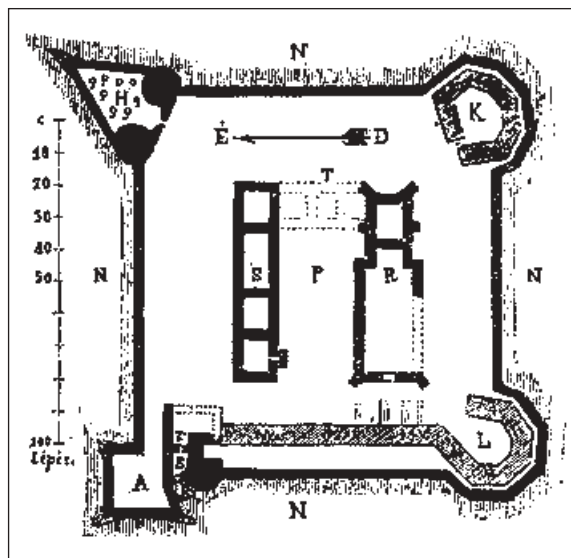
öldök zárja, fölötté az építető főpap olaszkoszorúba foglalt címerét szárnyas puttók tartják. A palota másik oldalán a kápolna kiugró, sokszögű, kváderezett élű¹⁶⁶ szentélyzáródásának oldalait a megvilágítandó belső térhez méretezett magas ikerablakokkal díszítették. Ezek szárköveit lépcsőzéssel mélyített tükrű pilaszterekre támaszkodó kannelúras pilaszterek alkotják, amelyekre ugyancsak lépcsőzött tükrű táblák közvetítésével támaszkodik a golyvázott szemöldök. A kápolna belsejét párkányfejezetes késő gótikus fél-oszlopokra¹⁶⁷ támaszkodó későbbi, 1760 (?) táján készült hevederes-dongás boltozat fedi. A belső térnek majdnem harmadát foglalja el az ugyancsak párkányfejezetes reneszánsz pilaszterek által közrefogott mellvédű és kétszer hornyolt bordás keresztboltozatos boltszakaszokra támasztott karzatéptmény. 1989 után a helyiséget ismét kápolnáknak rendezték be, cementes vakolattal kisimított falait vásári színezésű, görögkeleti ikonográfiájú, vadonatúj festményekkel díszítették.¹⁶⁸

Ez a palotaépület – az egyik ablakkeret „*hic fuit*” jellegű felirata alapján – 1545-ben már készen állhatott.¹⁶⁹ Fennmaradt korai díszítőfaragványainak stílusa a kolozsvári Wolphard–Kakas-házzal mutat hasonlóságokat. Különösen a Wolphard Adorján által készített ablakok címerpajzsai, feliratainak betűformái és záródíszje,¹⁷⁰ amelyekhez egy másik, 1536-os kolozsvári felirattöröredék,¹⁷¹ valamint a gyalui vár alább idézendő, 1540 körüli feliratának formái is hozzárendelhetők, rokoníthatók a szamosújvári főkapu feliratával.

A külső várudvaron egy 1653-ból származó és II. Rákóczi György meg Báthory Zsófia névbetűivel jelölt feliratos tábla alapján a 17. század közepén emelték az ún. Rákóczi-palotát. Emeletén négy helyiség található, homlokzatán a Bethlen–Rákóczi-építkezésekre annyira jellemző háromszögű oromzatos reneszánsz keretek sorakoznak.

Olaszbástyás rendszerben építették át 1562 után Udvarhely várát is. Korábbi története a marosvásárhelyiével mutat párhuzamokat: 1492 előtt Báthory István erdélyi vajda erődíttette – a fejedelemség korának módszereit előlegező – országos közmunkában a ferences kolostor épületegyüttesét. Valószínű, hogy ehhez az építkezéshez kapcsolhatók a négyszögletes udvar déli sarkait védő sokszög alaprajzú ágyútornyok.¹⁷²

A székely felkelés leverése, 1562 után János Zsigmond fejedelem parancsára épült meg az akkortól Székelytámadt várának nevezett erődítmény északi

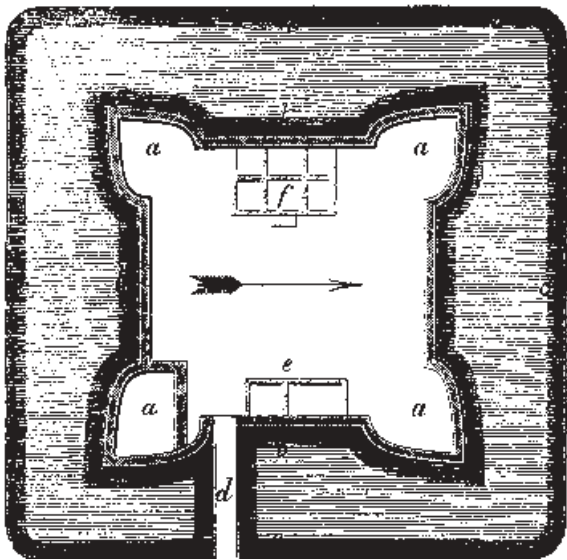
72. Székelyudvarhely. A vár alaprajza

oldalának és kapujának védelmére egy-egy kisméretű olaszbástya,¹⁷³ valamint egy kisebb, kiugró, lövészeknek szánt védmű (?) a kapu másik oldalán, a nyugati és a déli oldalon pedig falszorost alakítottak ki. A volt kolostor egyik épületszárnyának a várépítés után kialakított „palotáin” Orbán Balázs még megfigyelhetette a reneszánsz ikerablakokat.¹⁷⁴

Az udvarhelyi vár párjaként épült meg János Zsigmond uralkodása idején, 1565-ben, a székely felkelés leverése után a háromszéki Cófalva határában a várhegyi Székelybánja vár. Története alig három évtizedes, mert 1599-ben a székelyek le is rombolták. Orbán Balázs a terepdomborulatok alapján mérte fel és vázolta az alaprajzát, amelyből világosan kirajzolódik a mintegy 60×60 m-es négyzetet határoló kurtinák sarkaihoz illeszkedő olaszbástyák körvonalai.¹⁷⁵

A széles árokkal körülvett vár bejárata, akárcsak Szamosújváron, Udvarhelyen, később pedig Szilágyosomlyón, az egyik sarokbástya mellett volt. Ez a megoldás – úgy látszik – általános a fejedelemség 16. századi erődítményein.

1568-ban indult meg Váradon az első olaszrendszerű fülesbástya, a Királyfia-bástya építése, s két évre rá Váradon működő „Julius Caesar fundáló” – feltehetőleg Giulio Cesare Baldigara, Szatmár védműveinek építője – dolgozta ki azt az új tervet, amelynek értelmében a már elkezdett bástyát meg a jelenlétében, 1570-től építeni kezdett hasonlóan kisméretű párját, a Csonka-bástyát belefoglalta a megközelítő-

73. Várhegy. A Székelybánya vár vázlatos alaprajza

74. Georgius Hoefnagel: Várad vára. 1598 után

leg szabályos ötszögű, a középkori várövet fokozatosan felváltó, kiterjedt védműbe. A vár egyetlen kapuját a Csonka- és Bethlen-bástya közötti kurtina középtengelyében utólag hozzáragasztott védőfalak fogják közre.¹⁷⁶

A Báthoryak korában következetesen továbbfolytatott országos építkezés során emelték a jóval nagyobb méretű Aranyos- (1572) és Veres-bástyát, s elkészült az ideiglenesen csak palánkszerkezettel védett Föld-bástya is. A kötőgátak és a Föld-bástya kőburkolatának a teljes kiépítésére már nem került sor 1598 előtt, amikor az erődítmény és védői eredményesen hátrítottak el egy török ostromot.

Bethlen Gábor uralkodása alatt, 1618-ban a Föld-bástya (azóta Bethlen-bástya) kőburkolatának az építése kezdődött el. 1618-as évszámokat véstek – egyet tükörben – a bástyaél kvádereibe. A kapu felőli bász-

75. Nagyvárad. Bethlen Gábor fejedelmet dicsőítő felirat a Bethlen-bástya déli „fülén”. 1627.

tyafülön látható veretdíszes keretű verses feliratot¹⁷⁷ azonban a munkálatok elhúzódását tükrözően csak később, 1627-ben készítették el. Csúcsán Bethlen Gábor címere állott ovális pajzsban,¹⁷⁸ amelyet ugyancsak maszkokkal és veretdíszekkel ékes keret fogott körül. Az ovális pajzsba foglalt fejedelmi címer Bethlen Gábor 1628-as nagybányai veretből ismert tízszeres aranyforintján fordul elő.¹⁷⁹

A váradi bástyák feltöltése, a falak előtti vizesárok mélyítése, bélietfalainak és ellenlejtőjének kiépítése még I. Rákóczi György uralkodása alatt is folytatódott. Erdély legnagyobb és legkorszerűbb végvára 1660-ban úgy került török kézre, hogy a 3–5000¹⁸⁰

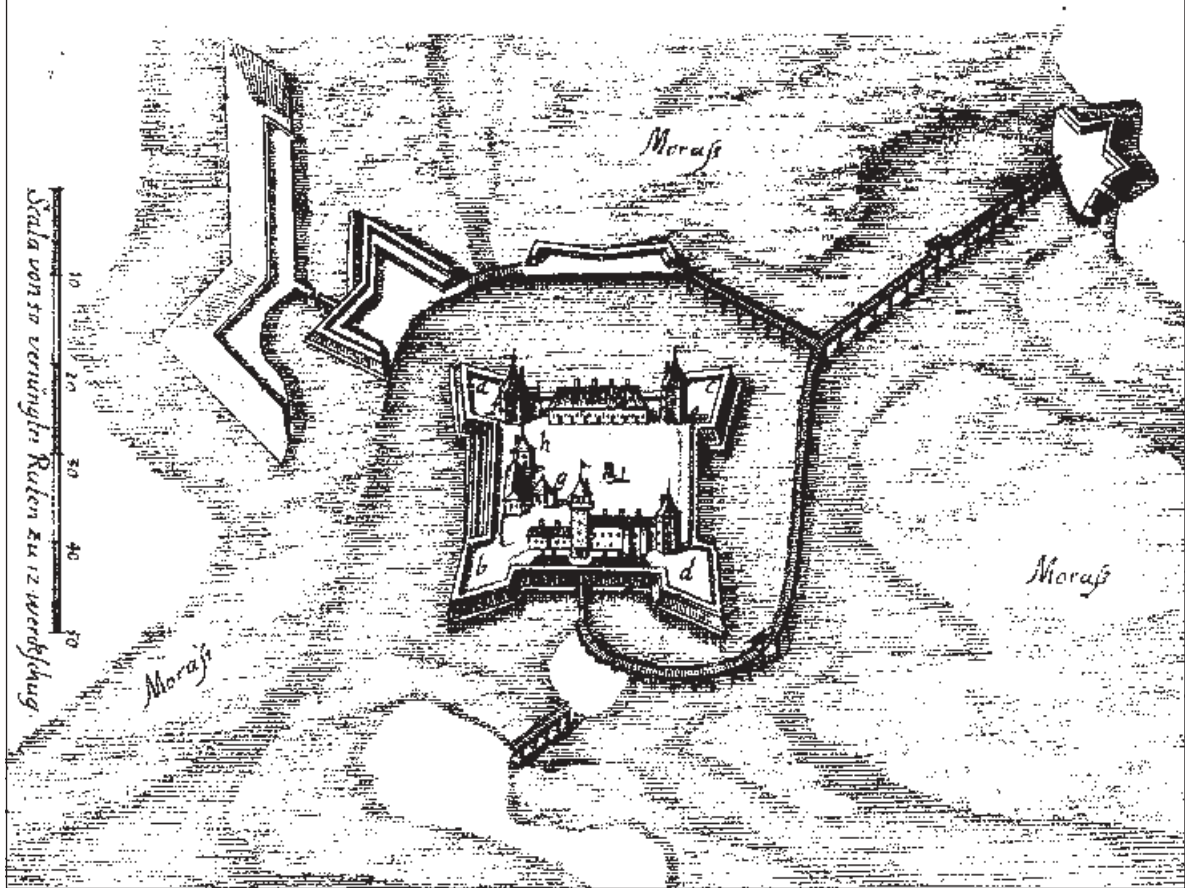
védőre méretezett, jól felszerelt erődítményt mintegy nyolcszázötven főnyi, bennszorult környékbeli nemesekből, parasztokból és Várad polgáraitól megreformátus scholájának diákjaiból álló, jószerivel egyetlen bástya védelmére is elégtelen őrség védelmezte, képzett parancsnok, a várvédelemben jártas katonák és gyakorlott tüzérek nélkül. Negyvenöt napos hősie ellenállásuk a legfényesebb bizonyossága annak, hogy a váradi végház erődítményként még akkor is helytállhatott volna.¹⁸¹

A Zólyomi család palánkbástyákkal erődített székelyhídi várán 1634 januárjában kezdődtek el az átalakítási munkálatok, a fejedelem olasz fundálójának (Giacomo Restinek vagy Raguzai Bobik Jánosnak) a tervei szerint, mindjárt azután, hogy a hazaárulással vádolt korábbi tulajdonost, Zólyomi Dávidot fej- és jószágvesztésre ítélték (1633). A munkálatokat egészen 1642-ig folytatták Sánta Német Kőműves György, Haller Gábor és Sárdi Imre tervei szerint, a fejedelem és később fiai állandó felügyelete alatt. Ezek során az Ér lánjába levert égerfa cölöpökre alapozott, terméskőből és téglából épített szabályos négybástyás várrá alakították át, s a későbbiekben, még a várnak a vasvári béke értelmében az 1665. évben bekövetkezett lerombolása előtt, sáncművel is biztosították a mocsáron átvezető út hídfőállítását. 1642-ben 12 „falkonnyal”, a gyulafehérvári ágyúöntőház termékeivel fegyverezték fel az újonnan elkészült bástyákat.¹⁸²

76. Nagyvárad. Légi felvétel a várról

Abbildung der Bollung Seckelhit; vor der Demolirung Anno 1665

77. L. Ssicha: Székelyhíd vára 1665-ben

A Berettyó és az Ér találkozásánál, Pocsajon régi földvárat modernizáltatott I. Rákóczi György. A négybástyás földművet a gyulaféhevári ágyúöntőházban készült 24 darab egyforma, a fejedelem címerével díszített 12 fontos ágyúval fegyverezték fel.¹⁸³

Ennek a végvárrendszernek a déli szárnyán Zaránd vármegye legfontosabb vára Borosjenőn volt. A 17. század elején palánk- és földmű kerítette a Fehér-Körös egyik kanyarulatának árterületén álló középkori erődtámaszt. Jelentősége különösen Lippa ismételt török kézbe kerülése után (1616) nőtt meg, s az erdélyi országgyűlés szinte évente rendelt országos vagy vármegyei közmunkát az építésére. A munkálatok különös lendülettel folytak a katonai építészetben jártas Haller Gábor várkapitánysága idején. 1652-re fejezték be a külső védőöv délkeleti bástyájának kőépítményét, s az 1658-as veszedelemre már csak az

utolsó, negyedik bástyának hiányzott a kőburkolata. Közben a Körös medrének szabályozásával kialakították a várarkot és egy új, híddal kapcsolt palánkos elővárat is, amelybe „*rácokat és egyéb jövevény embereket*” telepítettek. A vár belsejében, valószínűleg a középkori várból, kastélyszerű, négy saroktoronyos palotát alakítottak ki.¹⁸⁴

A fejedelemség határaitól távolabb fekvő, régebbi s többnyire hegyre épült, természetből is védett várak esetében a 16. század végén és a 17. században lemondtak az igen költséges és sok energiát igénylő bástyás rendszer alkalmazásáról, a kurtinák kiterjesztésével, legfeljebb egy-egy olaszbástya megépítésével próbálták ellensúlyozni középkori szerkezetükből és a terepviszonyokból adódó gyengeségeiket.

Az átalakítások oka Görgényben a várudvar közepén magasló, veszélyes célpontot kínáló szikla és a

magasságával ugyancsak veszélyforrást jelentő óratorony volt. Ezeket az 1639-ben elkezdett építkezés rendjén elhordták, illetve lebontották s – hogy a várat ne lőhessék a Görgény-völgy egyik északi magaslata felől – Haller Gábor egy kazamatás olaszbástyát fundált el, melyhez mintául a sárospataki vár egyik bástyájának alaprajzát használták. I. Rákóczi György bölcs előrelátásának köszönhetően tarthattak ki benne 1708-ban hónapokig a fejedelem dédunokája, II. Rákóczi Ferenc által őrizetére odarendelt palotás hajdúk a várat ostromló császári sereg ellen.¹⁸⁵

Valószínű, hogy csak a terepadottságokat kihasználó ágyúteraszokkal fejlesztették tovább a dévai vár¹⁸⁶ védműveit, s hasonló módon járhattak el a Lapos vize fölött strázsáló Kővár esetében is.¹⁸⁷

A fejedelemség sorsának az irányítói rájöhettek arra is, hogy ezeknek a nagyon sok munkát igénylő építkezéseknek sok értelme nincs. Elég, ha – az Erdély meghódítását, hódoltatását célzó 16–17. századi Habsburg-, illetve török hadjáratokra visszatekintve – arra figyelünk, hogy ezen a hadszíntéren szinte soha nem operáltak ostromtüzérséggel, mert a hadtápvonalak

hosszúsága és a rossz utak miatt előállott utánpótlási nehézségek megoldhatatlan feladatok elé állították az ellenséges hadvezetést. Az Erdélyt hódoltató török vagy császári csapatok nem tudták magukkal hozni sem ostromágyúikat, sem a használatukhoz elengedhetetlen lövedék- és lőporkészletet az utak állapota miatt. A Sebes-Körös mentében például mintegy harmincszor kellett átgázolni a folyón, és ez a művelet a legkevesebb 20–30 ökör vontatta ostromágyúk esetében kivihetetlen volt.¹⁸⁸ Az ilyen támadásokban leginkább alkalmazható kis öblű tábori ágyúk pedig nem árthattak még az elavult középkori váraknak sem.

Vetési István református prédikátor nyilván nem alaptalanul jegyezte meg 1631-ben, hogy: „Végezetre, az országnak birodalmát megtartó erőhöz értetnek az országban lévő erősségek is, kik váraknak neveztetnek. Melyek az kicsiny támadásban erősek és hasznosak, de az nagyban (amint immár csak ez mi üdönkben¹⁸⁹ is történt) erőtlének és haszontalanok, kiket mindazonáltal nem jó megvetni, mert, amely várak kiváltképpen az országnak határiban vannak, azok az ország oltalmazására és az külső ellenségre nézve hasznosok.”¹⁹⁰

78. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Kővár vára. 1687.

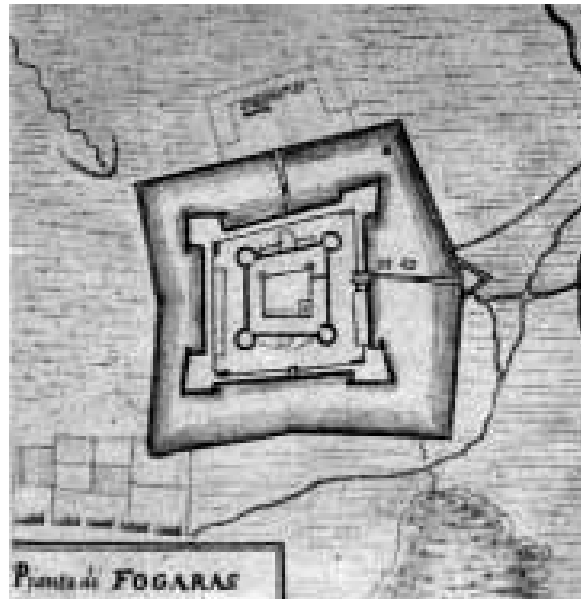

79. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Gyulafehérvár vára. 1687.

E szabályszerűséget erősítő kivételek közé tartozik Gyulafehérvár, amelynek két déli, méreteiben csak a váradi nagy bástyákkal vetekedő s részben ma is fennálló bástyáját Bethlen Gábor uralkodása alatt, 1618–1619-től kezdődően építették meg, valószínűleg a Castaldo korából öröklött védműveket helyettesítendő. A munkálatok terhét az országgyűlés a fejedelem és a három *natio*, a vármegyék, a szászok és a székelyek között osztotta meg – valamennyien egy-egy bástya megépítését vállalták magukra –, ezek az erőfeszítések azonban a harmincas évekre szemmel láthatólag ellankadtak, s az utolsó két bástya már meg sem épült. Csak a fejedelmi palotát magába foglaló, a fejedelem által építtetett délnyugati, valamint a szász székek emelte délkeleti, az ágyúöntőházat (Kendervár) magába foglaló bástya készült el 1628–1629-re.¹⁹¹ Csak gyanítjuk, hogy időközben – a harmincéves háborúban szerzett tapasztalatokból – kiderülhetett, hogy a nagy költséggel emelt, fejedelmi székhelyhez illő, reprezentatív bástyák sem védhetik meg a közeli dombokra telepített tüzérség ellen ostrom esetén a fejedelmi székvárost,¹⁹² melyet vízellátásától

is elvághattak, s ezért a vár további erősítéséről lemondtak. Később, az 1658–1661-es hatalmi válság folyamán, Gyulafehérvár valóban kardcsapás nélkül jutott az Erdélybe tört török–tatár csapatok kezére.

80. Giovanni Morando Visconti: Fogaras vára. 1699.

81. Fogaras vára délnyugat felől

82. Fogaras vára északkelet felől

Ilyen körülmények között eshetett a választás a fejedelemszónokok birtokába került, az Olt árterületén fekvő, jóval kisebb alapterületű, de polgári lakosság által nem lakott fogarasi várra, amelyet Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelem korában építettek ki. Az a tény, hogy ez az erődítmény ellen tudott állni később a kuruc ostromzárnak is, azt bizonyítja, hogy a 17. század elején jól mérték fel a lehetőségeit.

Fogaras széles vizesárokkaal kerített várát három füles- és egy egyszerű olaszbástya védi, egykor felvonóhidas kapuja fölött pedig viszonylag alacsony, négyszögletű torony terpeszkedik. A fülesbástyák egyike, a délkeleti talán még Báthory Boldizsár (mh. 1594) építkezéseinek köszönhető, a másik három

bástyát Bethlen Gábor építtette. Az ő építkezésére utaló 1625-ös felirat éppen az egyetlen „régí”, olasz rendszerű bástyán található. Külső köpenyűk többnyire téglából épült, menedékes lábukat félköríves metszetű övpárkány választotta el a felső regisztertől. Mellvédjüket lőrés-sor koronázta. A kapuoldal bástyáit még I. Rákóczi György korában is alakították, kétségtelenül azért, hogy kazamatáikból pásztázni lehessen a szomszédos bástyák homlokfala előtti holteret is.¹⁹³ A vár két oldalán a falakat belülről földtöltéssel erősítették meg, az Olton átvető rév védelmére pedig – az erődöt kiterjesztve – Bethlen Gábor fejedelem egy huszárvárat is építtetett, melynek sarkaira két, gerendából összerótt „szép bástyácska mostani formán, kiben 25 puskás legény férjen” – került.¹⁹⁴

TEPŁOMVÁRAK

Erdély kisebb, mezővárosias vagy falusi településeinek lakói általában a helység központjában emelkedő templomukat erődítették az ellenséges támadások ellen, életük és javaik védelmére.

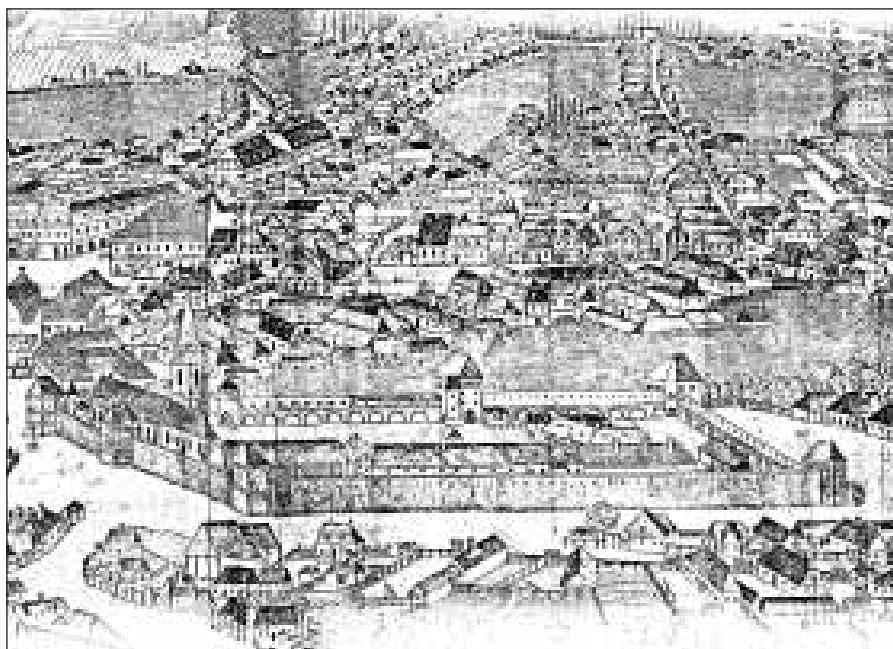
Marosvásárhelyen a ferences kolostort már a 15. század utolsó negyedében védte valamilyen erődítés. A város polgárai 1602 után újjáépítették és kibővítették az akkor már református templomként működő egykori kolostor körüli védőövet. A „*lopva elfundált*”, szabálytalan ötszögű, sarkain ágyútoronyokkal erődített védőfal kiépítése a 17. század egész első felében tartott. A várfalak védelmében meghúzódo kolostor celláiból alakítottak ki maguknak féltettebb javaikat védő, lakható „*kamrát*” az időközben – Bethlen Gábor fejedelemtől – városi privilégiumokat szerzett polgárok.¹⁹⁵

Marosvásárhely példája azonban csak egy a sok közül. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis nemcsak Székelyföld és az ugyancsak kiváltságos szászok lakta helységek templomai körül alakultak ki ilyen erődítmények. Az erdélyi vármegyék kisebb, mezővárosias jellegű településeinek a templomait is hasonló erődítmények védték, így inkább úgy kellene

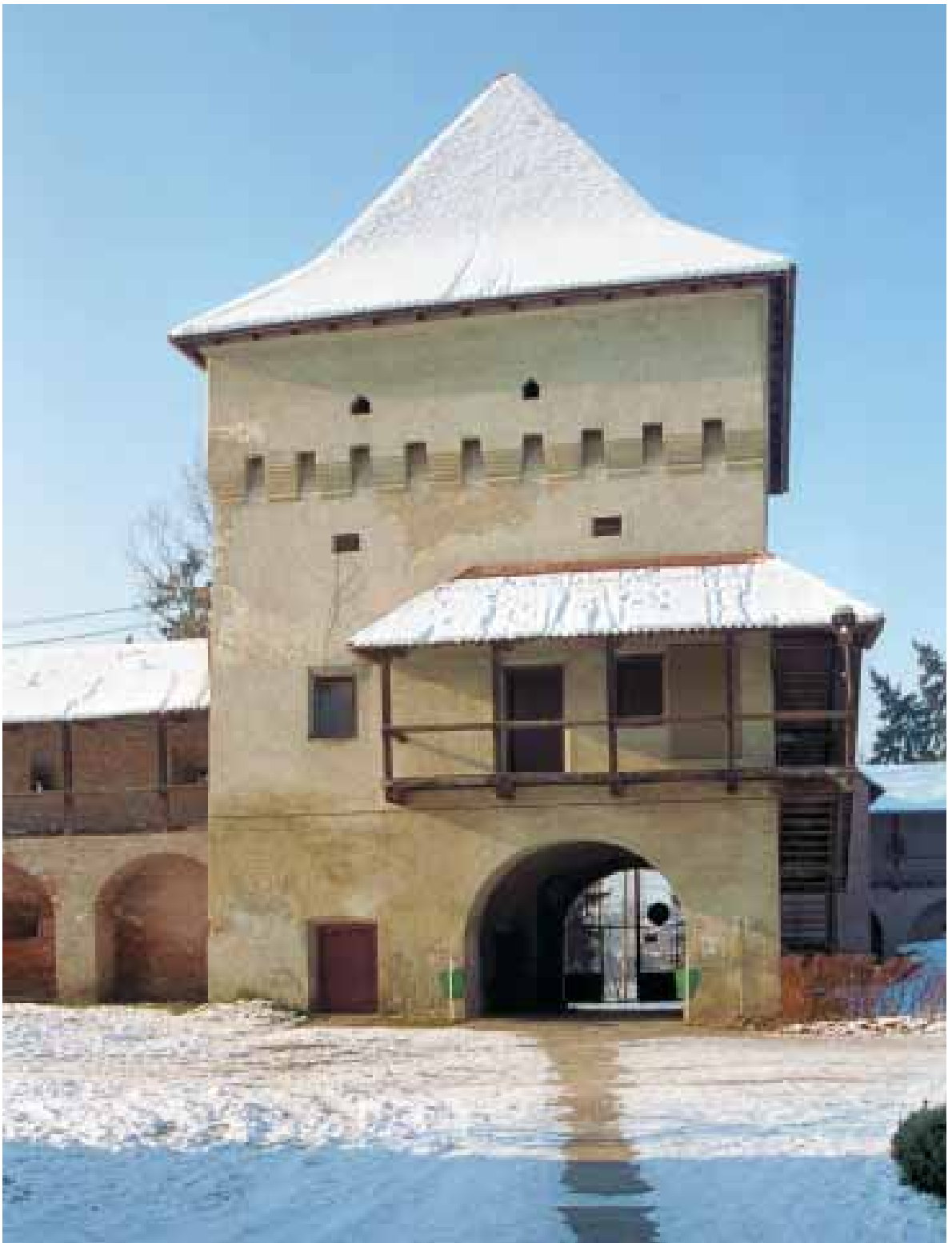
fogalmaznunk, hogy a települések fejlődésének egy bizonyos szakaszában ezt a megoldást jóformán mindenütt alkalmazták, s fennmaradása az erdélyi városiasodás kezdetlegességét, gyengeségét tükrözi. A városiasodásnak ezen, a település központjában emelkedő templomot védővárrá alakító fokán középkorunk századaiban átestek a későbbi városok: Szászsebes, Szeben, Brassó, Beszterce és Szászváros – talán még Kolozsvár esetében is kimutatható hasonló erődítmény korai megléte. Ezen a helyzeten a városok privilégiumaik megszerzése után változtattak, és a meglévő erődítményeket a legtöbb helyen – a fejlődésében a 15. században megtorpant Szászváros kivételével – fel is számolták vagy befoglalták a modernizált védőövbé.

Bánffyhunyard piacterének központjában a templomot ma már nem létező, a 19. század végén lebontott bástyás várkerítés övezte, amelyből tiszteletet parancsolóan emelkedhetett ki a templom zömök, fatornáccal és fiatornyos magas sisakkal koronázott tornya.¹⁹⁶

Historizáló díszlet helyettesíti ma a dési református templomnak, a só bányászatából meggazdagodott

83. Mikola Tóth István:
Marosvásárhely látképe.
1824.

84. Marosvásárhely. A vár kaputornya

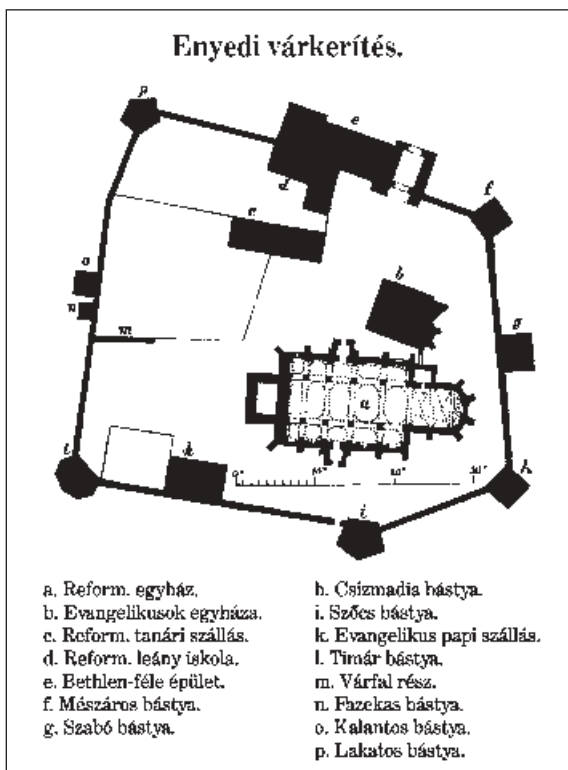
85. Marosvásárhely. A vár déli oldala

86. Nagyenyed. Templomvár. 1867.

város középkori eredetű plébániatemplomának egykor jelentős védőkerítését is.¹⁹⁷

Nagyenyeden viszont ma is áll a két középkori templomot és a gyulafehérvári káptalan egykori birtokközpontját (1535) körülölelő szabálytalan sokszögű, átépítésekről, bővítésekről árulkodó várkerítés, melynek négyszögletes, illetve sokszög alaprajzú védőtornyai, valamint a legutóbbi évek régészeti ásatásaiból¹⁹⁸ ismert falszorosai céhek és vallásos társulatok (kalandosok) tagjainak gondozásában voltak.¹⁹⁹

Napjainkig viszonylag épen maradt fenn az új-tordai templomvár, amelynek körkörös alaprajzú védőfalait ma már csak egy hengeres torony alsó szintje és a kiugró kapu emeletes építménye őrzi. Orbán Balázs még három másik torony alapfalait, néhány kőkeretes, csúcsíves ajtót is megfigyelhetett, s szerinte a kapuépületet csapórács és szurok öntők védték. Az általa mintegy 9–10 méterre becsült eredeti magasságú, támpillérekkel is megerősített falakat visszabontották, és ottjártakor csak az egykori felvonóhíd egyik csigájának a meglétéből

*87. Nagyenyed.
Templomvár*

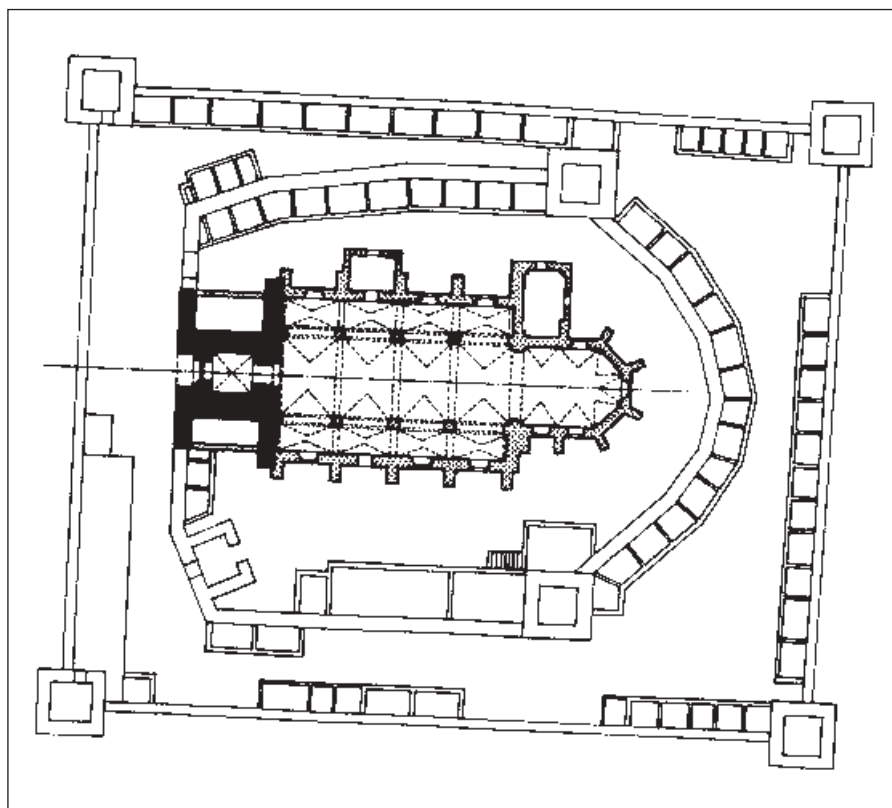

*88. Torda. Az újtor dai
templomvár kapuja*

következtetett arra, hogy valamikor vizesárok fogta körbe az együttest. Az újtordai „castellumot” 1601-ben a hajdúk úgy foglalták el, hogy egyik befalazott kapuját betörték. Valószínű, hogy a templom 1504-es átalakítása táján emelték a védőfalakat, s a 16. század folyamán többször is építkezettek rajta.²⁰⁰ A szomszédos Ótordán a 19. század végén még álltak az orsósan kiszélesedő piactér nyugati során azok a bástyákkal erősített falak, amelyek egységbe foglalták a mai református templom és a sókamara-ház előzményét, az Ágoston-rendiek kolostorát. A reformáció után a kolostor épületéből alakították ki a kamaraházat, amely a 16–17. században a fejedelmek szállásául is szolgált. Díszes udvari kapuját és az épület főhomlokzatát Báthory Zsigmond uralkodása idején szépítették.²⁰¹

Legkorábban a dél-erdélyi, a 15. század elejétől kezdve állandó török betöréseknek kitett, kiváltságos szász települések kezdték el templomaik erősítését, s a 15–16. század fordulóján ezek a négyszögletes alaprajzon emelt tornyokkal, kapuvédő barbakánnal erősített, többnyire ovális alaprajzú védőkerítéssel körülvett épületegyüttesek nagy többségükben készen is álltak. Az általunk vizsgált korszakban inkább csak

bővítették védműveiket, s ekkor nőttek fel hozzájuk igényeikben a Királyföldön kívüli szász települések is. Modernebb koncepciójú, szabályos alaprajzon emelt szász templomvárral így nemigen találkozunk. A helyenként feltűnő szabályos, téglalap alakú várkerítések többsége is az előzőleg már védőmelettel ellátott templom hossz tengelyéhez látszik igazodni, így aligha tekinthetjük ezeket az olaszrendszerű erősítés bizonyosságainak, sokkal inkább a meglévő védművek logikus kiterjesztésének. Hóltövény külső védőöve biztosan kivétel ebből a szempontból: archaikusan ovális védőkerítését a 17. század első felében kettőzhatték meg egy újabb, immár szabályos, téglalap alakú, négy saroktornyos külső védőövel. A Szászföldön szinte általánosnak tekinthető négyszögletes védőtornyok mellett ritkábban találkozunk ezeken az erősítéseken olaszbástyára emlékeztető tornyokkal, az azonban gyakran megtörténik, hogy, akár csak az olaszbástya alakú tornyokat, a védőfal meghosszabbítására támasztják rá ezeket a négyszögletes saroktornyokat is. A sokszögű tornyok Kőhalomszéken és a Barcaságban a leggyakoribbak. Barcarozsnyó középső és alsó váruddarának a védelmére a 17. században építettek ilyen olaszbástyát utánzó

89. Hóltövény.
A templomvár alaprajza

90. *Andreas Altomonte:*
A hiltővényi templomvár.
1727.

tornyokat, Barcaszentpéter ötszögű tornya 1676-os feliratot visel, 1654-ben épült Keresztényfalva ötszögű tornya. Az 1600-as évekre keltezik Homoródbene hatszögű védőtornyát, akkoriban építhették Ugra pártázatos falait és sokszögű bástyáját, 1673-ban pedig Kaca külső vára kapott sokszögű tornyot. Az új-egyházaszéki Márpodnak szabálytalan sokszöget zártak körül a kurtinái, ezek sarkain viszont olaszbástyára emlékeztető két torony élte túl a modern iskola felépítését. A lábaturukon nyitott, tűzfegyvereknek szánt nagy lőréséből ítélve a 17. század elején épülhettek.²⁰²

Székelyföld vártemplomainak a kialakulása a százokéinál valamivel később, a 15. század végén kezdődött el elsősorban a déli, támadásoknak inkább kitett részeken, és viszonylag lassú ütemben folytatódott a következő század folyamán. Ezt a késést több körülmény együttes hatásával magyarázhatjuk.

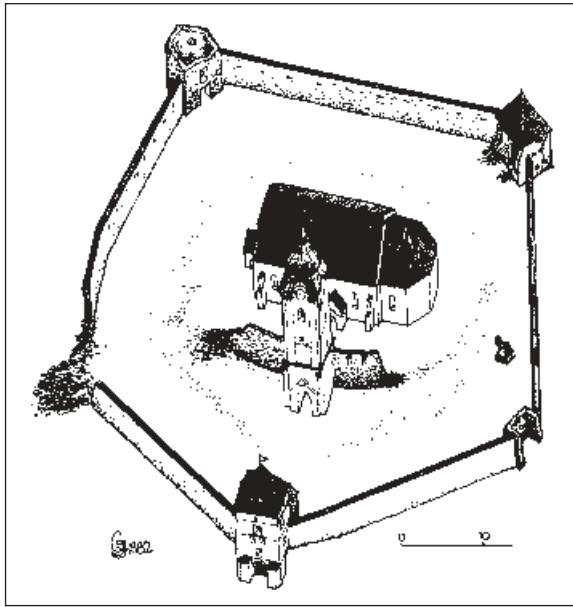
Tény az, hogy a szász templomvárak építését kiváltó 15. századi török betörések korántsem okoztak olyan pusztításokat a sokkal elszigeteltebb székelyföldi településekben, mint Dél-Erdély szászok lakta vidékein. A földművelésből élő szász vidékkel ellentétben a főleg állattenyésztéssel foglalkozó, az erdős hegyekkel szomszédos székely közösségek négy lábú vagy onát amúgy sem igen lehetett volna szűk falak közé menteni, sokkal előnyösebb volt az állatállománnyal együtt a közeli erdőkbe, barlangokba vagy az ellenség számára megközelíthetetlen havasi legelőkre menekülni. De a szász vidékekkel ellentétben, amelyek kiváltságaiknak megfelelően háború idején zsoldosokat állítottak, a székelység fejenkénti hadkötelezettsége miatt olyan férfi sem igen maradhatott otthon, aki a várfalak őrizetét elláthatta volna. Így, meggyőződés-

sünk szerint, a székelyföldi erődítményeket amúgy sem lett volna ki védelmezze.²⁰³

A 15. század végétől Székelyföldön is egyre hangsúlyosabban jelentkező jobbágyosító törekvésekben kell keresnünk annak az ellentmondásos székely mentalitásnak a gyökereit is, amely a széki területen mindenfajta erődítmény létesítésével szembe szállt, saját szabadságát féltvén a kisajátítható erődítménytől, valamint az állandó karbantartáshoz elengedhetetlen, robotkötelezettségekhez, így jobbágyosításhoz vezető közmunkától. Így fordultak szembe a székely székek még azokkal a törekvésekkel is, amelyek, mint a marosvásárhelyi vár, akár a saját körükből kiemelkedett települések biztonságát voltak hivatva szolgálni.²⁰⁴

A 16. század közepéig terjedő időben emelt korai templomvárakat az archaikusabb, ovális alaprajzú, magas várfalak övezte, kaputornyos és szuroköntősoros megoldások képviselik, melyeknek elemei nemcsak Székelyderzszen, Sepsiszentgyörgyön és Illyefalva belső védőövében, hanem Csíkkarcfalván is felismerhetők. A templomot csak néhány esetben látták el olyan felmagasított és ívekkel összekötött gótikus támpillérekre támaszkodó kiugró védőemelettel, amelyet Sepsiszentgyörgyön, Zabolán és Esztelneken a 16. század második felében, Székelyderzszen pedig valószínűleg csak a következő században építettek.

A 16–17. század fordulójának vérzivataros évei döbrentették rá a székely társadalmat a közösségi erődítések fontosságára, s ebben a korszakban jelentkeznek először az olasz reneszánsz teoretikusai által kidolgozott védelmi rendszerek formái – szabályos alaprajzban és olaszbástyákat utánozó saroktornyok-

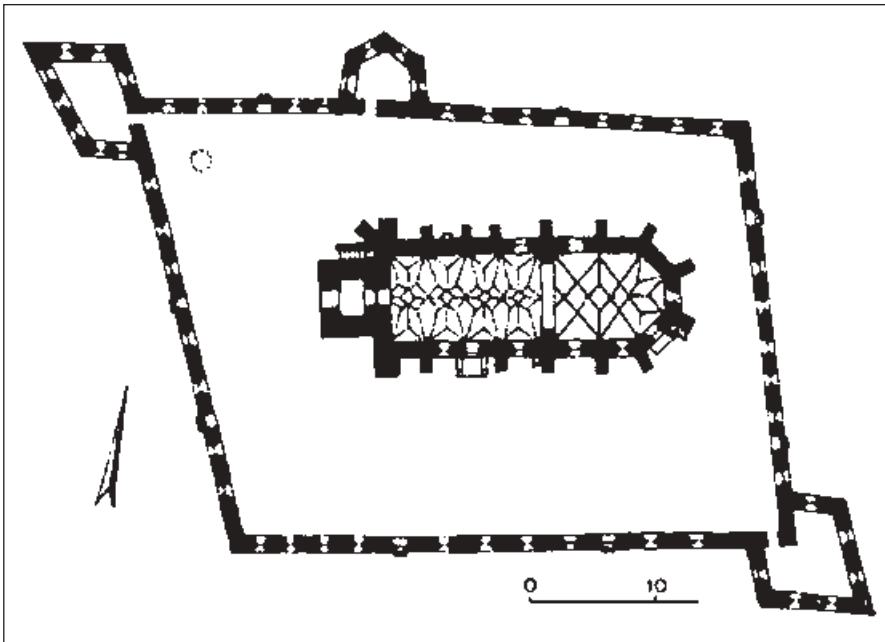
91. Illyefalva. Templomvár

92. Illyefalva. Templomvár

ban tükröződő – hatásai ezeknek az építkezéseknek a legigényesebbjein.

Illyefalvának a 18. században átépített református temploma a falu fölötti magaslaton áll. A templomtól délre különálló harangtorony emelkedik, amelynek oldalain még láthatók a belső védőfal csonkjai. Ez az első védőöv a meglévő falmaradványok, terepdomborulatok és a hozzá tartozó árok maradványainak vonalából kikövetkeztethetően ovális alaprajzú volt, amelyhez a templomtól délnyugatra még egy félkör alakú torony is csatlakozott. A kaputorony alja boltozott volt, felső emeleteit az udvarról lehetett megközelíteni. Az alul „öles” – 1,90 m-es vastagságú – falak felfelé elkeskenyednek, bennük sülyesztett szuroköntőket találunk, és védőfolyosót tartó belső párkánnyal fejeződnek be – ezekre utalnak a ma meglévő csonkok. A maradványokból kikövetkeztethetően a védőfalak magassága elérhette a 6,5–7 métert. Ilyen vár védelmezte az 1578-tól már mezővárosi jogállá-

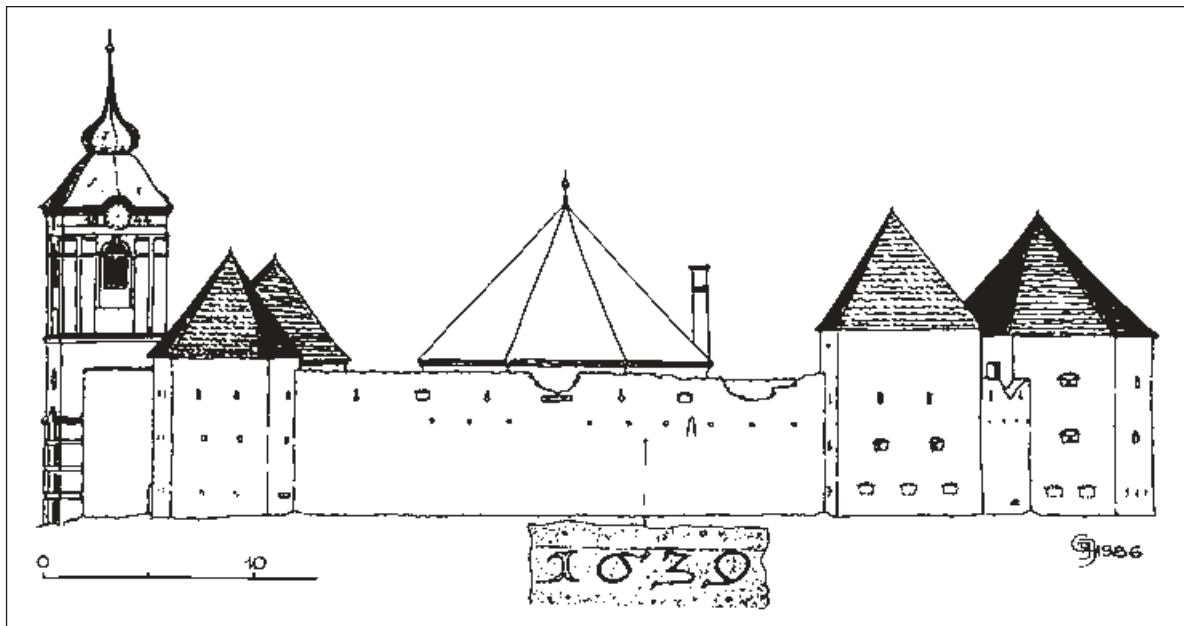
93. Nagyajta. Templomvár

sú, népes háromszéki település lakóit 1612-ben a brassóiak ismételt támadásaival szemben: első alkalommal az ostromlók elvonultak, másodsorra az illyefalviak feladták az ellenállást. Valószínű, hogy e tapasztalatok hatására határozták el a külső, ötszögű, a sarkain olaszbástyát utánozó, illetve négyszögletes alaprajzú beugró tornyokkal erősített védőöv megépítését. A kapubástyát lőréses és – a kapu fölötti má-

sodik emeleten – szuroköntő védte. A kaputoronyhoz csatlakozó védőfalak 5,5–6,5 méter magasak voltak, gerendaszerkezetű védőfolyosó és sűrű egymásutánban következő fülkés lőréses figyelhetők meg rajtuk. A külső vár szerkezetében megjelenő, olaszbástyákat utánozó védművek s a lőréses formája utal arra, hogy ezek 1612 után, de a falura és lakóira nézve katasztrofális következményekkel járó 1658. eszten-

94. Nagyajta. Templomvár

95. Sepsiárkos. Templomvár

dő előtt elkészülhettek. 1658-ban ugyanis a Barcaságot és Székelyföldet dúló török–tatár csapatok ötnapos ostrom után a várat bevették, feldúlták, életben maradt védőit pedig fogságba hurcolták.²⁰⁵

Az ugyancsak mezővárosias méretű miklósvár-széki Nagyajta középkori eredetű unitárius templomát az előbbinél bonyolultabb rendszer szerint erődí-

tették. A késő gótikus szentély és a vele egyenlő magasságra hozott, azonos boltozású korábbi hajó is keskeny és magas lőrésekkel ellátott védőemeletet kapott valamikor a 16. század utolsó évtizedeiben, s ezt a belső védművet a hajó nyugati oromfalához csatlakozó, az alsóbb szintjein ma is középkori részleteket őrző toronnyal egészítették ki. Ezt az épületet veszi körül a

96. Sepsiárkos. Templomvár

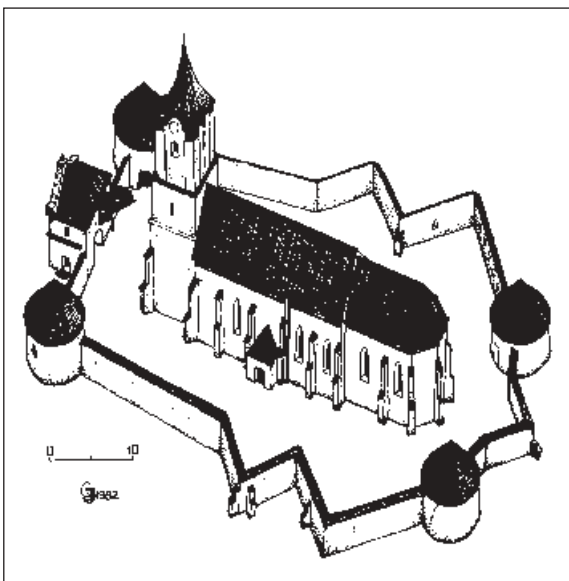

97. Kézdiszentlélek. Templomvár

szabálytalan négyszögű, mintegy 5–6 m magas, helyenként fogazott pártázattal koronázott várfal, amelynek bejárata az északi oldalon nyílik egy formájában ötszögű bástyát utánzó torony alatt, északnyugati és délkeleti sarkán pedig egy-egy ugyancsak ötszögű, olaszbástyához hasonló tornyot ragasztottak hozzá. Közülük az északnyugati elegáns építészeti megoldással a nyugati falra és annak meghosszabbítá-

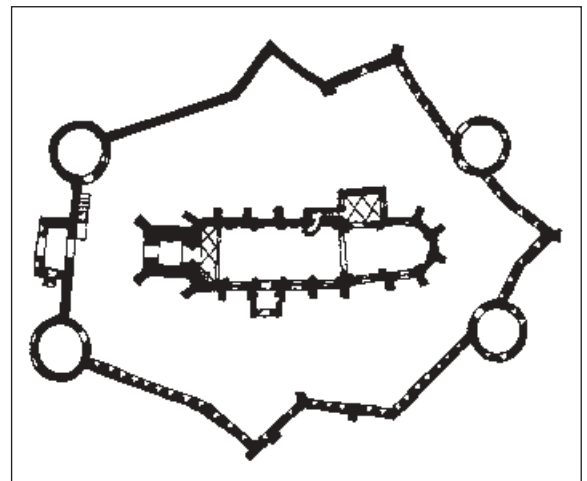
sára támaszkodik, a délkeleti pedig magába foglalja a falsarkot. A kaputorony védelmét egy háromszögletű pajzsmű is segítette. A várfal mentén belül, a lappancsos, vízszintes lőrés előtt védőfolyosó futott végig, amelynek padlószintjén kulcs alakú lőréssel ellátott kiugró szuroköntők sorakoztak. Ez a külső védőöv feltehetőleg 1622 előtt készült el.²⁰⁶

A háromszéki Sepsziárkos unitárius temploma kö-

98. Kézdiszentlélek. Templomvár

99. Kézdiszentlélek. A templomvár alaprajza

rül a szabálytalan ötszögű alaprajzon emelkedő, olaszbástyákat utánzó saroktoronyokkal, valamint négy- szögletes kaputoronnyal ellátott és árokkal övezett várnak 1639 előtt kellett elkészülnie. A falak mögött rejtőző védőfolyosóról kulcslyuk alakú és lappancsos lőrések, illetve falba sülyesztett szuroköntők nyíltak. A bástyák alsó szintjén nagyobb kaliberű fegyverek számára szolgáló, szegmentíves záródású lőrések is sorakoznak.²⁰⁷

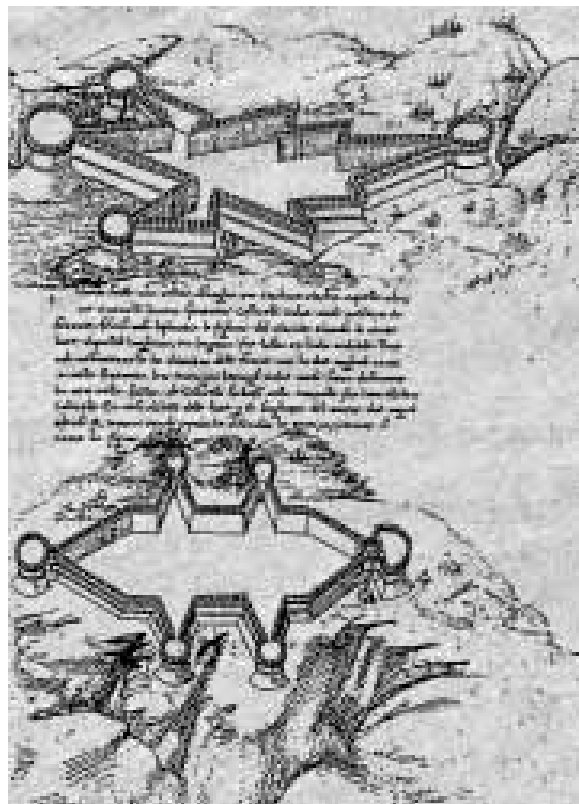
Kézdiszentlélek középkori eredetű plébániatemplomának gótikus épülete torony–hajó–szentély térfűzésű együttest alkotott egészen az 1980-as évekig, amikor két idomtalan és tömeghatását teljesen lerontó oldaltérrel bővítették a szentélyt, megsemmisítve a középkori sekrestyét és feltehetőleg a vakolat alatt megbúvó külső és belső falfestményeinek jó részét is.²⁰⁸ A templomot körülvevő, viszonylag alacsony védőfal Erdélyben teljesen egyedülálló alaprajzú, a templom hossz tengelyéhez igazodó szimmetrikus sokszöget határol, amelynek rövid oldalain ugyancsak szimmetrikusan elrendezett kis kerek tornyocskák fogják közre nyugaton a kapuépületet, keleten pedig a védőfal hegyes, ékszerű kiszögellését. Ehhez hasonló, ezúttal páros és ugyancsak szimmetrikus elrendezésű

falékek ugranak ki a hosszoldalakon is. A falakat és a tornyokat keskeny és magas lőrések törik át.

A történeti adatok arra utalnak, hogy 1731-ben az új kerítés még csak épülőfélben volt. Különleges formája a kutatók szemében a 18. század föld- és téglakerődítményeit idézte, így többen is emezek függvényében keltezték, a hibás interpretáció ellenére is helyesen, e század elejére. Ez a kétségtelenül homogén és valóban 18. századi szerkezet azonban nem a francia erődítési rendszer elveiből indul ki. Első pillantásra nyilvánvaló ugyanis, hogy azokkal nincsenek összhangban a tornyocskák, melyeknek – az északi, temető felőli oldalon – az eresztét egy magasabb ember elérheti. Márpedig ezek szerves alkotóelemei az együttesnek, eredetét tehát más irányban kell nyomoznunk.

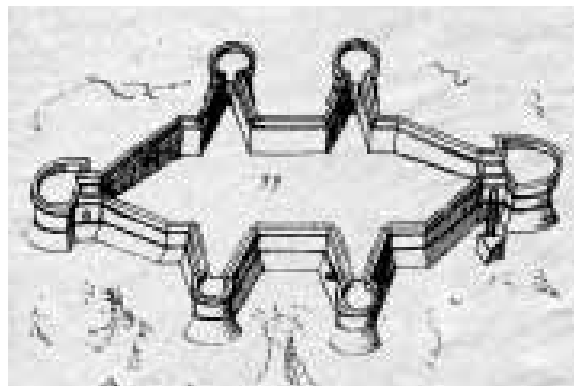
A kézdiszentléleki védőrendszernek elsősorban a teljes célszerűtlensége és hatástalansága ragadja meg a figyelmünket. Ilyen falakkal és ezekkel a földszintes tornyocskákkal nyilvánvaló, hogy nem az ágyútűz elleni védekezésre gondoltak építői. Marad akkor a zordonságot, a harciasság elemeit tornyocskákban és megtört vonalú kurtinákban megfogalmazó, kissé megmosolyogtató igyekezet, amelynek esetében az oldalazó védmű funkcióit 5–6 méteres falszakaszokból kialakított ollók és az ezek mögött 2–3 lőréspár biztosította „tűzerő” képviseli.

Ezek a formák igen sokat elárulnak a védőmű tervezőiről. Ha védelmi funkcionalitásról és hatékonyságról nem beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy ez a furcsa szabályosságú, a csillagsokszögekhez hasonló védőfal sokkal kisebb alapterületet kerít, mint amekkorát valamely szabályos vagy a szabályos-

100. Francesco di Giorgio Martini: Hegy lábához épült erődítmény terve. 15. sz. vége

101. Baldassare Peruzzi: Erődítmény terve. 1536 előtt

hoz közelebb álló sokszögű alaprajz alkalmazásával védeni lehetett volna, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a várfal építői ilyesmire nem is igen törekedtek, vagy nem ez volt elsődleges számukra. Nézetünk szerint az alaprajz fantáziadús játékossága ragadhatta meg a figyelmüket szimmetriájával, különleges szabályosságával és formagazdagságával. Minthogy a várhoz közelítő vagy a várban nézelődő gyalogos legfennebb a térképzés nyugtalanító szeszélyességét érzékeli, arra kell gondolnunk, hogy eredetileg is a csodálatos, sosem látott rajz inspirálhatta az építőket.

Fentebb láthattuk, hogy Erdély és a Székelyföld kora újkori építészetében miképpen értelmezték újra Marosvásárhely, Sepsiarókos, Illyefalva közösségi várainak építéskor Váradnak vagy Fogarasnak az ő közmunkájukkal is kiépített bástyás erődítményeit a 17. században. Az előbb említett emlékek mindenike esetében érvényesül is a harcászati célszerűségnek legalább az az alapvető követelménye, hogy a védett terület nagysága és a védőöv hossza optimális, gazdaságos arányban álljon egymással. Ezekről el is mondhatjuk bátran, hogy építőik a fejedelmi építkezéseken szerzett tapasztalataikat gyümölcsöztették.

Ilyen előképről esetünkben nincs szó, és a potenciális ostromlót rémítő, furcsa szabályosságú „díszlet” elkészítését a kor szigorú gazdaságossági elvei eleve kizárták volna, ha Kézdiszentléleken, ahol a házak kerítését is fejtett kőből rakták, nem kínálta volna a Perkő a templom közelében a könnyen fejthető kőanyagot. A falu lakóit így a gazdaságtalan építkezés nem érintette annyira súlyosan, hogy lemondtak volna az érdekes, közeli és távoli környéken egyedülálló struktúra megvalósításáról.

Kézenfekvő az is, hogy ilyen megoldást szakember a 18. század elején nem ajánlhatott. Arra kell gondolnunk tehát, hogy valamilyen építészeti traktátus il-

lusztrációi mozdíthatták meg az építkezők fantáziáját. Ezek közül különösen azoknak van jelentősége, amelyek Francesco di Giorgio Martini (1439–1502) kéziratára vezethetők vissza.

A nagy sienai építésznek a 15. század végén keletkezett rajzai között találunk ugyanis olyanokat, amelyeket ő hegyek lábához épült városok erődítésére ajánl és amelyeket – mondanunk sem kell – nem kiviteleztek soha. Ezeken a megtörő falszakaszok nagyságrenddel hosszabbak, tervezőjük esetenként az ékek csúcsára is tornyokat illesztett, amelyek tökéletesen meg is feleltek a kor harcászati elképzeléseinek. A sienai mester kézírata és a 16. században megsokasodó traktátusok közötti kapcsolatra egy másik sienai építész rajza világít rá: Baldassare Peruzzi (1481–1536) hagyatékában is megtaláljuk a 16. század első felében taktikailag már mindenképpen indokolhatatlan tervnek egy változatát.²⁰⁹ Minthogy Peruzzi rajzai Sebastiano Serliót (1475–1554) és Giacomo Barozzi da Vignolát (1507–1573) is megihlették, nem zárható, hogy az ő elképzeléseiket közvetítő generáció számtalan traktátusának valamelyikében is előfordulhat még ennek az érdekes *disegnó*nak valamilyen változata.

A csak nagyságrendekkel mérhető léptéktévesztés, amely a kézdiszentléleki erődítményt és a sienai mester eredeti elképzelését elválasztja egymástól, közvetett bizonyítékot kínál arra, hogy a székely közösség egy tanult fia vagy éppen művelt, bibliofil patrónusa által közvetített rajz hatására választotta ezt a kora reneszánszban gyökerező megoldást a 18. század húszas éveiben, akkoriban, amikor Erdély igazi erődítményeit már a francia rendszerhez igazították,²¹⁰ Kézdiszentlélek mai látogatója pedig a Perkő pereméről elétáruló látványban gyönyörködve hajlik arra, hogy elismerje az egykori építők igazságát.

KASTÉLYOK ÉS UDVARHÁZAK

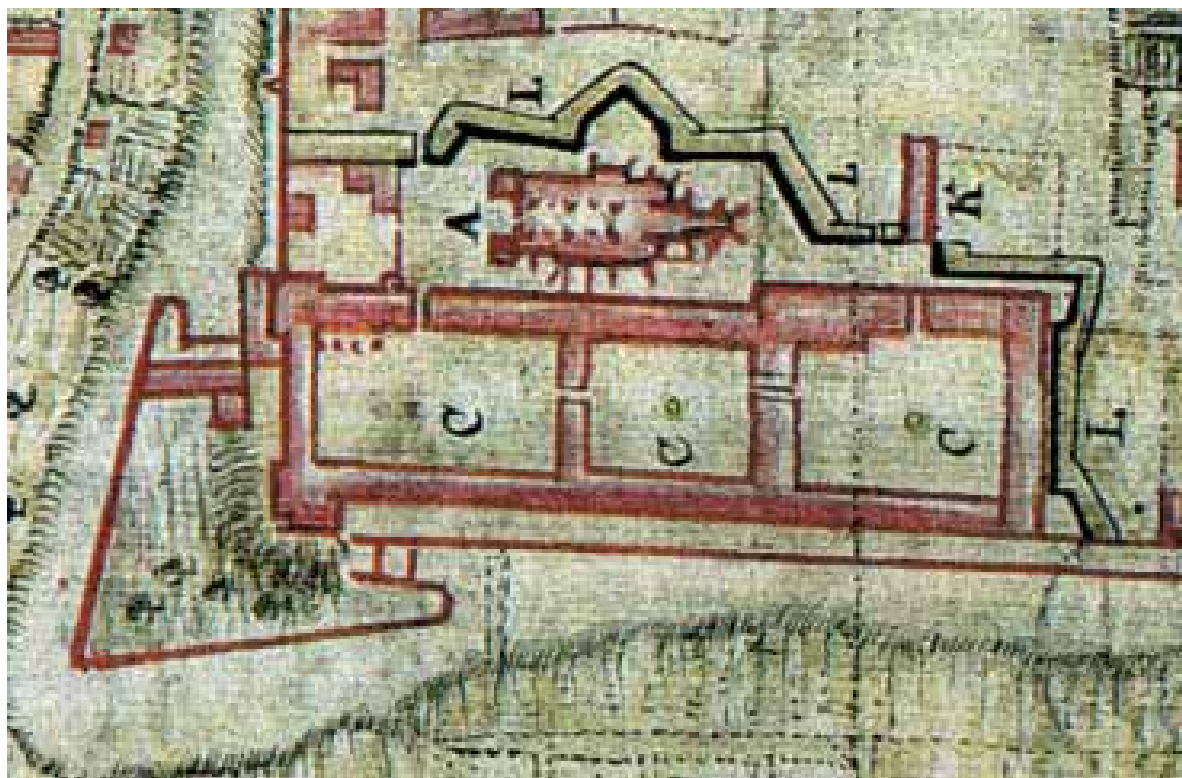
Az erdélyi kastélyépítészet számára a fejedelmi építkezések, különösen a gyulafehérvári fejedelmi palota szolgáltatta a követendő mintát. E kastélyok tervezői ugyanazok az olasz iskolázottságú hadiépítészek voltak, akik a várakat is a modern követelményekhez igazították.

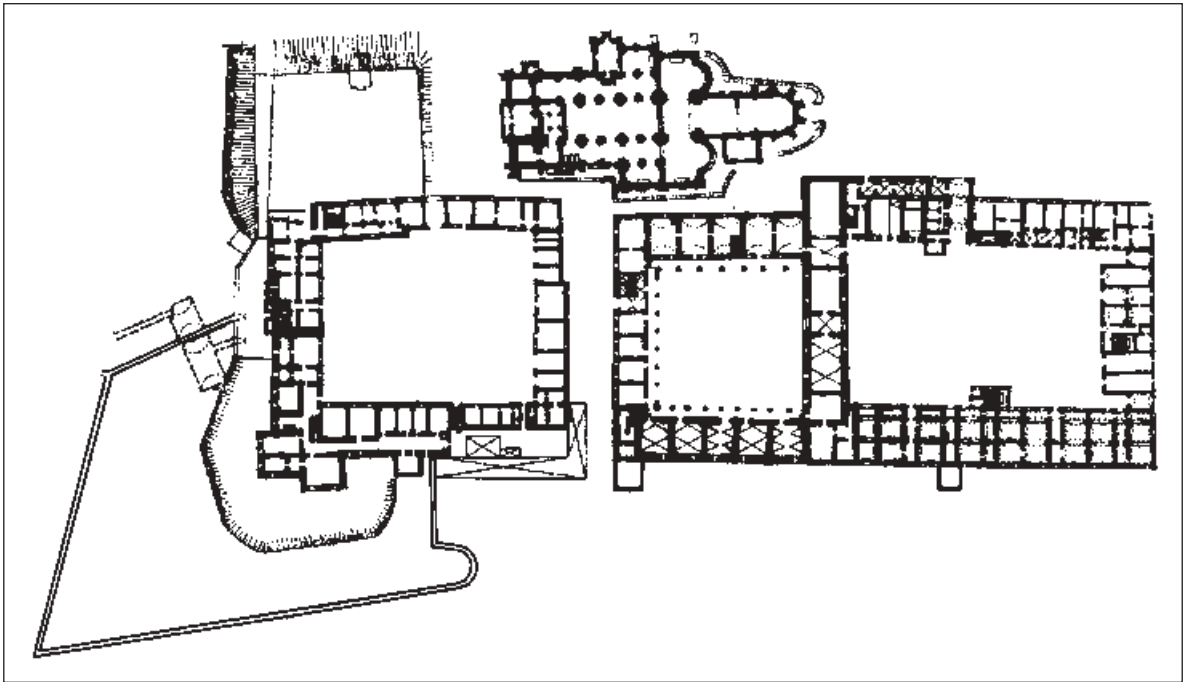
ERDÉLY FEJEDELMEINEK GYULAFEHÉRVÁRI PALOTÁJA

Az Erdélybe menekült királyi udvar Statileo János püspök halála után a püspöki palota²¹¹ épületeit sajátította ki 1542-ben, s ezt a kisajátítást szentesítette azután a reformációval együttjáró szekularizáció. Ez az igen kevésbé ismert épületegyüttes a gyulafehérvári vár délnyugati sarkában, eredetileg a székesegyház-

zal szoros összeköttetésben alakult ki a püspökség alapítását követően.²¹² A 16. század elején, Várdai Ferenc (mh. 1524) püspöksége idején már bizonyosan emeletes volt. A források megemlékeznek egy díslépcsőjáról is, amelynek felső pihenőjéről Bornemiszsa (Abstemius) Pál püspök (1555 előtt) címerével és feliratával²¹³ díszített portálé vezetett az épület belsejébe. Izabella királyné „palotája”, a püspökség idejéből öröklött épületegyüttes legreprezentatívabb helyisége, a székesegyház délnyugati tornyának vonalában, az emeleten, a mai főbejáratától keletre húzódó, ma földszintes épület fölött helyezkedett el. János Zsigmond fejedelem idejében valamilyen korábban létesült (fedett?) átjáró köthette össze a székesegyházat a palota fejedelmi lakosztályával. Utóbb, egy 17. századi forrás szerint, I. Rákóczi György fejedelem kíséretével a palotából közvetlenül a templombeli „karra”

102. Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza. 1711. Részlet

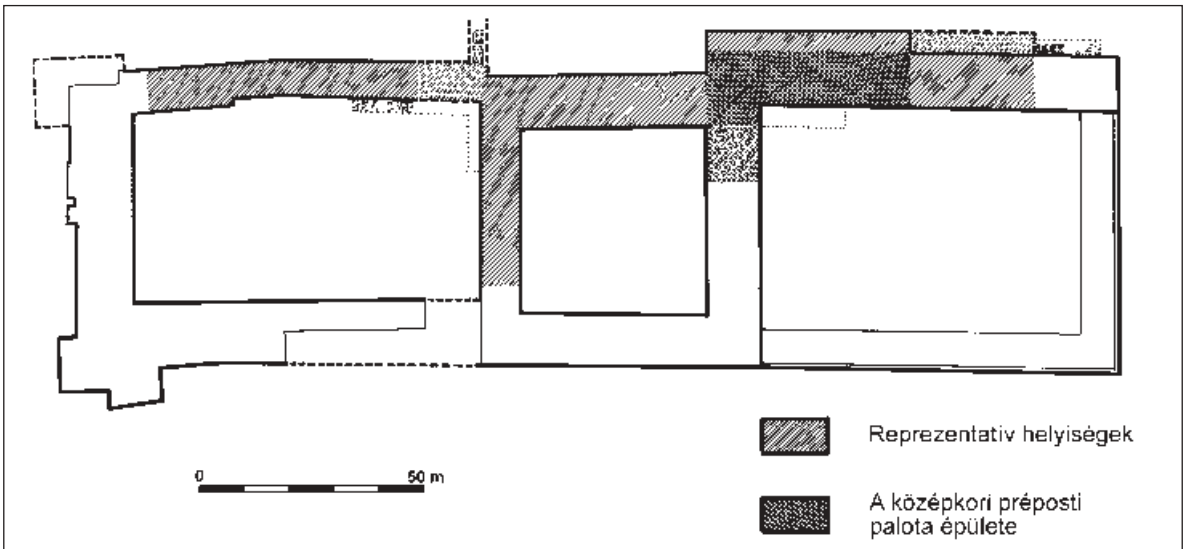
103. Gyulafehérvár. A püspöki rezidencia és a kaszárnya földszinti alaprajza. 1960-as évek

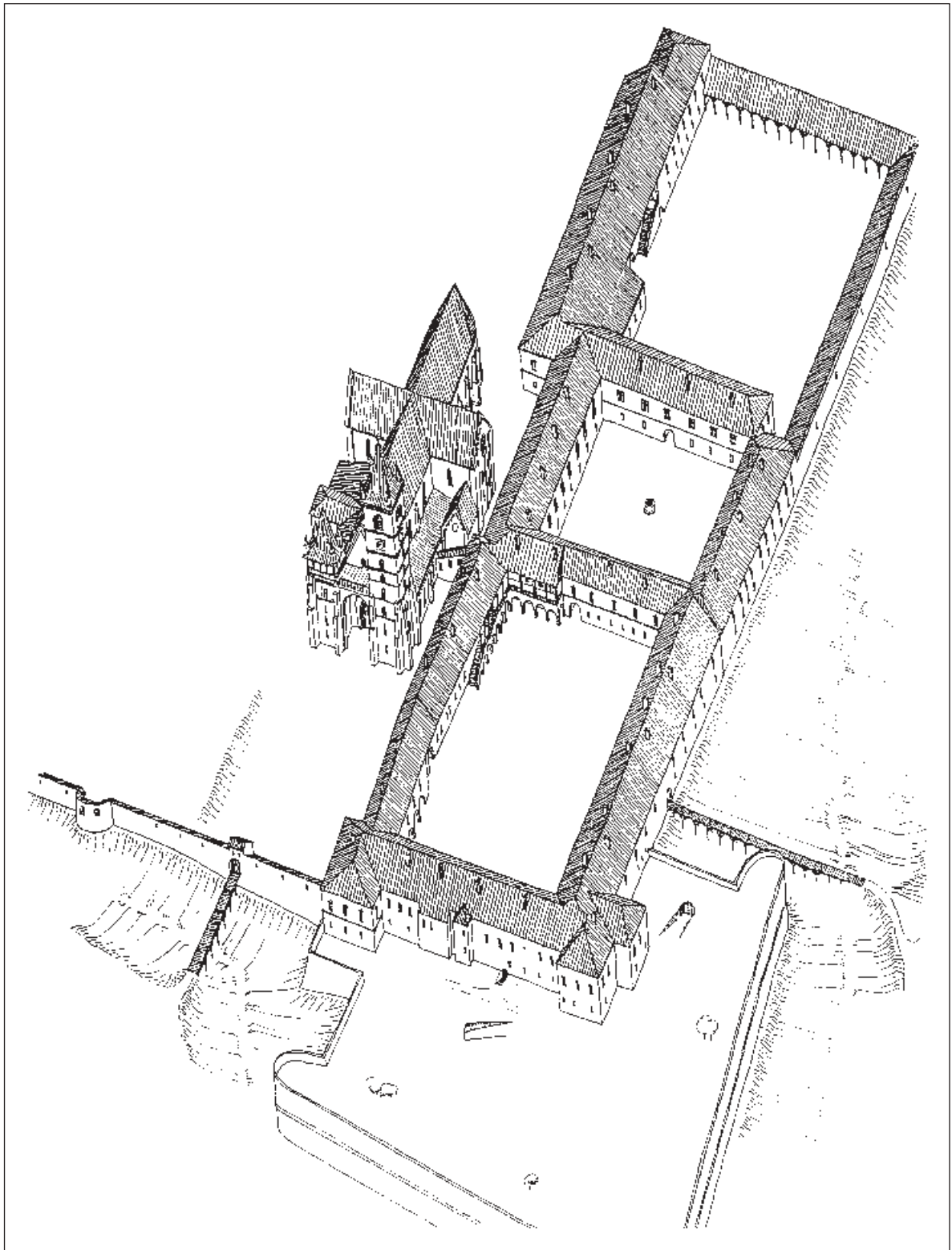
érkezett, kísérete pedig onnan vonult le a templomhajóba.²¹⁴ Ez – Sarkadi Márton építész nemrégén felmérésekkel alátámasztott feltevése szerint – talán a Várdai-lépcsőhöz kapcsolódó egykori karzatra vezethetett. Egy másik, keletebbre, a székesegyház ún. fejedelmi kapujához vezető átjárót feltételezhetünk

G. M. Visconti 1711. évi felmérése alapján, amelyet az általa készített alaprajzon a székesegyház és a palota között párhuzamos vörös színű, a támpillérekétől eltérő vonalak határolnak.

A 16. század végén (?) két párhuzamos épület-szárnyal kelet felé terjesztették ki ezt az együttest, és

104. Gyulafehérvár. A fejedelmi palota együttese. Rekonstrukciós alaprajz

105. Gyulafehérvár. A fejedelmi palota együttesének madártávlati képe

hozzákapcsolták az egykori préposti palota eredetileg L alakú épületét is.²¹⁵

A századforduló éveiben bekövetkezett pusztítások és a palota 1603-as ostroma után felvett leltár szerzői mindössze tízegynéhány, többnyire lakhatatlan helyiségét írták össze a palotának, megjegyezvén, hogy ezek többsége romos. A helyreállításukra Bethlen Gábor uralkodásáig kellett várni: a nagy fejedelem elődje, Báthory Gábor a szász kiváltságok megcsúfolásával Szeben városát foglalta volt el, hogy maga és udvartartása számára megfelelő lakóhelyet szerezzen.

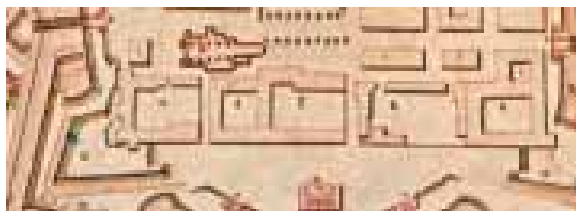
Bethlen Gábor trónra lépése után először a palota meglévő részeinek a helyreállításával törődtek, csak 1618–1619 táján kezdték bővíteni. Az ő idejében megindult építkezéseket I. Rákóczi György folytatta, s ezek eredménye volt a – számtalan későbbi átalakítás, csonkítás és újjáépítés ellenére – lényegében ma is álló épületegyüttes.

Jelenleg, a 18. század elejétől fogva változatlan viszonyoknak megfelelően, két tulajdonos között oszlik meg: nyugati része, mintegy harmada a gyulafehérvári római katolikus érseki palota, keleti két udvara pedig kaszárnya. Az utóbbit, noha az erdélyi reneszánsz építészet elsőrendű emléke, művészettörténész még nem tanulmányozhatta. Ismertetésünk így külső megfigyelésekre, a források vallomására, helytörténeti jellegű munkákra, régi felmérésekre és fényképekre, illetve az épületegyüttes földszintjének egy az 1960-as években elkészített, viszonylag pontos felmérésére támaszkodik.

A két épülettömb mai körvonalai az 1711 és 1736 közötti időszak átalakításainak köszönhetően alakultak ki: akkor bontották le a nyugati udvart meghatározó déli és északi palotaszárny keleti végeit, és hozták létre a két birtokrészt elválasztó kis síkátort.

Ezeket megelőzően, a 18. század elején tehát az együttes három belső udvart határolt, amelyeket a ma is álló két keresztszárny választott el egymástól. A nyugati és a keleti udvarnak saját bejárata volt, mind-

106. Conrad Ferdinand Weiss: Gyulafehérvár. A fejedelmi palota együttese 1736 táján

107. Gyulafehérvár. Az egykori fejedelmi kertbe vezető kapu

kettő ma is létezik. Egy harmadik, ma elfalazott kapu a nyugati udvar déli oldalán a védőárkon túl elterülő fejedelmi kertbe vezető gyaloghídra nyílt. A két főkapu közül a nyugati 17. századi forrásaink „fejedelmi”, a keletit pedig „alsó”- vagy „prépost”-kapunak nevezik. Az udvarok közül a nyugati volt a „konyhaudvar”, keresztszárnyában, az ebédlőpalota alatt volt 1643-ban a fejedelmi konyha, a keleti pedig az „istállóudvar”; a „középső”-nek nevezett udvar ugyancsak a 17. századi forrásokban merül fel először. A fejedelmi palota így Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának utolsó évtizedében már mintegy 42×200 m-es alapterületet foglalt el, amelynek egységes és összefüggő, bár nem egyenes vonalú főhomlokzata volt. Az épületegyüttes déli szárnyai a várfalra támaszkodtak, s a keleti udvaron az istállókkal folytatódtak, amelyeket valószínűleg csak a 19. század végén váltott fel a mai kaszárnya-épület.

Nyugat felé a palotaépület kiterjedt a bástyára is: a töltésére épített szellős „mulatóházakat” az 1630-as évektől kezdve emlegették, de szerepelnek még az 1711-es felmérésen is. A fejedelmi palota főhomlokzatából – a három belső udvar mai szerkezetéből ki-

következtethetően – a nyugati udvar északi homlokzata, keleten pedig az egykori prépostsághoz kapcsolódva az istállóudvar homlokzata is rizalitként kiugorva foglalta magába a korszak nagyobb részében udvari templomként használt székesegyházat. Az istállóudvar ma elfalazott, hat boltszakaszos földszinti árkádsora az ottani kaputól keletre szimmetrikusan megismétlődött, s az 1643-ban befejezett építkezések eredménye volt.

A homlokzat földszintjének legrégebbi nyílászorai ma szalagkeretes vagy füles, 18. századi barokk ablakok, kivételt csupán a nyugati udvar magas, rusztikus lábazon álló, ugyancsak rusztikus és veretdíszes féloszlopok által tartott szemöldökkel keretelt félköríves záródású kapuja képvisel, amelynek volutaszerűen komponált – ugyancsak veretdíszes – oromzatát egy-egy kis obeliszk fogja közre, középtengelyében pedig háromszögű edikulás ablak nyílik. A homlokzat emeleti sávjának nyugodt ritmusát ezzel egyező formájú, háromszögű oromzatos ablakok határozzák meg. Kivételt a prépost-kapu tengelyétől keletre elhelyezkedő, nehézkes profilú reneszánsz szemöldökös ablakok jelentenek – ezek az ottani földszinti árkádsor s felülepítménye elbontása után kialakított új, 18. század eleji homlokzatnak a keretei lehetnek –, valamint a fejedelmi kaputól nyugatra álló, tört, trapézos oromzatú, de a többiekkel egykorúnak tűnő reneszánsz ablak. Valószínűleg már 18. századi fejleményként jelentkezik még három félköríves edikulájú, mélyített kötényes ablak a kaszárnyarész emeleti során.

A nyugati udvar emeleti homlokzatának nagy részén is a külső homlokzatéhoz hasonló kiosztású és

108. Gyulafehérvár. Az érseki palota kapuja

profilálású, háromszögű oromzatos ablakokkal találkozunk, s a kapu udvari keretének az eredeti kompozíciója²¹⁶ is megegyezik a külső keretével. A konyhaudvar nyugati homlokzatának a felét és a délit 1784-ben barokk keretekkel díszítették, 1982-ben ezen a részen két *in situ* reneszánsz hármás ab-

109. Gyulafehérvár. Az érseki palota

110. Gyulafehérvár.
Az érseki palota külső
homlokzata

111. Gyulafehérvár.
Az érseki palota udvari
homlokzata

112. Gyulafehérvár. Az érseki palota kapuja

113. Reneszánsz ablakkeret az érseki palota udvari homlokzatán. 1630–1639 között

lak elépített kerete került elő a vakolat alól. Egyikük pilaszteres szárkövén 163[.]-as évszám utal arra, hogy legkésőbb I. Rákóczi György építkezései rendjén díszítették velük az épületet. Bal oldali szárkövén a pilaszter ion fejezetének a körvonalai is felismerhetők.

A háromszögű oromzatos reneszánsz ablakok sora feltűnik még a középső udvar déli szárnyának a külső homlokzatán is. Ennek az épületrésznek a belső, emeleti homlokzatán ma már csak széles reneszánsz könyöklők jelzik az egykori kőkeresztes „palotaablakok” helyét.

A konyhadvarnak még egy jellegzetes elemére kell felhívniuk a figyelmet: északi szárnya a kaputól nyugatra rizalitszerűen kiugrik. Ennek a résznek a földszintjén félköríves nyílású, gazdagon profilált fejezetű pillérekre támaszkodó, négyárkados folyosó húzódik, amelynek nyílásait 1728 táján befalazták, és barokk keretelésű ablakokkal, ajtóval látták el. Fölötte Erdélyben szokatlan méretű, 6 m széles, az egész szárnyat elfoglaló két helyiség húzódik. Ezek egyikének a hossza a legutolsó átalakítás előtt 8 m volt, így méreteik alapján kétségtelenül a fejedelmi palota

reprezentatív helyiségeit kereshetjük bennük. Ennek az épületszárnynak a folytatásában a kapun túl, kelet felé jóval keskenyebb – egykor emeletes, ma földszintes – épület következik, amelyhez a kereszt-szárny emeletére vezető díszlépcsőt ragaszthatták. Erre az épületrészre vonatkozathatók Szamosközy Istvánnak a János Zsigmond építkezéseit magasztaló sorai is.²¹⁷

A gyulafehérvári fejedelmi palota a 17. században, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György uralkodása alatt érte el legnagyobb kiterjedését. 1629-ben a három udvart összefogó homlokzatot „olaszfokos” attika koronázta, amelynek a kiépítésére utaló legkorábbi adatok 1624-ről szólnak. Ezt az attikát I. Rákóczi György leverette, és az olaszosan lapos, minduntalan beázó tetőket magasra szarvazott „erdélyies” tetőkre cseréltette. A keleti udvar 1618 és 1628 között az istállók és a „lovászmesterek házáinak” odatelepítésével körvonalazódott, ezek valószínűleg kelet és dél felé zárták le a kompozíciót. Ennek az udvarnak a jellegét azonban 1643-ban a kapu fölötti szárny átalakítása határozta meg: ha jól értelmezzük Szalárdi János tanúságát, akkor ott a Diéta- és a Tábla-ház került egy-

114. A kaszárnya
(az egykori középső udvar)
déli homlokzata. 2003.

115. A kaszárnya
(az egykori középső udvar)
déli homlokzata. 1900 körül

116. A kaszárnya
(az egykori középső udvar)
déli homlokzatának részlete

más mellé a kapu fölötti részen. A két kiemelt jelentőségű teremhez kívülről is – az árkádok fölött – és belülről is (?) díszlépcső vezetett.

Ebből a két helyiségből az egyemenetes északi szárny „palotáinak” összefüggő során át vezetett az út a fejedelmi reprezentáció legfontosabb helyiségei felé, amelyek a nyugati keresztszárnyban, illetve a konyhaudvar északi szárnyában helyezkedtek el: a nagyobbik és kisebbik ebédlőpalota, a tanácsház, az audienciás ház – trónterem – és a fejedelem hálólháza.

Ezeknek a helyiségeknek a belső díszére is utal néhány adat. A nagy ebédlőpalota kazettás mennyezetét 1629-ben készítették el Bécsből szerződöttetett asztalosok. Ugyanezek a mesterek voltak a kivitelezői később, 1646-ban a sárospataki mennyezetnek is, amelyet a gyulafehérvári mintájára kellett elkészíteniük.²¹⁸ Az „audienciás házat” – tróntermet – bokályos háznak is nevezik forrásaink 1624 után, amikor Bethlen Gábor akaratából kis-ázsiai, izniki műhelyekből származó török csempékkel burkolták a falait.²¹⁹ Példáját a következő évtizedek folyamán a sárospataki és a gyalui kastély bokályos házának a díszítésében is követték. Bethlen Gábor fejedelem hálólházának falait a Genézis legfontosabb jeleneteit bemutató falképekkel díszítették, amelyekhez 1622–1623-ban Opitz Márton szerkesztett magyarázó epigrammákat.²²⁰ A palota festett díszét már 1619-ben felemlegette panegiriszében Háportoni Forró Pál, akinek „*az egész világ kerekességét*” bemutató festményeket látván úgy tűnt, „*hogy nem házakban, hanem némineműképpen valami gyönyörűsége földi paradicsomban*” járkal. Ennek a korai, 1619-et megelőző építkezésnek az eredménye volt az általa emlegetett „*piros márványoszlopokkal*”²²¹ díszített folyosó is, amelynek a helyét csak a keresztszárny egyik, feltehetőleg nyugati oldalán, a konyhaudvarról felvezető Bornemisza Pál-féle díszlépcső pihenőjének folytatásaként tudjuk elképzelni.

A fejedelmi lakosztály folytatásában a fejedelemasszonyé következett, már a nyugati szárny felé, és onnan lehetett kijutni a délnyugati bástya függőkertjében kialakított „nyári házakra” is, amelyek I. Rákóczi György korának az alkotásaiként az 1629 után tovább folytatott építkezések másik, nyugati végpontját jelentették, egyúttal tükrözik azt a vár harcászati szerepének a megítélésében bekövetkezett változást is, amely, mint fentebb említettük, az 1628-at követő évek fejleménye.

Ezen a részen, az udvar biztonságos délnyugati sarkában volt azután I. Rákóczi György korában a levéltár, a „*csuhadárház*” (ruhaház), valószínűleg még a

fegyvertár és a kincstár is. Forrásainkban nem találunk adatot a déli szárny helyiségeinek a funkcióira ebben az együttesben.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a háromudvaros palota – „*reggia*”, ahogyan olasz eredetű szóval Szalárdi János értékeli a fejedelmi rezidenciát – főhomlokzatát Bethlen Gábor uralkodásának a végére nagyjából elkészítették, csupán két végpontjának a befejezése maradt utódjára. Ezt a homlokzatot az egységes ritmusban elhelyezett háromszögű oromzatos ablakok sora, a veretdíszes nyugati kapu és az egész kompozíciót összefogó és megkoronázó olaszfokos attika jellemezte. Leghangsúlyosabb pontja az 1626-ban elkészült nyugati kapu volt. Ezt a fölötté – a második emeleten – kiemelkedő „nyári ház” léte is érzékeltette. 1643-ban, amikor a Diéta-terem elkészült, egy újabb kompozíciós hangsúly alakult ki a java részében a székesegyház épülete által takart palotahomlokzat szabad, keleti végén: hat-hat földszinti árkád közé került az ottani kapu; a részben rájuk támaszkodó Diéta-házra pedig díszlépcső vezetett.

Mindkét kapu tengelyében egy-egy „*csorgókút*” állott, melyekről joggal feltételezhetjük, hogy a nem mindennapi építészeti környezetnek megfelelően ugyancsak igényesen díszített alkotásai lehettek a lorettói származású Giovanni Fontanicinek (Johannes Laureta Venetusnak), aki mintegy hat évet kitevő erdélyi munkálkodása végeztével, 1654 táján tért vissza Velencébe.²²²

KASTÉLYOK

Erdély reneszánsz stílusú világi építészetének a leglátványosabb emlékei mind a mai napig a kastélyok.²²³ Gyakorlatilag a mindenkori fejedelmi család és a fejedelmi tanács nagyságos (*magníficus*) rendű – mintegy húsz családhoz tartozó – tagjainak²²⁴ igényességében és méreteiben igen különböző, reprezentatív és erődített lakóhelyét tekinthetjük kastélynak,²²⁵ amely a tulajdonos legnagyobb birtokának, esetleg birtokainak a központja is volt egyúttal.

Az ilyen épületegyüttesek védelmi, lakó és reprezentációs, illetve adminisztratív és gazdasági funkciók betöltésére is alkalmasak kellett hogy legyenek. Ezeknek az építészeti alkotásoknak a formáit és különösen további alakulását tulajdonképpen az említett szerepkörökkel való állandó megfeleltetés határozta meg. Minthogy tervezőik kimutathatóan ugyanazok a hadiépítészek voltak, akik az erdélyi várakat is az

117. Kisbún. A kastély a víztározó megépítése után. 1980–1981.

118. Vajdahunyad. A huszárvár kapuja

olasz építészeti traktátusok követelményeihez igazították, a kastélyépítészetben is a 16. század utolsó harmadától-negyedétől figyelhető meg először a törekvés a mértani szabályosságú, várszerű bástyás alaprajzok létrehozására.

A reneszánsz várkastély védelmi berendezései a 16. század végére vagy a következő század elejére a korábbi vizesárok és felvonóhíd, a viszonylag kevés nyílással megbontott külső falak mellett különböző tornyokkal és bástyaszerű sarokvédművekkel egészülnek ki. Ezeknek a harcászati hatékonyságát – viszonylag kis méreteik miatt – nem befolyásolta alaprajzi formájuk: akár olaszbástyára, akár a hagyományosabb hengeres vagy sokszögű toronyra hasonlítottak, a védőemeletszerűen kialakított padlás lőréssein, az emelet három-négy ablakán és a földszint meg a pinceszint lőrésseinél muskétánál, szakállas ágyúnál nagyobb öblű lövészerszámot nem használtak. Ilyen „tűzerőnél” ostrom esetén teljesen közömbös volt a védmű alaprajzi formája. Arra kell gondolnunk tehát, hogy e lakó- és raktározó helyiségeket magukba foglaló sarokerődítmények – akár csak a templomvárak hasonló védművei – inkább csak kinézetükkel, az „igazi” erődítményekhez való hasonlóságukkal kellett hogy elriasszák az ostromlót vagy tisztelgésre készítsék a látogatót, és így egy-egy forma kiválasztásában a megrendelő és az építész ízlése, a pillanat-

119. Katzler B.:
Vajdahunyad. A kastély és a
huszárvár. 1866.

nyi divat, esetleg az építészeti traktátusok kínálta változatok, nem pedig a harcászati célszerűség volt a döntő.

A reprezentatívnek tekintett formák divathoz való igazodása különösen akkor szembeűnő, ha a katonai hatékonyság megkövetelte arányok hiánya és csak a könnyebb tűzfegyverek használatára alkalmas, földmekkel megosztott belső szerkezet mellett szemügyre vesszük az erődítésekhez felhasznált építőanyagokat és technológiákat is. Hajlamosak lennénk ugyanis azt hinni, hogy csak kőből vagy téglából épült falak védték ezeket a kastélyokat. Pedig a kükküllővári kastély mára teljesen elenyészett külső, kettőzött, „bástya védőve” tapasztott sövényből és paliszádból készült, az uzdiszentpéteri ötszögletű és ötbástyás, emeletes, igényes berendezésű fejedelmi udvarház pedig teljes egészében a kőben és fában szegény Mezőség jellegzetes technológiája szerint, gerendaszerkezetre épült agyaggal tapasztott sövényből.²²⁶

A kisbúni kastély külső védővének aprócska „olaszbástyáit” 1640 táján tervezte és „fundálta el” Haller Gábor, s ezeket fel is építették, nem sokkal a vajdahunyadi Huszárvár hasonlóan kisméretű bástyáinak keletkezése, 1646 előtt. Mindkét épületet kőfalak védték, Vajdahunyadon fennmaradt az évszámos, félköríves záródású, pilaszterekkel díszített szarkövekre támaszkodó, akantszlevelekkel díszített kapu is, melyen át az egykor pártázatos várfalakkal kerített külső udvarba lehetett jutni. A vajdahunyadi huszárvár megépítésével a birtok tulajdonosa egyrészt a Zalasd-patak sziklás, mély medre által is vé-

dett bejárat túlpárti hídfőjét biztosította, másrészt pedig tehermentesítette a középkori együttes amúgy is szűk belső udvarát a raktározás, az istállók és a kaszárnya szerepkörétől.

A homlokzatot uraló kaputoronynak, ahol megjelent, a tulajdonos hatalmát, erejét kellett szemléltetnie, s nyilván jelentéshordozó szerepe is volt annak, hogy Aranyosmeggyesen és Gyaluban, korszakunk végén pedig Bonchidán, Alsórákoson és Szentbenedeken a torony tornácos, esetleg négyfiatornyos sisakot is kapott, hasonló a kerített városok templomaiéhoz, amelyek ugyancsak meghatározott tartalmat, a templomot fenntartó közösség kiváltságait fejezték ki a 15. század közepétől való elterjedésüktől kezdve.²²⁷ Kétségtelen, hogy e reprezentációs igények továbbgyűrűzése magyarázza a tornácos, fiatornyos megoldások terjedését és közkedveltségét a 17. századtól már mezővárosi és falusi környezetben is.

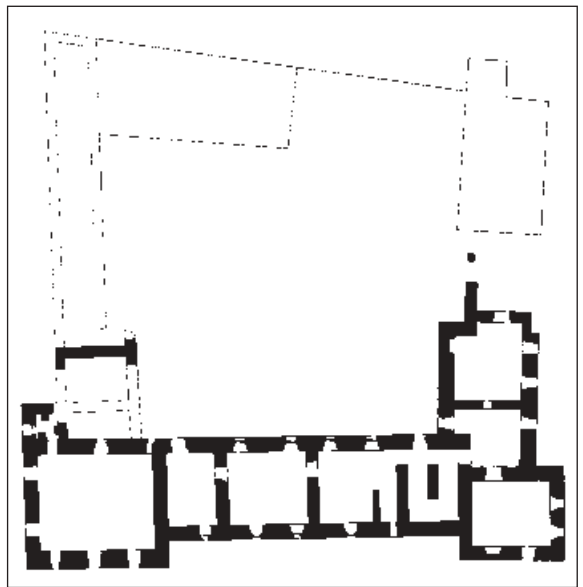
A 16. század utolsó harmadának építkezései

1569 táján kezdték el a Bocskai család egeresi kastélyának az építését,²²⁸ s a 17. század elején még folyó munkálatok eredményeként szabálytalan négyszögű belső udvarú, legalább két, különböző méretű sarokpavilonnal és monumentális, felvonóhidas kapuval védett együttes körvonalazódott, amelyet a Nadas egyik mellékpatakának mesterségesen megosztott medre is oltalmazott. A falura és a Nadas völgyére néző meredekebb domboldal peremén a falmaradványok meg a terepviszonyok miatt is nehéz ma elkép-

120. Egeres. Feliratos kerettöredék. 1569.

zelni az alaprajz rendje által megkívánt másik két sarokerődítményt, noha a 19. században²²⁹ még álltak. A kastély 1572-ben elkészült, monumentális, vájatos pilaszterek közé fogott főkapujának a helyszínen, az egykori védőárkot jelölő horpadás mentén hányódó darabjai, kétszakaszú belső lépcsőjének triglifes frízű és félrozettákkal díszített, mélyített tükrű ajtókerete, valamint a déli szárny változatosan díszített ablakkeretei leginkább a kolozsvári Püspöki-ház és a Wolphard István-féle építkezések kereteivel rokoníthatók, így ezen az építkezésen is elképzelhető a kolozsvári Seres Jánosnak és fiainak közreműködése a '70-es években, annál is inkább, mert a kastéllyal szemközti domboldalon álló református templom falában Bocskai Gábor (mh. 1573) puttók tartotta címerrel díszített síremlékén is Seres János mesterjegye ismerhető fel.²³⁰

121. Egeres. A kastély alaprajza. 1956.

Elképzelhető, hogy már az 1580-as években körvonalazódott Gálfi János tanácsúr, Báthory Zsigmond fejedelem nevelője megbízatásából a bolyai kastély szabálytalan alaprajzú együttese. A ma teljesen elhagyott, romos épület főhomlokzatát, amelyet azonban a 17. és a 18. században, Szilvási Boldizsár és a Tholdy család birtoklása idején is alakítottak, két kis sarokbástya közé fogott emeletes lakószárny alkotja. Homlokzatának lizénás tükrű tagolása, ablakainak füles keretelése és köténydísze, valamint udvari

122. Egeres. A kastély főkapujának keretkövei. 1972.

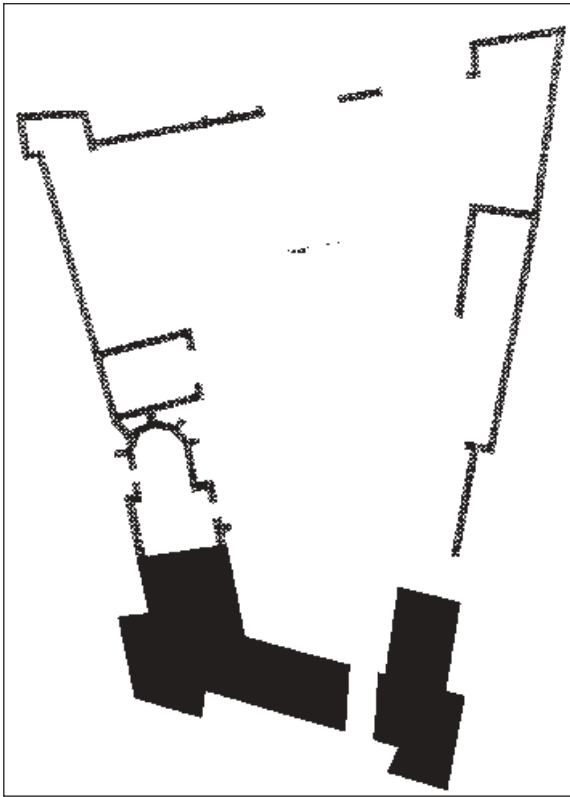
homlokzatának apró árkádjai az 1791. évi átépítés nyomait jelzik. Az egyik bástyájának emeletén azonban furcsa, mértanias frízű reneszánsz ajtókeret volt látható 1980 táján, a főkapu melletti földszinti helyiség födémgerendájába pedig 1669-ből származó építési feliratot véstek, ami az épület 1658–1661 közötti pusztulását követő javításának, átépítésének lehet a bizonyítéka.²³¹ A kastély beugró szentélyű, támpilléres kápolnájának a bejárati szárkövében Gálfi János felirata olvasható, a kápolna belsejének festett felirata azonban már özvegye, Perneszi Erzsébet második férjének, Szilvási Boldizsárnak (mh. 1629) az idejében készült.²³² A ma látható kastély korai keletkezésének ellentmond az említett gerendafelirat mellett az is, hogy a Gálfi-féle felirat egy szemmel láthatóan másodlagosan felhasznált keretdarabból készült szárkövön olvasható.

Békés Gáspár általunk igen kevésbé ismert, 1575 előtti fogarasi építkezéseit Báthory Boldizsár (mh. 1594), Zsigmond fejedelem unokatestvére folytatta.

123. Egeres. Ajtókeret. 2002.

124. Egeres. Ablakkeret. 2002.

Ezek során a késő középkori négytornyos várat, amelynek nyugati oldalánál Majláth István és felesége, Nádasdy Anna idejében már húzódtott egy lakószárny, a külső vár kiépítésével párhuzamosan palotává alakították. 1594 előtt el kellett készülnie a loggia-szárnynak, amelyet az első emelet szintjén lépcsőzetes pilaszterekre támaszkodó falpillér-kötegek tagolnak, s ezekre a második emelet pilaszterekre helyezett féloszlopai támaszkodnak. A loggia vízszintes tagolását a rusztikás keretelésű félköríves árkádok könnyöklő és vállvonalát hangsúlyozó párkányokkal oldották meg. 1632-ben ennek a szárnynak „olaszfofos” attikája volt, valószínűleg már Bethlen Gábor későbbi, 1617–1618-as építkezéseinek köszönhetően. Az első emeleti loggiát gyámkövekre támaszkodó fiókos dongaboltozat fedi, közepén a Báthoryak sárkányfogas címerével díszített zárókővel. Hasonló, angyalok tartotta és Báthory Boldizsár kicsorbult – BP-nek látszó – névbetűivel jelzett címer keltezi a loggiából nyíló, háromszögű oromzatos, frízében vaskos félpálcával díszített ajtó keretét, s ez ismétlődik immár címer nélkül a loggia felső szintjén is. Egy másik 1627-ből származó, népies stílusú farkasfogakkal díszített, furcsa, primitív keretre pedig Bethlen Gábor fektetett ovális olaszkoszorúba foglalt címerét

125. Bolya. A kastély alaprajza

126. Bolya. A kastély főhomlokzata. Debreczeni László vázlata. 1928.

faragták. Az emeleti loggiát eredetileg „*táblás, kopjás*” – kazettás – mennyezet fedte. Ennek a szintnek a helyiségeit, köztük az egykor ugyancsak kazettás mennyezetű „*öreg Báthory-palotát*” meg a stukkós mennyezetű ebédlőpalotát s a sarokban álló Vörös-toronyból nyíló tróntermet – már a szomszédos északi szárnyban – kívülről háromszögű oromzatos ablakok világítják meg. Az alul hengeres Vörös-torony felső, nyolcszögű szintjeit a 17. századi összeírások szerint a fejedelmi lakosztály foglalta el. A legfelső közülük Erdélyben egyedülállóan igényes belső ki-

127. Bólya. A kastély homlokzatának részlete. 1982.

128. Fogaras. A loggiás szárny

129. Fogaras. Az első emeleti loggia

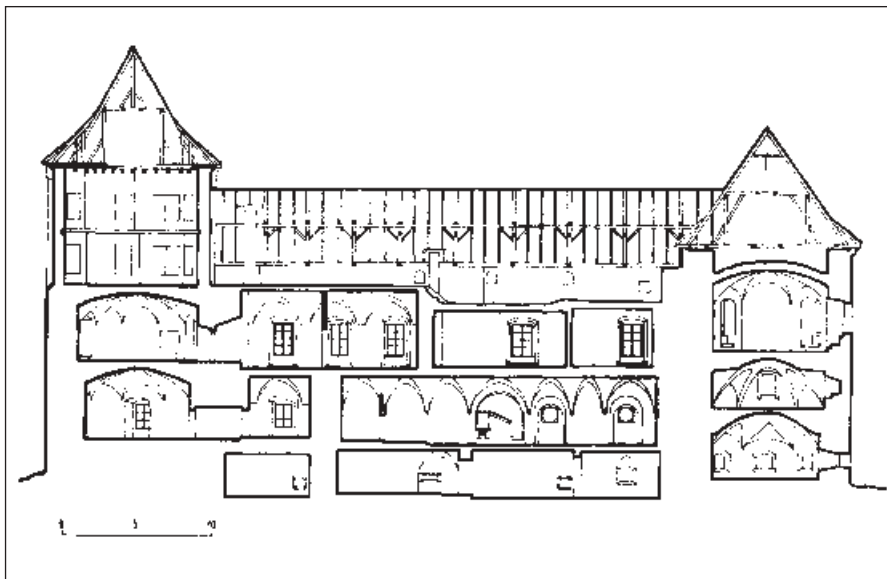
130. Fogaras. Ajtókeret a Báthory-építkezésekből. 1594 előtt

alakításával emelkedik ki: a nyolcszögű tér sarkait kváderes falszövet alkotja, amelynek a hármas ikerablakokat magukba fogadó fülkékkel határolt éleit süllyesztett pálcákkal díszítették; a mennyezet alatt ugyancsak kőből faragott belső párkány húzódik, frízében jóformán olvashatatlanra kopott, igénytelen vésésű, 1617-ből származó felirattal. Valószínűnek látszik, hogy a 16. század végén készült el a torony utolsó szintjeként a pártázatos, de ablaktalan és fedetlen toronyerkély, s ezt alakította tovább Bethlen Gábor fejedelem a kolozsvári Diószegi István műhelyében készített új ikerablakok és az új földém elhelyezésével. A 16. századvégi, kváderes falazású toronyerkély „kitoldásának” nyomai a külső homlokzat falszövetén is megmutatkoznak.

Az északi szárnynak a trónterem alatti szintjén találjuk a kápolnát. Ezt az első emeleti loggiából egy félköríves nyílású s akantuszlevelekkel díszített, 1640-ben készült ajtón, valamint egy másik, hasonló

131. Fogaras. Ajtókeret Bethlen Gábor címerével. 1627.

132. Fogaras. A Vörös-torony, az audienciás ház és a kápolna metszete

133. Fogaras. A Vörös-torony

keretelésű ajtón a Vörös-torony – a fejedelmi lakosztály – felől lehetett megközelíteni. Reneszánsz gyémokra támaszkodó fiókos dongaboltozatát valószínűleg megújították a 18. század folyamán. A helyén Bethlen Gábor korában kialakított három helyiség állt, amelyeket a kápolna építésekor, 1639-ben egyesítettek. 1639-ből származó szószékének két fennmaradt – tojásléccel díszített, elegáns körvonalú – gyámköve az I. Rákóczi György fejedelem szolgálatában álló német kőfaragók valamelyikének az alkotása lehet, s mint ilyen, jelentős előzménye a kolozsvári Farkas utcai szószéknek.

A lakópalota keleti szárnya szintén a Báthoryak korában épült, noha gyanús szabályosságban sorakozó vadonatúj „reneszánsz” ablakai inkább a 20. századi restauráló, mint eredeti építője rend- és ritmusérzékét tükrözik. Ez a megállapítás különösen érvényes a pinceszintnek számító földszinti keretsorra, ezek a helyiségek – köztük Bethlen Miklós egykori, 1676-beli „jó, alkalmas tömlőce”²³³ – biztosan nem voltak ilyen drága kőkeretekkel díszítve. Első emeleti, hármas ikerablak-sorának egyik eredeti keretét ívelt pajzsba foglalt Báthory-címer és szőlőfürt díszíti, amelyeket a sarkokban akantuszlevelek fognak közre. Noha Bethlen-címeres mennyezetekről is szólnak a leltárak e szárny második emeletén, abban szerzőik egyetértettek, hogy ez az épületrész a Báthoryak építkezése, a 17. században csak a belsőkön alakíthattak. A „Báthory-torony” elnevezés alapján a külső hom-

134. A Vörös-torony legfelső szintje. 1617.

135. Fogaras. A kápolna ajtaja. 1640.

136. Fogaras. A kápolna belseje

137. Fogaras. A kápolna szőszékgyámjai. 1639.

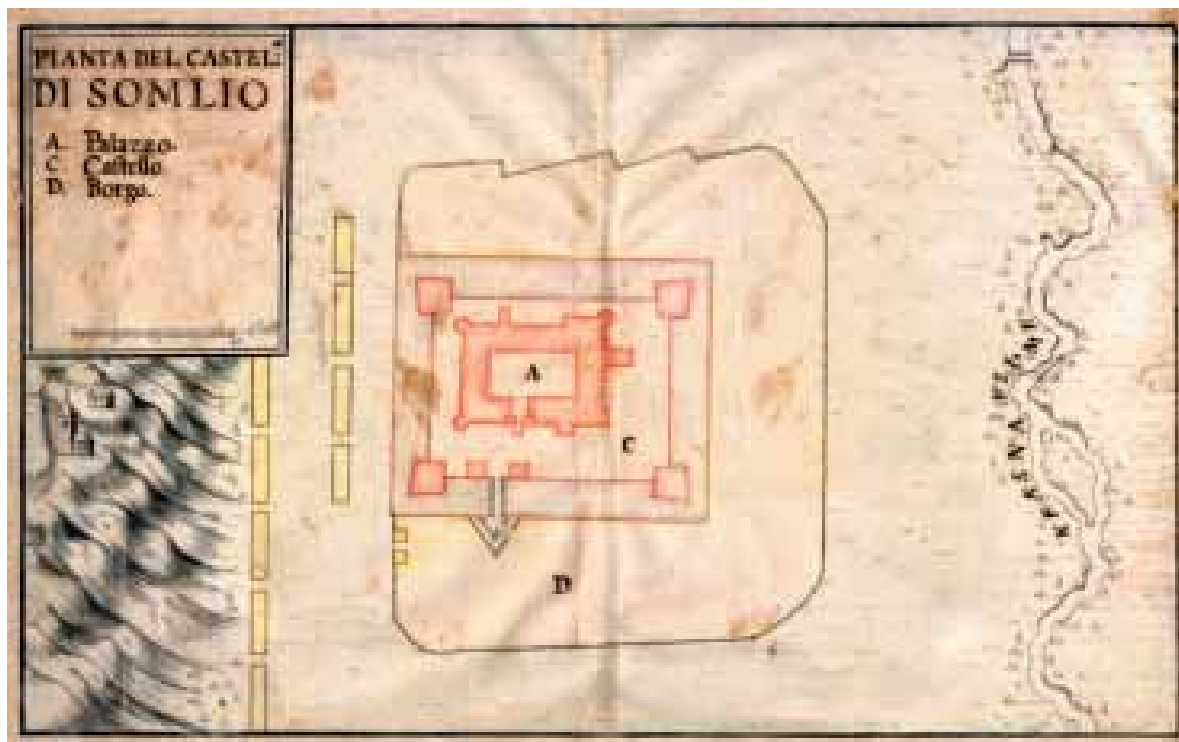
lokzatából kiugró hatszögű alaprajzon emelt Tarkabástyának is 1594 előtt kellett megépülnie.

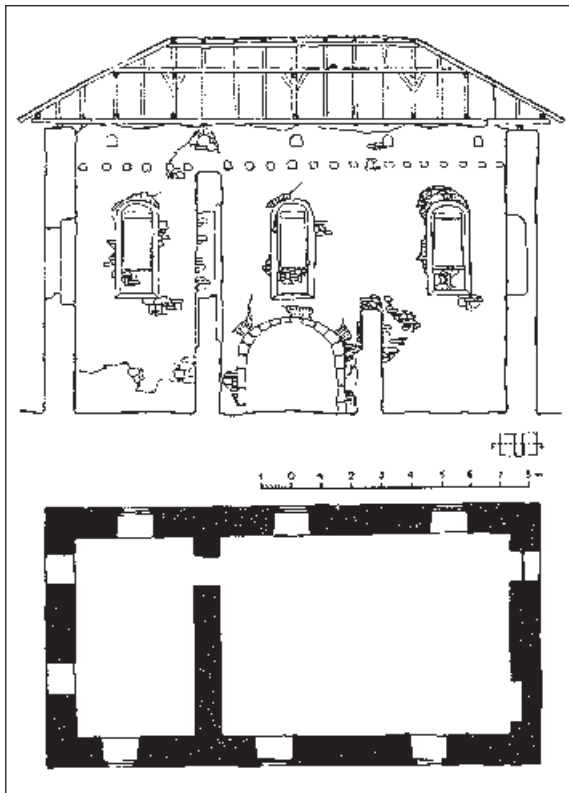
A következő, kapu fölötti szárny második emeleti helyiségeit már később, Bethlen Gábor korában építették hozzá a középkori vár falához.²³⁴

Szilágysomlyón, a Báthoryak fejedelmi ágának a

családi fészkekben a kerek alaprajzon emelt tornyokkal erősített, négyszögű, belső udvaros palotát az 1590-es években készült, üres bástyákkal és monumentális kapuépülettel erősített külső, szabályos téglalap alaprajzú várövvvel vették körül. A rezidenciával kapcsolatosan a 16. század közepe utánig emlegetett „kúria” megjelölésből nem következtethetünk az akkori épület igényességére vagy méreteire, így korábbi datálását csak a palotaépület sok átépítésről, toldásról árulkodó vázlatos 1687-es alaprajza²³⁵, valamint főbejáratának az erődövéttől eltérő tengelye támaszthatja alá – egészen addig, amíg régészeti ásatások révén tisztázható nem lesz a két együttes kronológiai viszonya.²³⁶ A külső erődív érdeklődésünkre leginkább számot tartó kapuépülete háromszögletű alaprajzon emelkedik. Homlokzatának földszinti sávját idomtéglaából rakott félköríves metszetű övpárkány választja el az emelettől. Középtengelyében nyílik a kastély háromszögletű oromzattal koronázott rusztikás keretbe foglalt, félköríves nyílású főkapuja. Ennek zárókövét somlyai Báthory (VI.) István és neje, Bebek Zsuzsanna erősen megkopott címerpajzsai díszítik, föléljük pedig, az oromzat tárcsájába az építetők latinul egyező, S. B. névbetűit és az 1592-es év-

138. Luigi Ferdinando Marsigli (?): Szilágysomlyó vára. 1687.

139. Szilágysomlyó. A kapuépület metszete és alaprajza

140. Szilágysomlyó. A várkapu. 1592.

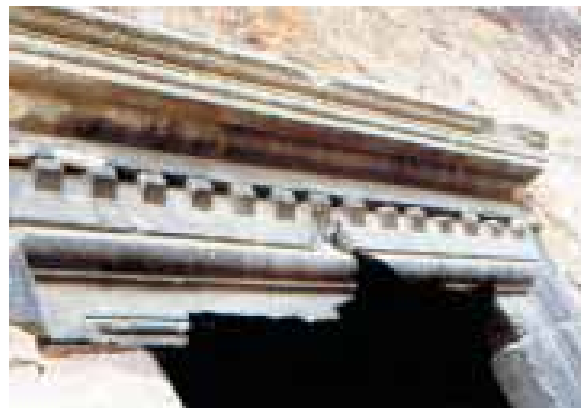
számot vették. Bal oldalán nemcsak a hídlánc nyílása, hanem az egykori hídemelő szerkezet csigája is előkerült az 1990-es években végzett falkutatás során. Az emeleti homlokzatot kívül is, az udvar felé is három-három egyenes szemöldökű reneszánsz ablak díszítette, s fölöttük, a mai padlásszinten sorakoznak a szakállasok számára kialakított ívelt lőrések. Az épület belső díszítésének az igényességére az egyik emeleti helyiség falában feltárt reneszánsz profilú és egykor faragott kőgyámokra támasztott sarokkandalló csonkjaiból következtethetünk. A kurtinák sarkain olaszbástya alakú, viszonylag nagy alapterületű sarokvédművek örködtek, amelyeket – a leltárak tanúsága szerint – soha nem töltöttek fel: alsó lőrésoruk nagyobb öblű löfegyverek számára volt kiképezve, fölöttük pedig fából ácsolt védőfolyosók húzódtak kézfegyverek számára kialakított lőrésekkel. A várfalakat a Kraszna medréből táplált vizesárok vette körül, a főkapuhoz vezető hídfőt pedig 1687-ben ék ala-

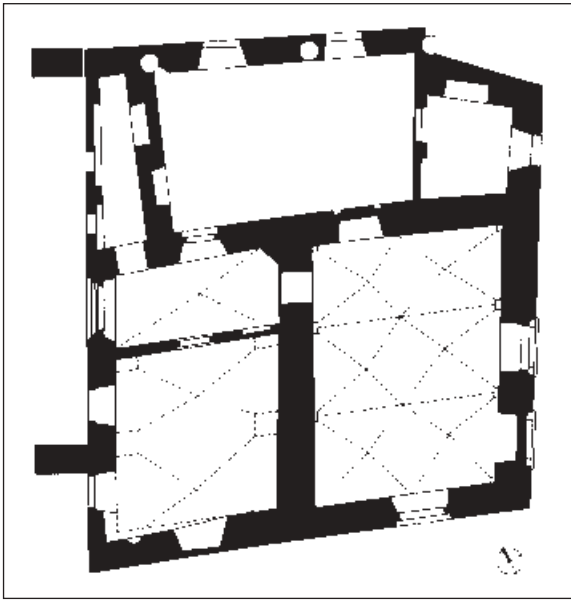
141. Szilágysomlyó. Ablakkeret részlete

kú földművel védtek. Amikor Szilágysomlyó a 17. század második felében végvár lett, akkor épülhetett a paliszáddal kerített külső védőgyűrű, amely – a vár rövid életű új szerepkörének megfelelően – lehetővé tette a nagyobb létszámú és mozgékonyabb, lovasokból álló helyőrség állomásoztatását.²³⁷

A marosillyei kastélynak forrásaink szerint ugyan-

142. Marosillye. A Veres-bástya alaprajza

csak négybástyás védőöve volt, amely 1552-től kezdve – a Maros alsó folyását őrző Lippa várának első elvesztése után – épült ki. Valószínű, hogy éppen ma is álló Veres-bástyája épült meg utolsóként 1582-ben. Ez az eredetileg egyetlen boltozott helyiséget magába foglaló, de helyzeténél fogva viszonylag védett kis bástya abban is eltért társaitól, hogy belsejét nem töltötték fel, hanem a kastélybástyákhoz hasonlóan lakószintet, a pincéjében pedig lőszerraktárt alakítottak ki.²³⁸ Kanelúrás gyámkövekre támaszkodó, stukkóval kiemelt élű, fiókos dongaboltozatú egyetlen helyiségét a fejedelem atyjának, iktári Bethlen Farkasnak monogramos és címeres zárókövével,²³⁹ bejáratát pedig magyar feliratos ajtókerettel díszítették.²⁴⁰ Ezt a várfalhoz simuló, valószínűleg valamelyik közeli római rommezőről származó három kőoszlop-törzsrre támasztott fedélszékű – ma befalazott – tornácra át lehetett megközelíteni, melynek mellvédje „hónaljig ért”. A tornác takarta bástyahomlokzat kutatása során festett, pálcákra tekeredő virágos indadíszrel ékesített szegélyű árkád maradványai kerültek elő, amely az eredeti fedélszék magasságáig ért, és valószínűleg a lépcsőfeljárát és a tornác közötti átjárást szolgálta. Ez a vörössel, zölddel, sárgával és feketével festett faldíszítés magyarázhatja a bástya elnevezését is, ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy építéskor kiemelt, társaitól eltérő, reprezentatív szerepet szántak ennek az épületnek. A bász-

tya pincésztíjéről lőrészek nyílnak a vizesárokra. Menedékes lábuzatát félköríves metszetű övpárkány választja el a lakószintől, amelyet akantuszlevelekkel díszített hármás, a szárköveken befelé forduló profilú ikerablakok világítanak meg. Homlokfalait utóbb meghosszabbították, valószínűleg az eredeti épületmaghoz már korábban hozzáépített lövészfedezék, illetve a fentebb említett oszlopos erkély mentén. Jelenleg csak ez utóbbi oldalán figyelhetők meg a kurtina falcsonkjának a maradványai. Bethlen Gábor fejedelem uralkodása alatt, Lippa várának második elvesztése, 1616 után is erődítették az ismét végvárrá előlépett együttest, talán akkor bővítették a Veres-bástyát is.²⁴¹ Bizonyos, hogy 1670-ben az erdélyi országgyűlés döntése értelmében a töltött bástyákat és a kurtinákat lerombolták, nehogy a lippai törökök ott is megvetessék a lábukat. A megsemmisülést akkor csak a lakásra is alkalmas Veres-bástya, valamint a felvonóhidassal várcsúly kerültre el, amelyeket utóbb

143. Marosillye. A Veres-bástya. Dekoratív falfestés maradványai

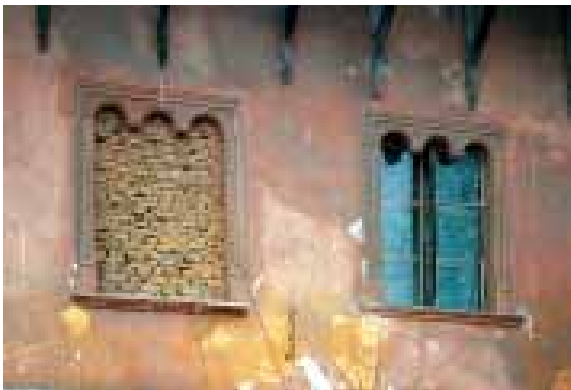

144. Marosillye. A Veres-bástya homlokfalai. 1582.

paliszádkerítésbe foglaltak. A bástya külső megjelenésén a 19. század közepe táján egy historizáló restaurálás folyamán is alakítottak. Ezt követően, 1876-ban készült Melka Vince hangulatos akvarellje.

Csak 17–18. századi leírásokból ismerjük a középkori eredetű, téglalap alaprajzú, 20–25 m magas lakótoronyból és a mellette emelkedő, különálló, 17. századi építésű, kényelmesebb palotaszárnyból álló lakóegyüttest. Ezek közül a középkorias kinézésű, utó-

145. Marosillye. A Veres-bástya ablakai

lag hozzáépített lépcsőtornyon át megközelíthető²⁴² lakótoronyban született volt 1580-ban Bethlen Gábor fejedelem, s ezt az épületet Bethlen István kívánságára 1620 táján, de később, még Thököly Imre birtoklása idején is alakították.

A kastély birtokosa, gróf Bethlen István már 1627-ben gondoskodott arról, hogy Kolozsvárott faragott emléktáblával jelöljék meg bátyja, a fejedelem szülőházát. A latin disztichonokba szedett felirat fölött a fejedelem és Magyarország meg Erdély címereiből, valamint az angyalok tartotta Szent Koronából (?) kialakított – Bethlen Gábor által 1622-ig, választott magyar királyként használt – heraldikai kompozíció domborodott, némi ellentétben a felirat szövegével, amely Gábor fejedelemet későbbi titulatúrájának megfelelő német-római szent birodalmi és erdélyi fejedelmi címmel illette. Az aranyozott és festett címert meg a feliratot oszlopokra támasztott párkányból álló edikulába foglalták, valószínűleg a Bocskai István születésére emlékeztető kolozsvári címer mintájára. Ezt a faragványt a torony elbontása után, a 18. század végén már a nagyenyedi kollégium múzeumában őrizték, ott veszett nyoma, valószínűleg az 1849-es tűzvész következtében.²⁴³

146. Melka Vince: A marosillyei kastély. 1876.

147. Szentbenedek. Keresztúri Kristóf címere. 1593.

A lakoszárny építésének első szakaszára az 1620-as évek végétől 1640-ig²⁴⁴ terjedő időben, Bethlen István és fiai birtoklása idején kerülhetett sor. Ezt a különálló, kétszintes, lakószintjén öt helyiségből álló épületet utóbb, 1677 és 1685²⁴⁵ között Thököly Imre kétmenetessé alakíttatta, úgy, hogy északi – külső – homlokzatának sarkain egy-egy zárterkélyes palotát (az úr-, illetve az asszonyházát), belső lépcsőt és a második tengelyt összekötő helyiségsort alakíttatott ki a lapalji sémának megfelelően.

A Gyulafehérváron és Radnóton csak forrásokból ismert, Sárospatakon (1643), Vajdahunyadon, Bethlenszentmiklóson (1686 k.) és Miklósváron máig fennmaradt zárterkélyes homlokzati megoldás tükröződhetett tehát a házassági terveket is szövögető ifjú gróf építkezésén.²⁴⁶ Az udvarháznak vagy manierista ízü pártázatát, vagy valamilyen korlátjának a törpepilérét díszíthette az az „ágyúgolyóbis forma” kőfaragvány, amelyet a 17. század végén még említenek.²⁴⁷

A 16. századvég építkezései között előkelő hely illeti meg Keresztúri Kristóf kővári kapitánynak, Kolozs vármegyei főispánnak, Maria Christierna fe-

emelet, külső traktus	erkélyes asszonyháza	pitvar, belső lépcső	az úr-háza	pitvar, kéményalj, árnyékszék	az úr erkélyes háza
emelet, belső traktus	leányasszonyok	hoppmester	pitvarpalota, reprezentatív udvari lépcső	hosszú boltos palota	

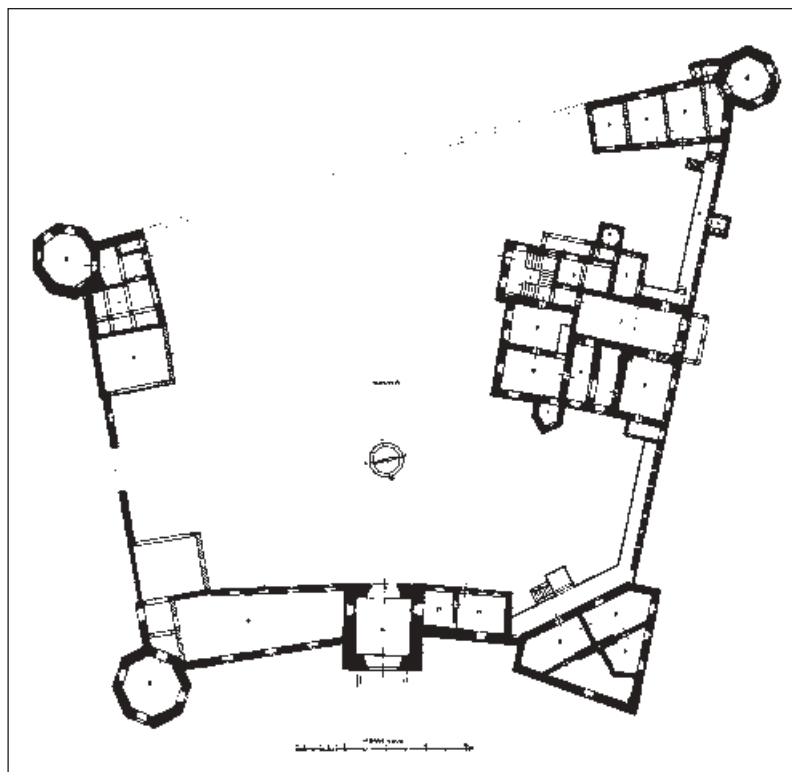
148. Szentbenedek. Az ókastély. 1939 előtt

jedelemasszony udvarmesterének szentbenedeki kastélyát is. Ez az épület, az ún. ókastély alkotta a központi magját annak a kompozíciónak, amely a 18. század elejéig tartó s a Kornis család idejében folytatott építkezéseknek köszönhetően Erdély egyik legfestőibb reneszánsz épületegyüttesévé vált. Minthogy a birtokot Keresztúri Kristóf számára szakították volt

ki a bálványosvári/szamosújvári uradalomból, valószínű, hogy a négyszögletes, bejárati oldalán – talán éppen az ő építkezését jelölően²⁴⁸ – rizalitos ókastély alapjait ő vetette meg. A meglévő felmérések, fényképek és a rohamosan pusztuló együttes mai százalmas falmaradványai alapján igen nehéz elkülöníteni építkezéseit a későbbi bővítésektől. Mégis, Marosillye,

149. Szentbenedek. Korniskastély. 1939 előtt

150. Szentbenedek. Kornis-kastély.
Alaprajz. 1910 körül

Balázsfalva és Keresd korabeli példája alapján Szentbenedeken is valamilyen toronyszerű rezidenciára gyanakodhatunk. Valószínűnek látszik, hogy a földszint 1696-ban említett „*törpe házai*” a korai építkezési szakaszhoz tartoztak, s ezek fölött lehetett egy palotaszint is, amelyet azonban a 17. század végén átalakítottak volt.²⁴⁹ 1696-ban említik az épület második emeletét, amely azonban korábban, nagyjából a Kornis Gáspár megrendelésére s a Molnár Albert által ki-

vitelezett belső falépcsővel egy időben, 1673-ban készíthetett el. Ez a lépcsőszakasz a földszintről az első emeletre vezető kőlépcső folytatása volt.²⁵⁰

A szentbenedeki építkezéseket Kornis Gáspár fia, Zsigmond (1677–1731), Erdély későbbi kormányzója folytatta. Építkezéseinek nyomait azok a zöldes, a közeli Tőkön fejtett vulkáni tufából készült keretek jelezték, melyeknek tükrét virágos, viszonylag lapos faragású indadíszsel ékesítette a kőfaragó. Az egykori

151. Szentbenedek.
Az ókastély romjai. 1998.

152. Szentbenedek. Az ókastély lépcsőháza. 1939 előtt

kápolna kétfelé nyíló, íves ajtószárnyakat összefogó kerete készülhetett ekkor, és ennek a korszaknak tulajdoníthatjuk a kastély 1945-ben elpusztult, csak fényképekről ismert festett kazettás mennyezetét is. Tény az is, hogy 1696-ban az inventárium szerzői éppen elkészült, még beépítetlen kőkeretek darabjait leltározták az épületben.

A kastélyt kerítő kőfal, három nyolcszögletes és negyedik olaszbástyájával az 1680-as évekre már biztosan kiépült, de a kuruc szabadságharc után ismét helyre kellett állítani. Ezek a munkálatok a kaputorony felmagasításával és az új – farkasveremmel is védett – felvonóhidás portálé megépítésével Kornis Zsigmond birtoklása idején, 1720-ban fejeződtek be.²⁵¹

A fentebb elősorolt példákból kitűnik, hogy a 16. század utolsó harmadában keletkezett kastélyaink között Egeres és Bólya esetében sem bizonyítható egyértelműen a szabályos sokszögű alaprajzon emelt, sarokbástyás *disegno* jelenléte, és meglehet, hogy az egeresi pavilonok,²⁵² valamint Bólya „sarokbástyáinak” alaposabb kutatása a 17. századba áthúzódó építkezések bizonyosságait fogja eredményezni. Kétségtelennek látszik viszont az, hogy Szilágyosomlyó és

Marosillye korábban körvonalazódott birtokközpontját már igényesebb, olaszbástyás, várszerű és lakófunkciót is betöltő védőövvvel vették körül, így tervezésükben már jelentkezhetett a 17. századi kastélyokat létrehozó koncepció. Az erdélyi késő reneszánsz kastélyépítészet alakulásának szempontjából döntő jelentőségű lenne a szabályoshoz közelítő, hengeres saroktoronyú somlyói belső palota alaprajzának a keletkezése: amennyiben a várövnél korábban keletkezett, akkor a fejedelemség legkorábbi szabályos alaprajzú, saroktoronyos kastélyát tisztelhetnők benne.

A munkálatok idő előtti félbeszakadása Illyén a tulajdonos, Bethlen Farkas halálának (1592), Somlyón pedig Báthory István Erdélyből való száműzetésének (1594) tulajdonítható; a végvárnak számító Illyére nézve 1592-ben időlegesen felfüggesztették a védelmére képtelen kiskorú árvák birtokjogát, Somlyót pedig Báthory Zsigmond fejedelem – unokatestvére menekülését követően – a fejedelmi birtokok közé soroltatta.

153. Szentbenedek. Virágdíszes ajtókeret. 1939 előtt

A Bethlen–Rákóczi-kor kastélyai

Bizonyíthatóan következetes és korszerű késő reneszánsz építészeti programot követő építkezések indultak meg a századforduló hatalmas pusztításai után Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) környezetében, függetlenül attól, hogy azokat maga a fejedelem vagy tanácsosai kezdeményezték-e. Balázsfalván és Radnóton Péchi Simon (1617–1621 között) és Bethlen Gábor (1626–1629 között) is építkezett; Alvincen (1615–1629) és Váradon (1618 után) a fejedelem volt az építkezések kezdeményezője. Gyergyószárhegyen (1630-as évek) a fejedelem unokatestvére, Lázár István bővítette kastélyát, Csíkszeredában (1623 után) pedig Mikó Ferencnek, a fejedelem bizalmasának akaratából épült fel a sarokbástyás várkastély. Ezekhez számíthatjuk még a Felvidék felé tekintő Aranyosmeggyes Lónyai Zsigmond által 1616 és 1652 között átalakított várkastélyát is. Megjelenésükben, arányaikban kétségtelenül sokszorososan felülmúlják saját korábbi előzményeiket s a 16. század fentebb emlegetett építkezéseit is. Érdeemes velük kapcsolatban hangsúlyozni azt is, hogy a lakóigények kétségtelen differenciálódása, tehát az életmódban és a sze-

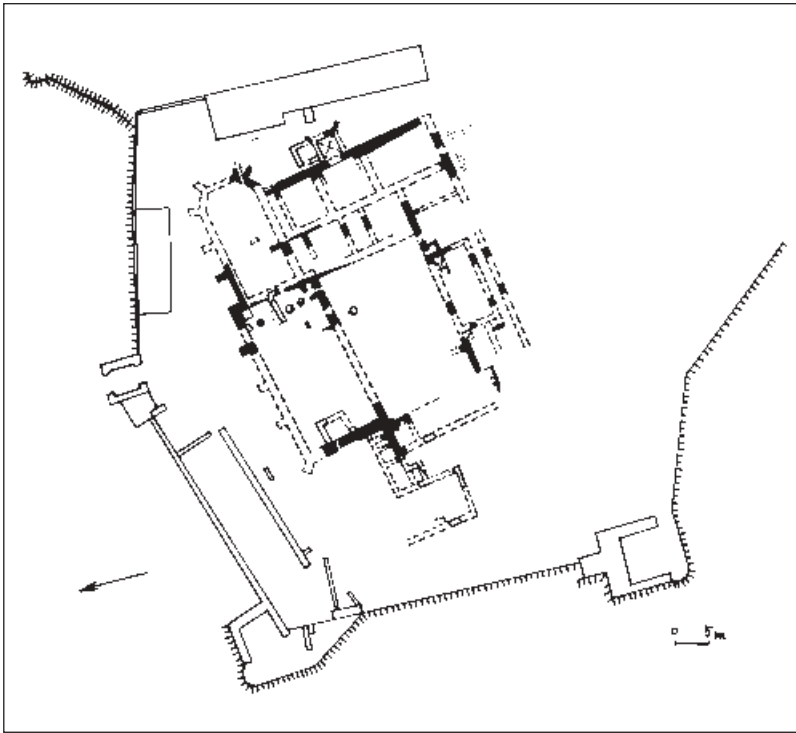
mélyi reprezentációban bekövetkezett jelentős változások éppen ezeken a 17. századi belső udvaros kastélyokon tükröződnek a legtisztábban.

Sorozatukat Bethlen Gábor alvinci kastélya nyitja meg. Gyulafehérvár közelében, a Maros bal partján, a víz fölött szembenéző két középkori mezővárost, Alvincet és Borbereket összekötő rév²⁵³ közelében a 13. század utolsó éveiben egy domonkos kolostor létesült.²⁵⁴ A 16. századra elnéptelenedett alvinci kolostort, valamint a környező településeket több világi birtokos után, 1546 táján Fráter György kormányzó szerezte meg, és 1551-ig, amikor december 17-én hajnalban ugyanott meggyilkolták, a kolostort „kastéllya” alakította. Ennek az átalakítás utáni képéről csak annyit árulnak el forrásaink – a politikai gyilkosságot igazolandó megrendezett „kirakatperben” kihallgatott szemtanúk, a kinevezett bíboros gyilkosainak vallomásai²⁵⁵ –, hogy emeletes, néhány lakóhelyiségből álló épület volt; egy folyosóját, lépcsőjét és az őrség szobáját emlegetik. Míg négy „tornyáról” csak egy bizonytalan hitelű, áttételes forrásadat emlékezik meg,²⁵⁶ kétségtelennek látszik, hogy az épületet védőfal és felvonóhidas kapu fogta gyűrűbe.

A század második felében hosszabb ideig birtokol-

154. *Alvinc. A kastély észak felől*

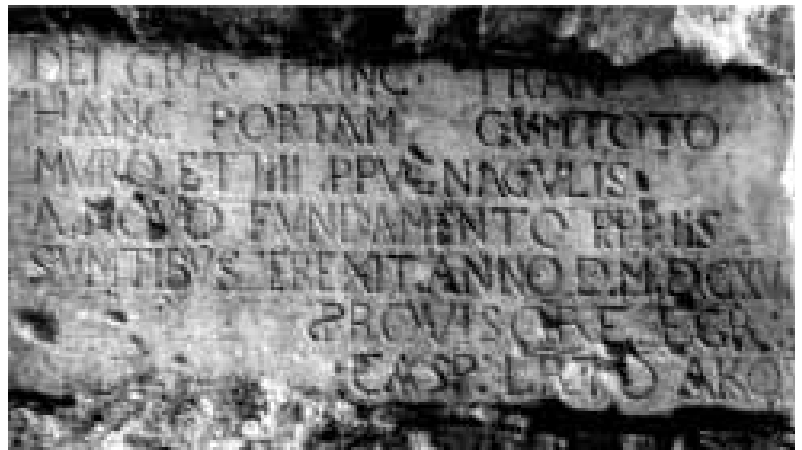

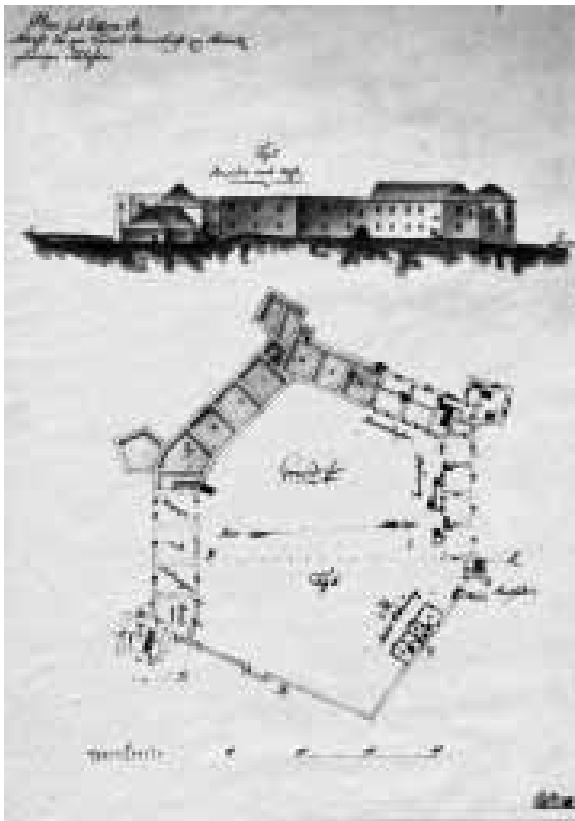
155. Alvinc. A domonkos kolostor ásatása

ta Alvincet somlyai Báthory András, Majláth Margittal kötött házassága révén Nádasdy Tamásnak, Magyarország nádorának a rokona. Az ő feltételezhető építkezései ugyancsak alakíthattak az együttes képén. A századforduló viharában megsérült épület 1614-től fejedelmi birtok lett, és Bethlen Gábor itteni építkezéseire már 1617-től utalnak adatok. Ezek közül a legfontosabb az az építési felirat, amelynek egy töredékét 1733-ban a mai kapuépületbe falazták be másodlagosan. Szövege szerint: „[GABRIEL BETHLEN]²⁵⁷ / DEI GRA(tia) PRINC(eps) TRANS(il-

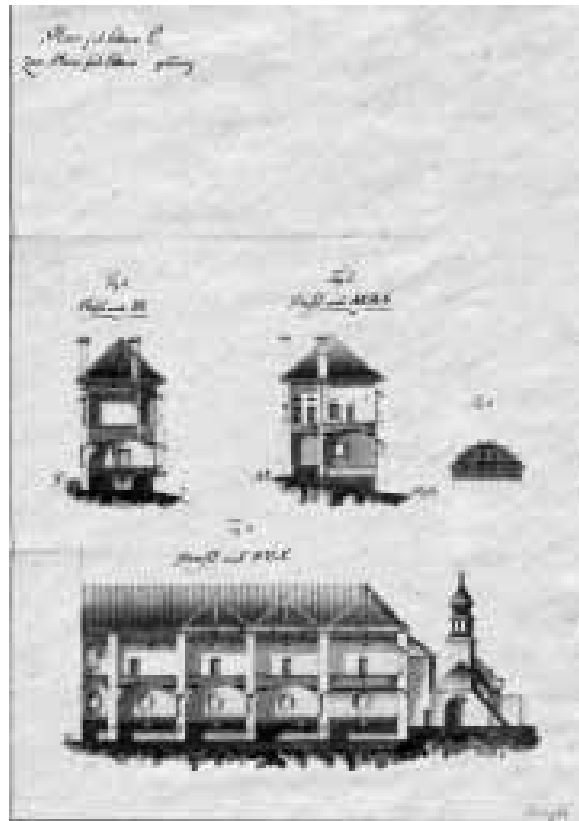
vaniae) / HANC PORTAM CVM TOTO / MVRO ET IIII P(ro)PVGNACVLIS / A NOVO FVNDAMENTO P(ro)PRIIS / SVMTIBVS EREXIT ANNO D(omini) MDCXVI[I] / P(ro)VISORE EGR(egio) / CASP(aro) L(itera)TO ÁKOS[I]”, azaz: „[Bethlen Gábor] Isten kegyelméből Erdély fejedelme ezt a kaput az egész fallal és négy bástyával alapjából emelte saját költségén az Úr 1617. évében, a jeles Ákosi Gáspár deák gondviselő idejében.” A következő időszakban faragott kőkereteket szállítottak Kolozsvárról az építkezésre, 1629 táján pedig a mennye-

156. Alvinc. Bethlen Gábor feliratának a töredéke. 1617.

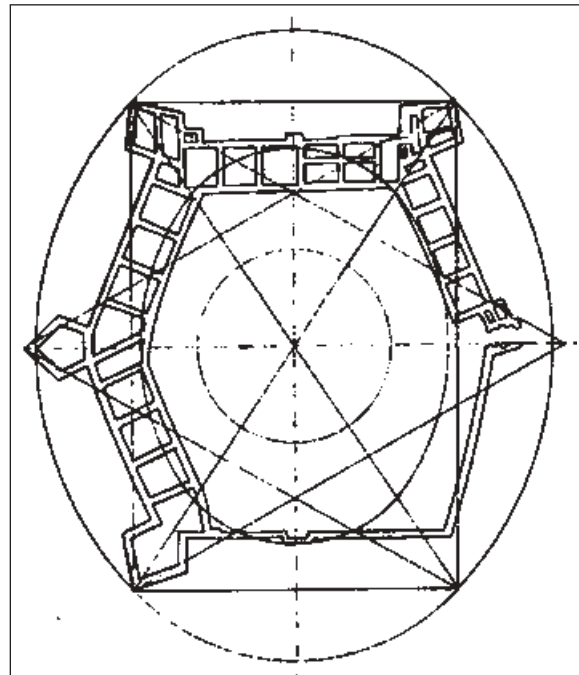
157. Franz Benedikt Haller: Az alvinci kastély. 1808.

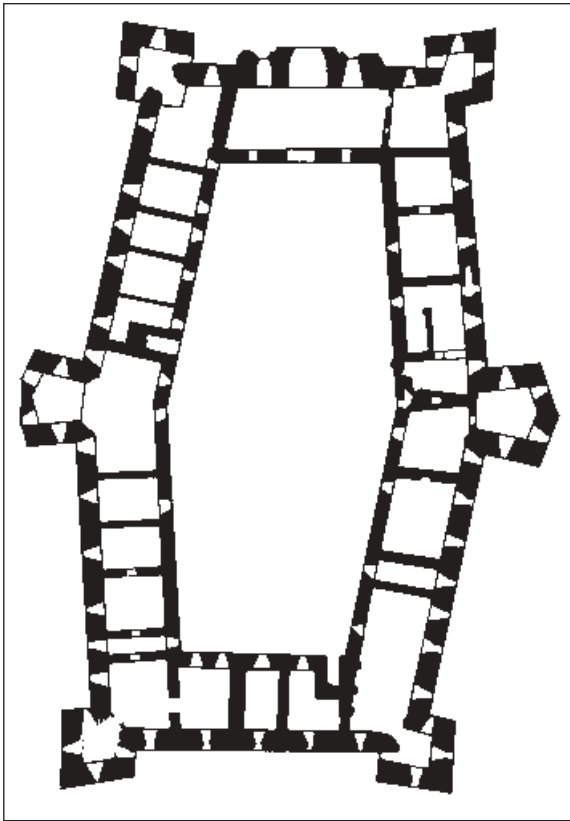
158. Franz Benedikt Haller: Az alvinci kastély északi szárnya. 1808–1809.

zeteit festették. Ezeknek az elkészítésében bizonyíthatóan közreműködött Mezőbándi Egerházi Képiró János.²⁵⁸

A szakirodalomban sokáig tartotta magát Balogh Jolánnak az a feltételezése, hogy a ma álló épület lényegében Fráter György megrendelésének köszönhető, s csak bizonyos, közelebből meg nem határozott átalakításokat tulajdonítottak a 17. századnak. A kastély 1808–1809-ben készült felméréseinek előkerülésekor azonban már sejteni lehetett azt, amit végül az 1991-ben végzett falkutatások és az akkor indult régészeti ásatások támasztottak alá, hogy a felmérésről előtűnő és maradványaiban a felszínen azonosítható épületegyüttes ellipszisbe írható, nyújtott hatszögű udvarával, amelynek négy oldalát egymenetes lakószárnyak övezték, sarkaikon egy-egy bástyával, összefüggő és homogén tervezésű építmény, amelyet szakaszosan építettek ki a Fráter György-féle kastély körül az 1617-es felirat szöve-

159. Az alvinci kastély rekonstrukzív alaprajza

160. Gács (Stara Holič, Szlovákia). Forgách-kastély. Alaprajz

gével egyezően. Az akkor körvonalazódott koncepció leginkább Forgách Zsigmond nádor 1612-ben elkészült gácsi kastélyának a formáit idézhette, azzal a különbséggel, hogy míg a keskeny sziklagerincre épített felvidéki kastély „szabályosságát” a terepviszonyok befolyásolták, Alvincen a fejedelem olasz

161. Alvinc. A kastély délnyugat felől. 1909.

fundálójának, az észak-itáliai Veronából származó Giacomo Restinek (mh. 1638)²⁵⁹ ilyen nehézségekkel nem kellett megküzdenie.

A mai északi és a hozzá ízesülő északnyugati szárny között háromszögű oromzatos portálé vezetett az udvarról a kétrámpás belső lépcsőházba, amelyen át az emeleti szint reprezentatív helyiségeibe lehetett jutni. Az északnyugati homlokzat közepén, az egész kompozíció hossz tengelyében hasonló keretelésű emeleti portálé nyílt egy szimmetrikusan elhelyezett rámpákon megközelíthető fedett falépcső erkélyszerűen kialakított pihenőjére. Egy harmadik ilyen ajtó a nyugati bástyába vezetett az udvarról. Az építkezés viszonylagos egyöntetűségét igazolóan hasonló portálék kötötték össze az északi szárny földszinti helyiségeit is.²⁶⁰ Ezeknek a kereteknek a profilálása megegyezik az északi szárny emeleti ablakosorának a kereteivel is, ez utóbbiak méretei, profilja és kiosztása pedig a gyulafehérvári palota homlokzatát idézi. Az északi szárny udvari homlokzatának földszinti regiszterében fordultak elő azok az akantuszle-

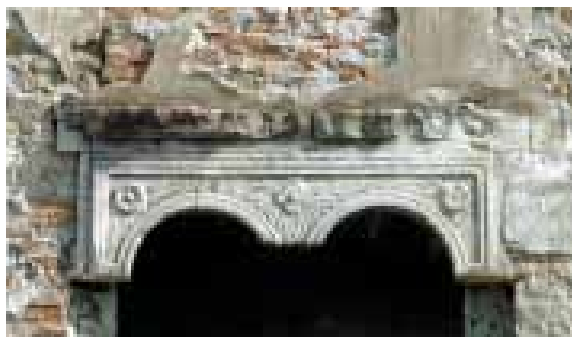

162. Alvinc. A kastély északi szárnya. 1906.

163. *Alvinc. A kastély északnyugati szárnyának maradványai*

véllel díszített ikerablakok, amelyeket pilaszteres szarköveik különböztetnek meg a korábbi, marosillyei és fogarasi példányoktól s rokonítanak a gyulafehérvári palota újabban előkerült hármaskézi ablakaival. Az alvinci ablakok provinciális formái, különösen egyiküknek társaitól eltérő, felfelé kunkorodó volutákkal alakított „íon fejezete”, valamint a töretlennek tűnő 17. századi falszerkezet azonban óvatosságra int velük kapcsolatban, s ma már nem mernénk, mint Balogh Jolán tette,²⁶¹ közvetlen rokonságot feltételezni ezek és a szamosújvári kápolna jóval korábbi, golyvázott párkányú rangos ablakai között.²⁶² Így további kutatásokra, inkább cáfolatra, mint igazolásra vár az az újabb, egyébként csábító feltételezés is, hogy a Fráter György-féle kastély reneszánsz ablakait használták volna esetleg újra a 17. században.²⁶³

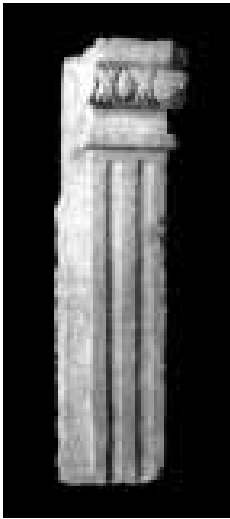
165. *Alvinc. Ablakkeret töredéke*

166. *Alvinc. Ablakkeret*

164. *Alvinc.
A kastély északi szárnya. 1968.*

167. Alvinc. Ablakkeret töredéke az ásatásból

Az udvari homlokzat földszintjének a többi elemét, az északi szárnyba vezető lépcsőt és a pihenőjéről nyíló két, egyenes záródású ajtókeretet a Bethlen-féle kastély elbontott épületrészeinek másodlagosan felhasznált faragványaiából a 19. század elején szerkesztették össze, az ajtók profilja az oromzatos keretekével egyezik.²⁶⁴ A kastély északnyugati szárnyának a múlt század elején készült fényképekről előtűnő reneszánsz keretei szintén másodlagosan felhasznált faragványok: a lépcsőházzal szomszédos két helyiség ablaktengelyeit ugyanis csak a 19. századi restaurálás folyamán kettőzték

meg. A kastély utolsó, délkeleti bástyájának és a hozzá csatlakozó helyiségnek csak a földszinti része épült meg, úgy, mint a két beépítetlenül maradt kurtinaoldal falai is. Valószínű, hogy az eredeti elképzelés szerint a kastély főkapujának a hossz tengelyben, a keleti – megépítetlen – szárny közepén kellett volna nyílnia. Tervezett helyét a külső falon egy kis kiülésű rizalit jelzi, elképzelhető, hogy oda kaputornyot is terveztek. 1696-ban még megfigyelték, hogy ennek a falnak az udvari oldalán látszottak az oda tervezett további négy téregység²⁶⁵ elválasztó falainak a bekötésére kialakított – nyilván fogazott – falsávok. Ugyanaz a forrás örökölte meg azt is, hogy ezen az oldalon a kastélyt övező vizesárok még Bethlen Gábertól „*re infecta*” – befejezetlen maradt volt. A kastély befejezetlenségére utal Szalárdi János is, mondván, hogy: „*Bethlen Gábor fejedelem... azonnal, hogy tárháza valamit gyarapodni kezdte, az Isten tiszteletire nézendő szorgalmatos gondja után mind székes helyén Fejérvárrat, Radnóton, Alvincen, Balásfalván, Fogaras és Várad váraiban nagy friss fejedelmi, pompás épületeket építtetett vala... és olly fundálásokat, pompás épületeket indított volt, némellyek csak félig, vagy annyira sem mehetvén végbe, mint az alvinci, balásfalvi, radnóti és váradi is, hogy azokhoz képest láttatnék mintegy halhatatlanságot ígírni önmöngájának.*”²⁶⁶

Az eddig elmondottak megerősítik azt a megfigyelést, hogy az építkezés rendjén – a fentebb idézett felirat szövegével összhangban – először a bástyákat és a külső falakat építették meg. Ezeket követte a külső fa-

lakhoz a szó szoros értelmében hozzáragasztott lakószárnyaknak a kialakítása. Az északi szárny mai romos állapotában megfigyelhető az is, hogy ott a belső válaszfalak nincsenek kötésben, a lépcsőház külső oldalán egy kváderekkel határolt függőleges falelválást is észlelhetünk,²⁶⁷ a 19. század elejéről származó felmérési rajzon látható délkeleti – földszintes – bástya meg a hozzá csatlakozó ugyancsak földszintes helyiség és az alacsony védőfal pedig azt bizonyítja, hogy ott először csak a földszinti sávot építették meg. Az építkezésnek erre a szakaszosságára a váradi palotának az írott források vallomásából kibontakozó építéstörténete kínál párhuzamokat. Ugyanakkor lehetetlen nem gondolnunk arra a jelenségre, hogy míg az északi szárny külső falán élszedett,²⁶⁸ négyszögletes keretelésű pinceablakok sorakoznak, addig a kastély Maros felőli, nehezebben megközelíthető, rejtettebb oldalán csak a falszövetben kialakított, keretezés nélküli nyílásokat figyelhetjük meg. Ugyanezen az oldalon a romos bástyához ragasztott tornyocska ablakának a keretelése különböző reneszánsz faragványok másodlagosan felhasznált darabjaiból készült.

Az alvinci kastély későbbi története az erdélyi viszonyok között már túlságosan is nagyméretűnek tűnő együttes lassú és feltartóztathatatlan pusztulásának a krónikája. 1661-ben török–tatár csapatok égették fel, és a következő húsz év folyamán is csak az emeleti helyiségek deszkamennyezeteit újíttatták meg, az északnyugati szárny alatt húzódó pincék földeme még akkorra sem készült el. A 18. század elején a kastély a gyulafehérvári püspökség birtokába került. Erdély püspökei nyaranta laktak ott 1792-ig, amikor leégett. Az északi szárny emeleti, eredetileg egyemenetes helyiség sorát úgy osztották meg, hogy létrehoztak egy belső folyosót is. 1733-ban Sorger Gergely püspök építtette a toronnyal is koronázott mai kapuépületet, valószínűleg a régi kapu közelében, ahová Bethlen Gábor építész eredetileg minden bizonnyal bástyát tervezett volt. Ez a kapu őrzi a legtöbb másodlagosan felhasznált gótikus faragványt a domonkos kolostor épületéből, annak jeleként, hogy akkor termelték ki a kolostor egyik, addig még álló, talán pince gyanánt használt részének a falait.²⁶⁹

Bethlen Gábor fejedelem alvinci kastélya és később keletkezett társai illusztrálják a szabályos sokszögű, sarkain olaszbástyákkal erősített, kétségtelesen olasz építészeti traktátusokból ihletett kastélytípus hatását Erdélyben. Ezeknek az együtteseknek a megálmodója a fejedelem szolgálatában 1615-től

1621-ig egyedül emlegetett fundáló, Giacomo Resti lehetett.

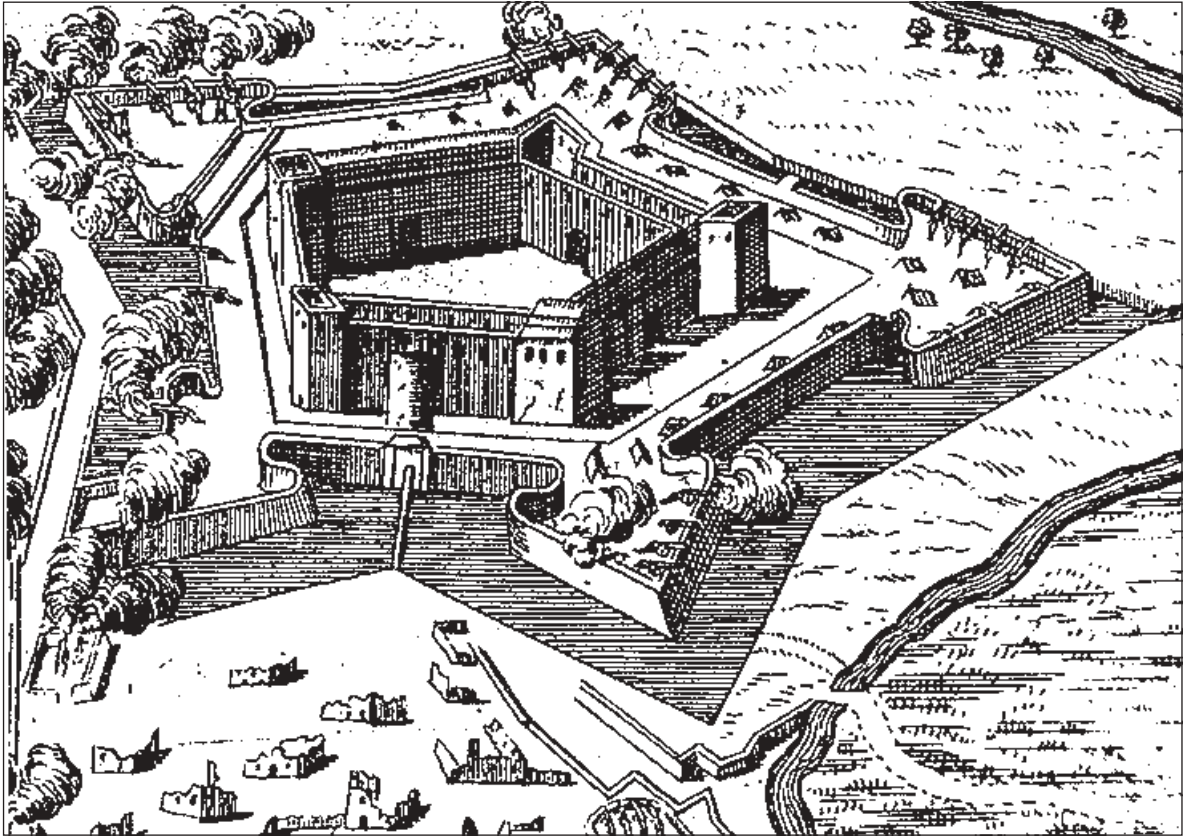
Az észak-itáliai építésről csak feltételezzük, hogy korábban, 1615 előtt is tevékenykedett, azt viszont biztosan tudjuk, hogy Bethlen Gábor halála után, a harmincas években Felső-Magyarországon dolgozott a Kamara alkalmazottjaként, így személye esetleg összefüggésbe hozható a királyi Magyarországon 1615 előtt emelt hasonló együttesek, többek között a Forgách testvérek, Zsigmond nádor és Ferenc esztergomi érsek gácsi és tavarnoki kastélyainak tervezésével,²⁷⁰ s nincs kizárva, hogy része lehetett az 1630-as évek hasonló építkezéseiben is. Az előbbieket mellé sorolhatjuk még Daróczy Ferenc és azonos nevű fia mára nyomtalanul eltűnt deregnyői építkezését, melynek emlékét egy egészen kivételes forráshoz, az 1612-ben kelt építési engedélyéhez csatolt alaprajza tartotta fenn.²⁷¹

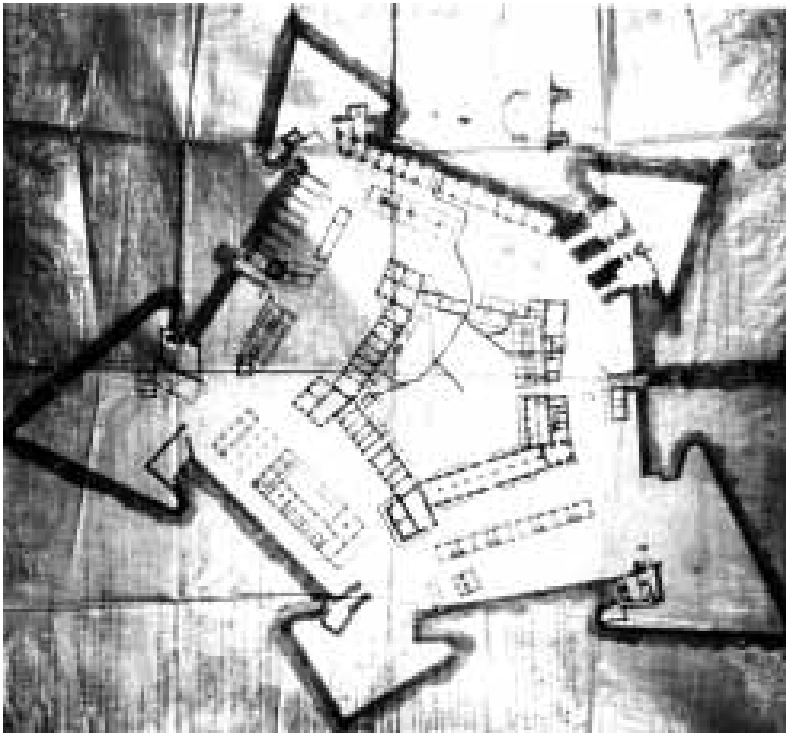
A sorozat Alvincet követően fogant s egyben legnagyobb szabású építménye a váradi vár belső palotája, amelynek alapjait a középkori és kora reneszánsz

püspöki palota és székesegyház elbontása után, 1618–1619 táján vetették meg.²⁷²

Bethlen Gábor 1615-től Erdélyben működő egyetlen olasz fundálóját, Giacomo Restit éppen a váradi építkezések kapcsán nevezik meg először forrásaink. Akárcsak Alvinc szellemes kompozíciója, a váradi palotának a vár ötszögével megfeleltetett, ötszögű belső udvart határoló, öt nagy sarokbástyás épülete is az erdélyi késő reneszánsz markáns egyéniségévé avatja ezt az építész, aki nagyvonalúságában méltó párjára lett az építtető, Bethlen Gábor fejedelem személyében. Két pusztító várostrom,²⁷³ a 18–19. század kaszárnyaízü átépítései és szerencsétlen beavatkozásai ellenére a napjainkra részben használhatatlan rommá vált épület szerkezetében nem nehéz felismerni a szabályos ötszögű *disegnót*, amelyről ma már csak egyetlen teljesen ép, négy-négy homlokzati tengelyes bástya, az épületszárnyaknak az újabb épületekbe foglalt külső vagy belső falai s a nyugati szárnynak szinte a pártázat magasságáig fennmaradt falszöveve tanúskodik. Az alaprajz nagyvonalú és kö-

168. Mathias Keiserfeld: Várad ostroma. 1692. Részlet

169. Lodovico Mariny: A váradi vár.
1780 körül

170. Nagyvárad. A palota déli
sarokbástyája

171. Nagyvárad.
A nyugati palotaszárnny
homlokzata

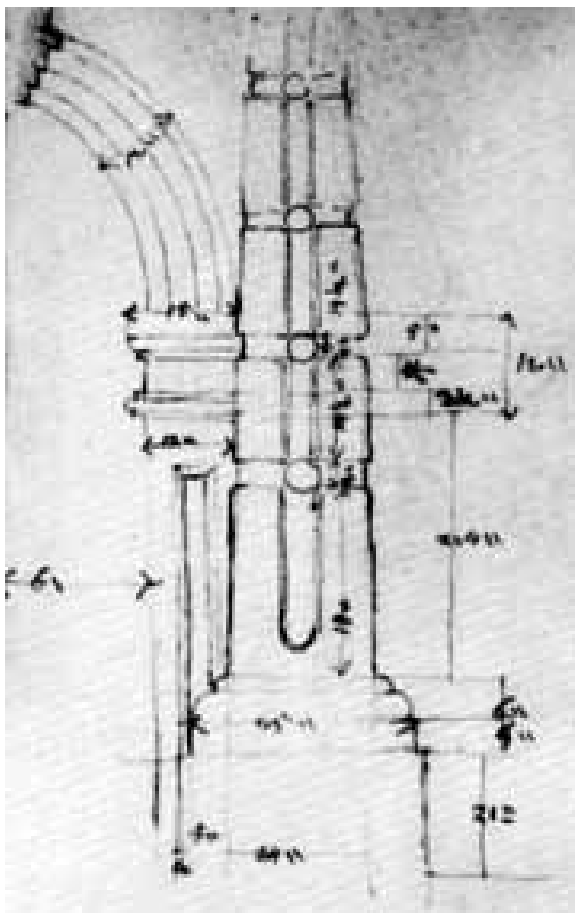
vetkezetes érvényesítésén s néhány lefaragott reneszánsz ablakkeret maradványán kívül jóformán egyetlen építészeti dísz sem keltezi ezt a nagyvonalú, de jelenleg is igen kevésbé ismert reneszánsz teret.

A várról viszonylag sok 18. századi felmérés készült, amelyek – pusztulásának fentebb elősorolt mozzanatait rögzítve – az épület eredeti kompozíciójának a rekonstruálását is lehetővé tették. A Bethlen Gábor által kezdeményezett építkezésekről a legbővebben a Bihar vármegyei származású Szalárdi János fejedelmi titkár ír, aki nemcsak „*lerajzolva látta*”, de származásánál fogva és 1660-ban a vár védőjeként is kétségtelenül jól megismerhette az együttest.²⁷⁴ Előadása szerint 1629-ig megépült a főkapura néző nyugati szárny, mindkét sarkán egy-egy, a vár Csonka- és Bethlen-bástyájával megfeleltetett „*veres toronybástyával*”, valamint – részben – a következő, délnyugati szárny egészen a vár Királyfia-bástyájának a tengelyében emelkedő, ma is álló szegletbástyaig. Ez utóbbi, a következő, a vár Veres-bástyájával megfeleltetett bástyatoronnyal együtt „*üszögében*” – befejezetlenül – maradt. A fejedelem halála a munkát ebben az állapotban szakította félbe, és befejezetlen maradt – csak az itteni oldalkapuig készült el – a délnyugati szárny emeleti traktusa is.²⁷⁵ Az 1629-ig befejezett szárnyakat a fejedelem „*olozfokokra és sűrű csatornákon*” építtette, azaz koronázópárkányuk fölött attika húzódtott, s annak takarásában lapos vagy igen alacsony fedelűket – a víz beszivárgását meggátolandó – esőcsatornák vették körül.²⁷⁶

172. Nagyvárad. A palota északnyugati bástyájának maradványai

A nyugati szárny utólag kiegészített és felmagasított külső homlokzatán a 18. században épített második emelet ablakkönyöklőinek magasságáig tartó, az ablakkeretek számára szabadon hagyott függőleges falsávok miatt fogazottnak tűnő falszövet körvonalai-ként rajzolódik ki Bethlen Gábor palotájának eredeti homlokzata. Ezt a földszinten is, a félköríves metszetű övpárkány fölötti emeleten is 15–15 háromszögű oromzatos reneszánsz ablak egymással egyező tengelyekben elhelyezett nyugodt, de Gyulafehérvárhoz, Alvinchez vagy Radnóthoz viszonyítva sűrűbb sora díszítette. Ezeknek néhol a szemöldököt is tartalmazó lefaragott kerettöredéke is, másutt csak egykori edikulájuk téglával befalazott háromszögű fészke rajzolódik ki a megviselt falszövetben, nemcsak a nyugati homlokzaton, hanem a Csonka- és Aranyos-bástyával megfeleltetett egykori saroktoronyok épen fennmaradt egy-egy homlokzatoldalán is.²⁷⁷ Mint-hogy a második emelet, valamint a 18. század folyamán újonnan kialakított épületrészek ablaknyílásai

173. Storno Ferenc: A váradi palota kapukeretének felmérési rajza. 1878.

fölött csupán teherelhárító ívek látszanak, az előbbiek csak a reneszánsz palota ablakait körvonalazhatják. A rangos épület viszonylag nagy kiugrású, ívelt metszetű faragott kövekkel lezárt lábazati párkányának a maradványai is a fentebb elősorolt falszakaszokon ismerhetők fel. A nyugati homlokzat kapuja – a palota mai főbejárata – eredetileg nem létezett, a 18. században alakíthatták ki egy három-három fiókra boltozott földszinti terem átvágásával.

A váradi fejedelmi palota Bethlen-kori homlokzatának egy másik jelentős részletére id. Storno Ferenc egyik váradi vázlata utal, aki Váradon a gyulafehérvári fejedelmi palota kapujával szerkezetében és méreteiben is teljesen egyező kapuzatot mért fel. Ez a faragvány, akárcsak gyulafehérvári párdarabja, 1626–1627-ben készülhetett, egy időben a fentebb tárgyalt Bethlen-bástya azonos stílusú feliratával.²⁷⁸ Eredeti helyével valószínűleg a palota 19. század végén lebontott déli szár-

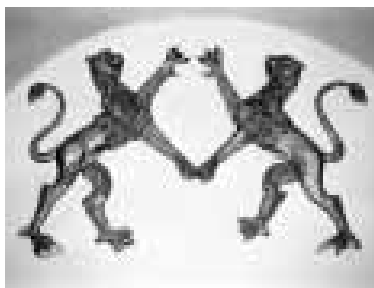
nyának a középtengelyében volt. Vele egyező stílusú egy másik, csak rossz fényképfelvételről és hasonlóképpen egy Storno-rajzról ismert, jelenleg lappangó, monumentális töredék, amely negroid vonású figurát ábrázol, s talán egy hermának a része lehetett.²⁷⁹

Ezekon kívül az építkezések részletformáira igen kevés adatból következtethetünk. Noha Kolozsvárott faragott ajtó- és ablakkereteket, gyám-, boltzáró- és kandallóköveket – forrásaink szerint – több száz szekérrel szállítottak az építkezésre, a két pusztító várostromot és a palotát kaszárnyává alakító 18. századi átépítéseket csak néhány elszórt töredékük élte túl.²⁸⁰

A nyugati szárny földszintjén, a Bethlen-bástyával megfeleltetett, ma már csak falcsonkjában érzékelhető toronybástya oldalában maradt fenn egy 7,80×10,50 m alapterületű, három-három, az épületszárnyra merőleges tengelyhez viszonyítva szimmetrikusan elhelyezett fiókkal tagolt dongaboltozatos helyiség, amelynek fiókjait és homlokíveit stukkódomborművekkel díszítették. Nyugaton egy griff – a párdarabját valószínűleg modern ablaknyílás semmisítette meg –, a vele szemben levő oldalon nyitott, ugyancsak modern ajtó fölött pedig egymással szembefordítva egy kárpáti és egy dámszarvas ágaskodik. Az északi oldal boltfiókjában elefánt hátán ülő és vadászmadarat röptető vadász, lecsüngő tobozos gyümölcsfüzér, illetve vadászegyás látható, velük áteltenben ágaskodó lovat (esetleg sérült, utólag javított unikornist?), szemben álló ágaskodó oroszlánokat, illetve ugyancsak ágaskodó unikornist helyezett el a stukkátor úgy, hogy azok az épületszárny hosszanti, a szomszédos helyiségekbe vezető – ma elfalazott –, ajtók által meghatározott tengelyét hangsúlyozzák. A stukkódomborművek készítői ragyogó plaszticitású kompozíciókat alkottak, amikor címertani állatok – unikornis, oroszlán, griff – jól bevált, évszázados he-

174. Storno Ferenc: Hermapilaszter rajza. 1878.

175. Nagyvárad. Stukkódomborművek. 1624–1625.

raldikai hagyományokban gyökerező alakját kellett körvonalazniuk; ellenben aránytalanságok, bizonytalankodások érzékeltetik, hogy nehézségekkel inkább csak az ikonográfiai hagyományt és grafikai előképeket nélkülöző, valóságos állatalakok komponálásakor szembesültek.²⁸¹ Forrásaink 1624–1625-ben emlegetnek két stukkátort – Conradus Funk és Matthias Halász néven – a fejedelem szolgálatában. Nevük alapján valószínűnek látszik, hogy valamelyik felvidéki kézművesközpontban fogadták fel őket, Gyulafehérvárott is dolgozhattak, s hosszabb itteni tartózkodásuk végén a családjukkal együtt indultak haza.²⁸² Ennek a kompozíciónak az ikonográfiai programját csak találgathatjuk. Nem tudhatjuk, hogy a Gyulafehérvárott falfestményekkel megjelenített „gyönyörűség” földi paradicsom érzékeltetése volt-e a célja a művészeknek, vagy pedig a fejedelem lakosztályának szánt bástya mellé épített terem meghökkenítő, az ismert világ csodáit, furcsaságait bemutató, esetleg festett illuzionisztikus háttérből kiugró domborművekkel díszített kompozíciójának maradványaival állunk-e szemben. Ez utóbbihoz igazán illenének az ismert földrészeket megjelenítő hermák is.²⁸³

I. Rákóczi György korában a lankadatlanul tovább folytatott váradi építkezések – a gyulafehérváriakhoz hasonlóan – a Bethlen Gábornak és építésének oly kedves, de az erdélyi csapadékviszonyokhoz nem illő olaszfokos attika leverésével és magas, zsindeles héjazatú tetőszerkezet kialakításával kezdődtek el. Bethlen Gábor utóda befejeztette a félbemaradt szárnyat és tornyot, azután megépíttette a Veres-bástya tengelyéig húzódó, alul „cejgháznak” (ti. Zeughaus = fegyvertár), felül élésháznak használt épületszárnyat; a hasonlóképpen fegyvertárnak és élésháznak használt – Veres-bástyával megfeleltetett – szeglettorony-

177. Balázsfalva. A görög-katolikus érseki palota (az egykori Veres-vár)

tól az Aranyos-bástyáig húzódó külső kőfalat, valamint az ottani „illendő proportióval való bástyát”, s ugyancsak kőfallal zárta le a Csonka-bástyának megfelelő, Bethlen-kori bástyatoronyig tartó oldalt. Az udvari kápolna helyének a kiválasztásával kapcsolatosan ismételtelen felmerült a centrális megoldás eszméje, ám némi mérlegelés után azt a Bethlen Gábor által be nem fejezett déli szárny keleti felének emeletén alakították ki.²⁸⁴

Balázsfalván 1535-ben, „a nagy éhínség idején” Bagdi

176. Balázsfalva. A Veres-vár építési feliratának és 1535-ös ablakkeretének töredékei

György emelt T alaprajzon épült kétemeletes, toronyszerű udvarházat, amelyet vizesárok vett körül. Az alapincézett épület földszinti bejáratához felvonóhíd vezetett, alatta farkasverem és – ugyancsak a vizesárokból nyíló – pincebejárat volt.²⁸⁵ 1604-ben már palánk vette körül az épületet, amelyet rajtaütéssel foglalt el egy hajdúcsapat.²⁸⁶ Bagdi György balázsfalvi építkezése teszi számunkra elképzelhetővé a Dienesi család marosillyei lakótornyát és értelmezhetővé a Bethlenek keresdi tornyát is, bizonyítván, hogy ez az építészeti műfaj sokkal elterjedtebb volt a 16. századi Erdélyben.

A forrásokban 1617 táján, Péchi Simonnak, Bethlen Gábor kancellárjának a birtoklása idején változik meg az épület minősítése, az addigi kőtoronyról – „*turris lapideá*”-ról – „*castellum*”-ra. Ezért feltételezhetjük, további adatok híján is, hogy már a kancellár elkezdte volt a 16. századi épület bővítését. Noha későbbi források csak egy „*olaszfokos kis templomforma épületet*” tulajdonítanak a szombatos kancellár építkezésének, amely az említett lakótornynak, a Veresvárnak – ahogyan 17. századi forrásaink talán anyaga,

178. Balázsfalva. Az egykori görög-katolikus érseki szeminárium épülete a kápolnabástya csonkjával

esetleg a környező, zsindegyel fedett épületekétől elütő cseresep héjazata okán a Bagdi-féle tornyot nevezik – az attikáját képezte,²⁸⁷ mégis elképzelhető, hogy 1626 és 1629 között, amikor Bethlen Gábor építkezett a kegyvesztett kancellárjától elkobzott kastélyban, egy néhány évvel korábban körvonalazódott építészeti koncepció szellemében foglalták ezt az épületet

179. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Balázsfalva. 1687.

180. Balázsfalva. A kastély főkapuja

szabályos négyszögletes belső udvarú, négybástyás együttesbe úgy, hogy a Veres-várnak nevezett régi épület a főkapuval átellenben fekvő, sarokbástyák közé fogott lakószárny középtengelyébe került. Az emeletes lakószárnyak kerítette udvarról a kaputengelyhez szimmetrikusan igazodó két lépcsőn át lehetett megközelíteni az új reprezentatív szárny „palotáit”, a kapu tengelyétől balra elhelyezkedő fejedelmi lakosztályt és a jobb oldali szárnyat záró szögletbástyában a kétszintes kápolnát. Ennek falába 1629-es, bibliai idézetet tartalmazó feliratos faragványt írtak le 1900-ban.²⁸⁸ A kastélyt övező vizesárok befejezetlensége, valamint a Veres-várat közrefogó két bástya fa

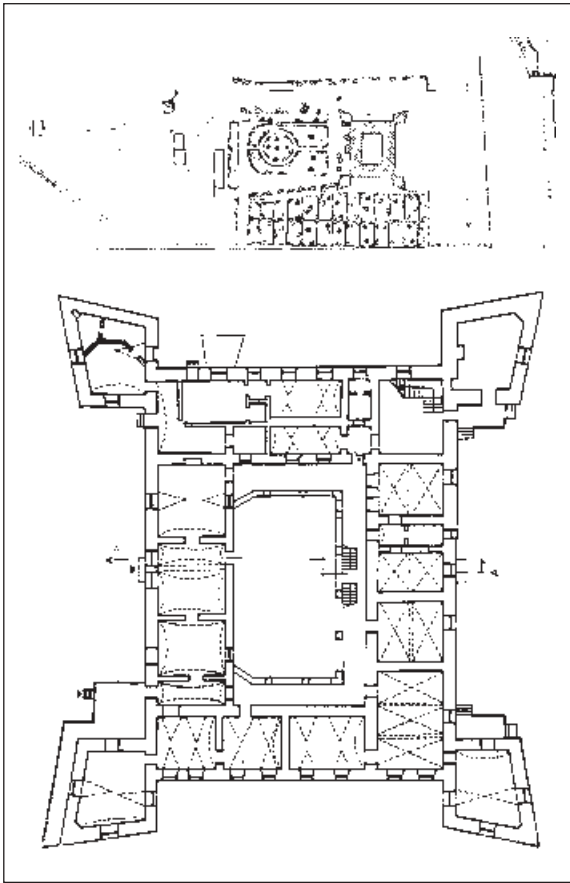
181. Balázsfalva. A kastély sematikus képe. 1760.

felülépítménye és kisebb alapterülete alapján következtethetünk arra is, hogy az 1629-ben megszakadt építkezést már nem folytatták azzal az igényességgel, ahogyan azt a nagy fejedelem elkezdte volt.²⁸⁹ 1760-ban egy erősen sematikus fametszet részleteként feltűnik a balázsfalvi rezidencia képe, a belőle kiemelkedő Veres-várral, amelynek magas, zászlós sátorerteje alatt talán fából ácsolt védőemeletet különböztetett meg a metszet készítője.²⁹⁰ Ma a Veres-váron kívül a főhomlokzat kapujában és könyvtárépületében, a kápolnabástya szárnyfalainak hozzáragasztott csonkjaiban s ennek az oldalnak a melléképületeiben azonosíthatók a reneszánsz kastély falmaradványai.

A radnóti kastély a balázsfalvihoz igen hasonló körülmények között jött létre.²⁹¹ A Bogáti családnak a Maros egyik kanyarulatában, „ingoványos nádas tó” között megbúvó udvarházát a 16. század közepén várszerű falak övezték és állandó őrség védte. A korabeli források ennek megfelelően *castrum*nak nevezik.

182. Radnót. A kastély távlati képe. 1872 előtt

183. Radnót. A kastély helyszínrajza és földszinti alaprajza. 1954.

A mai északkeleti szárnyba foglalt, valószínűleg háromszatú földszintes épület alatt pince húzódott.

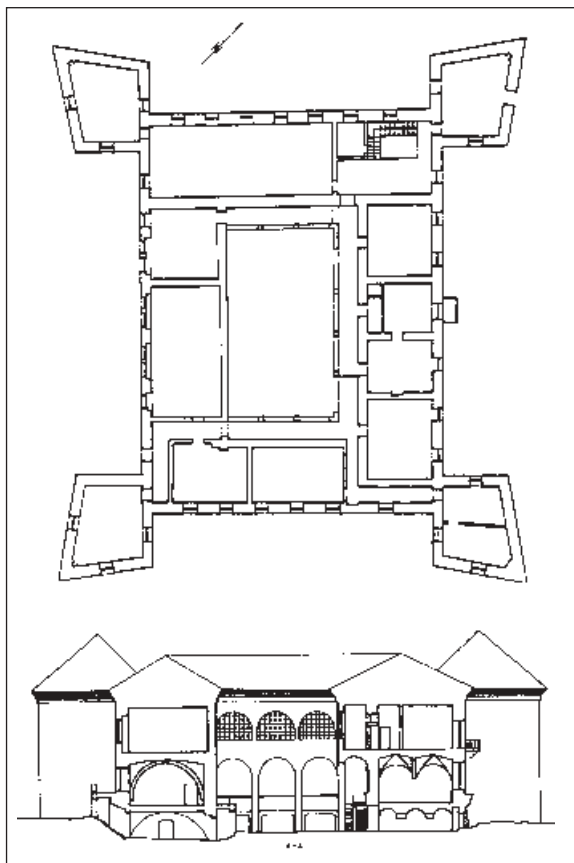
A kerelőszentpáli csata (1575) után a kastély új birtokosa Kendi Ferenc (mh. 1594) tanácsúr lett. Ő terjesztette ki ezt a szárnyat, s ő fedette helyiségeit egysegesen rozettás díszű zárókövekben összefutó, stukkóval hangsúlyozott élű, kannelúrák gyámkövekre támaszkodó, a marosillyeiekhez hasonló, ám azoknál igényesebben szerkesztett boltozatokkal. Valószínű, hogy a lakóépület vagy melléképületei ekkorra már kiterjedtek a mai északnyugati szárny területére is.

Péchi Simon 1617 és 1621 közötti radnóti építkezéseit, akárcsak Balázsfalván, itt is inkább a szándékok, építkezési előkészületek szintjén érzékeljük, s nincs lehetőségünk arra, hogy azokat Bethlen Gábor fejedelem 1626 és 1629 közötti építkezéseitől elválasszuk. Ezeknek a munkálatoknak a révén jött létre a szabályos négyszögű, meglehetősen kis méretű belső udvart kerítő, négysarokbástyás elrendezésű, emele-

tes együttes. A tervező építész – Baldassare Peruzzi megoldásaira emlékeztetően – az északkeleti és a délnyugati homlokzatok meghosszabbításában alakította ki a bástyák egy-egy szárnyfalát, míg a másikat a szomszédos homlokzathoz ragasztotta. A bástyákat, az északkeleti szárny középső és vele szomszédos helyiségét boltozták az emeleten. Az épület homlokzatát sárgán és vörösen festett pártázat zárta le, alatta pedig, az emelet szintjén – a bástyákban is – a gyulafehérvári palota ablakaival egyező méretű s azokhoz hasonló kiosztású, háromszögű oromzatos kereteket helyeztek el. Ezek közül kettő most a délnyugati szárny földszintjén van befalazva, talán ott, ahol Bethlen Gábor fejedelem halálát követően elakadhatott a munka, amelynek teljes befejezésére a következő birtokos, Kornis Zsigmond (mh. 1648) idején sem került sor. Adataink utalnak ugyan arra, hogy Kornis Zsigmond és fia, Ferenc a kastély átvétele után azonnal hozzákezdett a befejezetlenül maradt

184. Radnót. A Kendi-féle építkezés ajtókerete

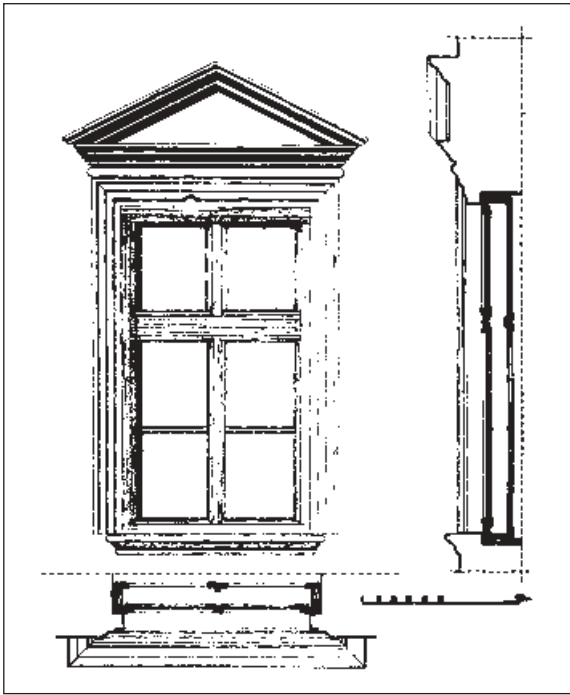
két bástya építéséhez, de e munkálatok további folytatására nincs támpontunk.²⁹²

Az építkezést húsz évnyi megszakítás után II. Rákóczi György idejében, 1649-től folytatták, amikor a fejedelem Kornis Zsigmond örökösétől ismét megszerezte és nejének, Báthory Zsófiának adományozta a radnóti birtokot. Valószínűleg akkor készülhetett el a délnyugati szárny emeletének három-három félköríves nyílású ablakkal megvilágított, mintegy 7×20 m-es loggiája a fejedelem, illetve a fejedelemasszony lakosztályának monumentális előtereként, amelyet a földszinti folyosóról a loggia középtengelyéből kiinduló s a két déli szárny találkozásához vezető, meglehetősen meredek udvari lépcsőn lehetett megközelíteni. A délkeleti szárnyban a kastély nagy- és kisebbelőjét, folytatásában, az északkeleti szárnyban az audienciás házat és – a kapu tengelyében – a Maros felé zárterkéllyel bővített fejedelmi lakosztóbát helyezték el. Közvetlenül mellette a fejedelemasszony lakosztályának a helyiségei következtek, akinek hálóháza az északi bástyába került. A kastélynak ezt a részét az északnyugati szárny oldalában elhelyezett másik, talán régebbi, még Bethlen-kori (?) lépcsőn is meg lehetett közelíteni.²⁹³ A kastély udvara így nem lehetett

185. Radnót. A kastély emeleti alaprajza és metszete. 1954.

186. Radnót. A kastély észak felől

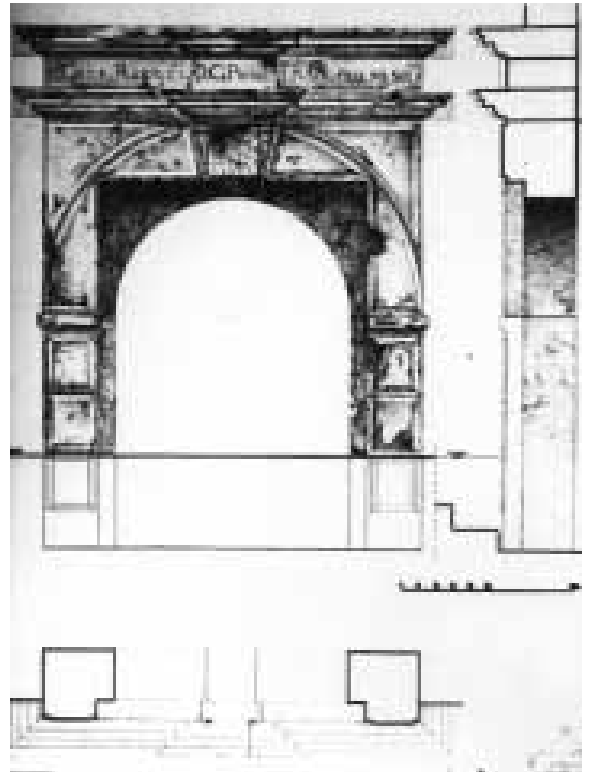
187. Radnót. Oromzatos ablak rajza

188. Radnót. Az eredeti díszlépcső maradványai. 1928.

tágasabb, mint jelenleg, amikor három oldalának mindkét szintjén árkádos, 19–20. században épített folyosó húzódik.²⁹⁴ Főbejárata is szokatlan helyre, az északkeleti szárny középtengelyének pincszintjére került. A félkörívesen záródó kapunyílás négyszögletes mélyített tükörbe íródik,²⁹⁵ amelyet a rusztikás szárkövekre támaszkodó félkörív keretel, közepén kiemelt zárókővel. Ezen a tervező építész felirata – „AVGVSTINVS SERENA ARCHITECTVS VENETVS OPERA REGIT” – olvasható. Fölé, a golyvázott párkány frízébe az építtető kilétére utaló feliratot véstek: „GEOR(gius) RACOCI D(ei) G(ratia) PRINC(eps) TRAN(ssilvaniae) P(artium) R(egni) H(ungariae) D(ominus) S(iculorum) C(omes).” A keret párdarabja, amely eredetileg ennek a kapualjnak az udvar felőli kijáratát díszítette, ma másodlagos elhelyezésben található.²⁹⁶ Erről, minthogy eredetileg sem voltak ajtószárnyai, hiányzik a rusztikás keretelésbe vágó, mélyített téglalap alakú tükör is, fölötte pedig, az elpusztult párkányzatot helyettesítő betonlapra támasztva, a fejedelmi pár címere látható. A címeres kőlap leszelt felső sarkai s a leltárak szövege azt

189. Radnót. Az északkeleti szárny kapuja

190. Radnót. Az északkeleti szárny kapuja

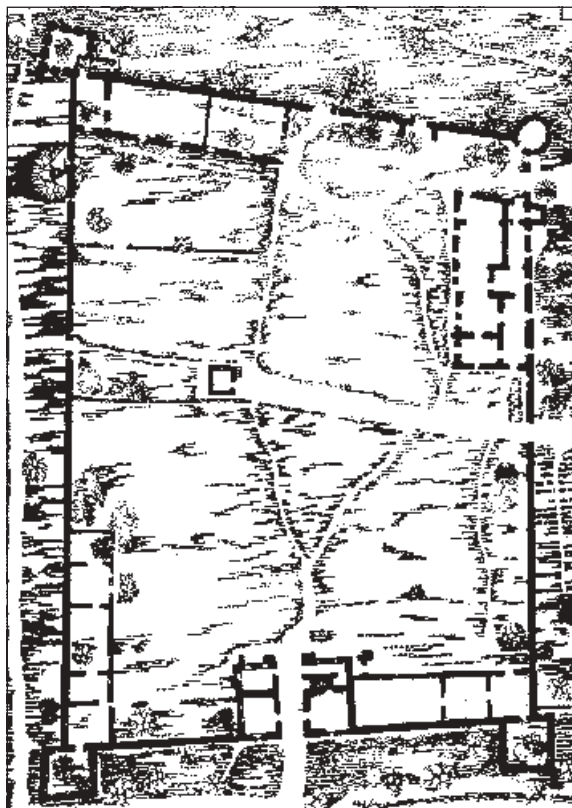

191. Az északkeleti szárny udvari kapukeretének töredékei másodlagos felállításban

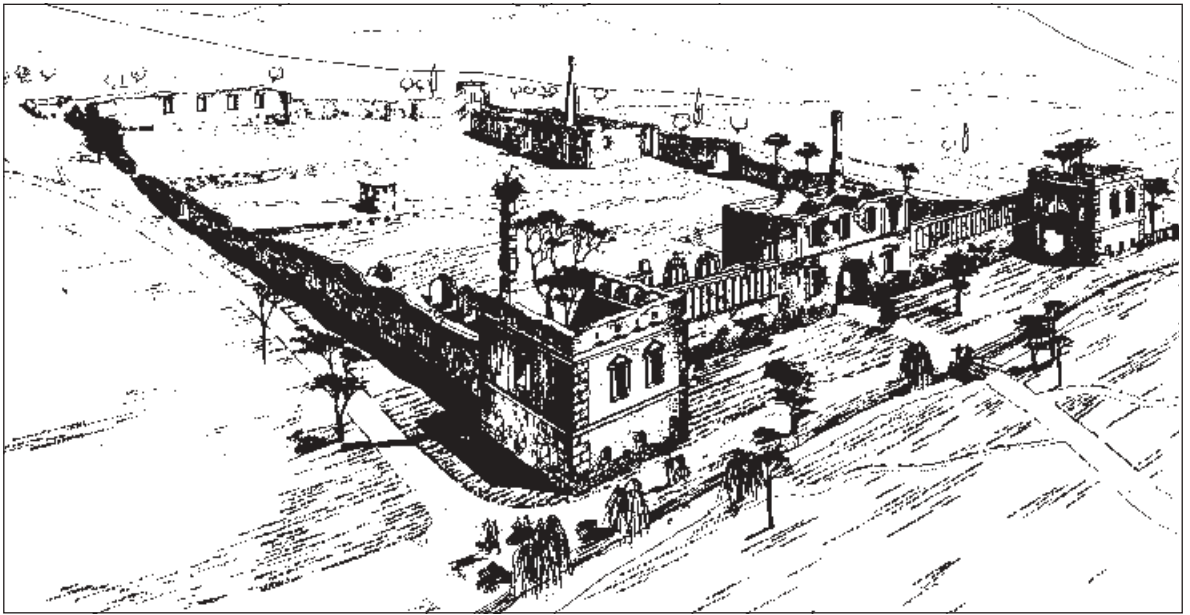
sugallja, hogy eredetileg mindkét keretet címerrel díszített háromszögű oromzat koronázta, így feltűnően hasonlíthattak a fejedelemsasszony, Báthory Zsófia kedves szilágysomlyói szülőházának kapujához.

Székelyföldön a gyergyószárhegyi Lázár-kastély pontos kifejeződése azoknak az ellentmondásoknak, amelyek a megrendelők igényei és anyagi lehetőségei között feszültek.²⁹⁷

A kastélyt Lázár István építtette 1631 táján, úgy, hogy viszonylag nagy kiterjedésű, megközelítőleg téglalap alakú védőövbbe foglalta az 1532-ből származó régi, háromsejtes kapuépületet (?) s a korábbi, a mai udvar közepén állott lakóépületnek a tömbjét. A főhomlokzat olaszbástyát utánzó saroktoronyai Radnóthoz hasonlóan ízesülnek a védőfalakhoz, az egyik leszelt hátsó sarokra később, 1658/1696 (?)²⁹⁸ táján a sokszögű, gazdagon festett díszű Vörös-tornyot ül-

192. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély alaprajza az 1950-es években

193. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély távlati képe az 1950-es években

tették, a hátsó homlokzat másik, eredetileg szintén sokszögűnek indult, ugyanakkor építeni kezdett tornya sohasem készült el, mai, leginkább a szász erődtemplomok tornyait idéző tömege az 1980 utáni „restaurálás” újdonsága. A déli „bástyák” lábazati

szintjén nagyobb méretű, szakállas ágyúk számára kialakított lőréses húzódnak, emeletükön pedig változnak a keskeny lőréses szuroköntők a nagyobb méretű, négyszögletes lőrésekkel. Ennek az együttesnek a soha teljesen körül nem épített udvara szükség

194. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély. 1980 körül

195. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély kapualjának dekoratív falfestése és felirata. 1532.

196. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély főhomlokzatának nyugati része

197. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély napjainkban

198. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély északkeleti, Vöröstornya. 1658/1696(?).

200. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély délkeleti saroktornya

199. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély délnyugati saroktornya. Részlet

201. Conrad Ferdinand Weiss:
A csíkszeredai Mikó-vár. 1736.

esetén valószínűleg a tulajdonos állatvagyonát is be kellett hogy fogadja.²⁹⁹

Az eredetileg egymenetes kapuépületet gróf Lázár Ferenc (1675–1742, 1702-től gróf) 1742-ben félbeszakadt, a kuruc felkelés során lakhatatlanná vált együttes felújítását és jelentős bővítését célzó építkezései során alakították kétmenetessé, s oldalaihoz meg az olaszfokos attikával koronázott védőfalhoz simulva építették ki a ma csak alapfalaiban ismert barokk lakószárnyat, amellyel az udvar közepét átszelő,

csak a keresdi kastélyéhoz hasonlítható tágasságú s kuruc kori pusztulásáig díszlépcsős, mennyezetes loggiájú, késő reneszánsz udvarházat kényszerültek helyettesíteni. Az utóbbi beosztását az együttes 17. századi leltárából³⁰⁰ ismerjük, építéstörténetére a jelenleg folyó ásátások hivatottak fényt deríteni.³⁰¹ A szárhegyi kastély attikás megoldású főhomlokzata, valószínűleg áttételesen, a Bethlen-kor olaszfokos attikáit idézi.³⁰²

Csíkszereda, illetve Martonfalva határában Mikó

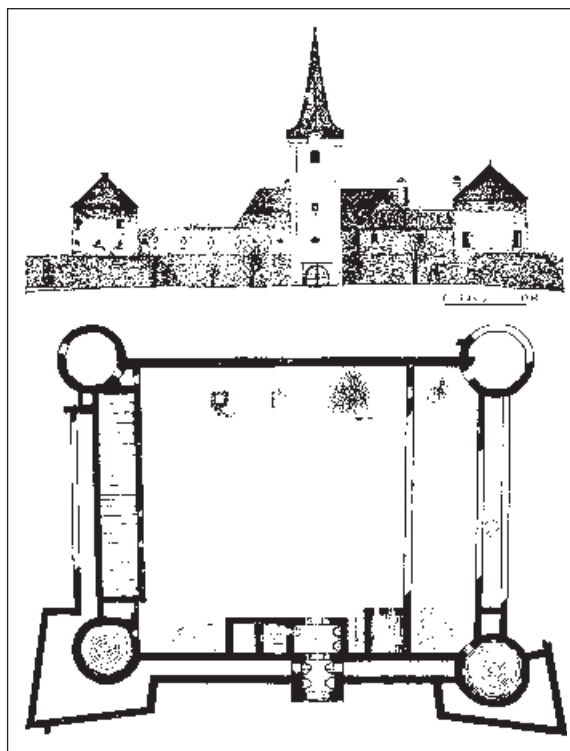

202. Csíkszereda.
A Mikó-vár

Ferenc (mh. 1635) szakítottatott ki magának egy területet, s oda Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék főkapitányaként négyszögletű, négybástyás kastélyt építtetett 1623-tól kezdve. A kastély nagyméretű sarokbástyáit elegáns, Váradot idéző megoldással a védőfalak meghosszabbításai osztják kisebb helyiségekre. A 17. század közepe táján az épületnek az „*ebédlőpalotáját*”³⁰³ és „*aranyos bástyáját*”³⁰⁴ említik a források. A 18. században kaszárnyaként és erődítményként használt épületegyüttest egy kis, kerek alaprajzú lőporraktárral bővítették, valószínűleg 1714–1716 között, megketőzték a védőárkát és új kapuépületet emeltek. 18. századvégi átalakítás eredménye az egyik bástyában kialakított gótikus/gótizáló (?) ablakokkal díszített kápolna is.³⁰⁵

Az alsórákosi kastély alapjait Sükösd György az 1620-as években vetette meg. Orbán Balázs még láthatott egy feliratot a nyugati bástyán, amely szerint ezt az épületet alapjaiból építtette Sükösd György 1624. május 9-én.³⁰⁶ Az építtető halála (1631) után Wesselényi Boldizsár és Bethlen Ferenc örökölte a kastélyt. Építkezéseikre egy földszinti földemgerendába vésett 1637. évi feliratról következtethetünk. 1660-ban, Barcsai Ákos fejedelem adományából Budai Péter birtokába jutott az uradalom. Az ő építkezésének a befejezésére emlékeztetett az 1667. évi fel-

203. Csíkszereda. A Mikó-vár „kápolnabástyája”

204. Alsórákos. A kastély főhomlokzata és alaprajza

irat, amely a most folyosó által takart főhomlokzaton volt. Birtokait Bethlen Sámuel (1663–1708) örökölte, aki a keleti bástyát (át)építtette (?), és a főhomlokzat középtengelyébe kaputornyot (1700) emeltetett.

A négyszögletű belső udvart megközelítőleg a világtájak felé mutató hengeres saroktoronyok fogják közre, s a kastély délnyugati főbejárata előtt magas, négyszögletes torony strázsál. A fő- és a hozzá csatlakozó két mellékhomlokzatot keskeny, olaszbástyákat idéző alaprajzú kiszögellésekkel ellátott alacsony falszoros védte.³⁰⁷ A kastély lakóépülete a kapu tengelyében emelkedett eredetileg, később – Budai Péter halála után – nyugat felé a falszoros beépítésével kapcsolták hozzá az ottani saroktoronyt. A kapu másik oldalán a főhomlokzatot erkélyes, nyilván a falszoros megépítését megelőzően kialakított szuroköntő-sor védte. Ennek az eredeti homlokzatnak a fő tengelyét valamilyen, gyaníthatóan bábokra vagy törpepillérekre támaszkodó, festett dísszel is hangsúlyozott architektonikus koronázórész emelte ki, amelyet ma nagyrészt a hozzáragasztott toronyalj boltozata és az emelet földéme takar. Maradványai csak a boltozat alatt és részben az emeleti járószint fölött figyelhetők meg. Az építkezésre használt környékbeli fejtett ba-

205 Alsórákos. A kastély főhomlokzata

zaltól eltérő, jóval puhább mészkőből faragták az udvari ablakok és a déli torony reneszánsz kereteit, melyeket indadíszük alapján a 17. század végére keltezhetünk. A beépített falszoros keskeny emeleti folyosóján azonban törtívben záródó, de reneszánsz profillal díszített, kétségtelenül 17. századi ajtókere-

tet is felfedezhetünk. Köpeczi Sebastyén József rajzából ismerjük a déli bástya mára javarészt elpusztult késő reneszánsz stukkóval díszített boltozatát, amelyet Bethlen Sámuelnek és feleségének, Nagy Borbálának a címerei kelteznek a kuruc szabadságharcot közvetlenül megelőző évekre, nagyjából a kaputo-

206. Alsórákos. A kastély délről.
K. Sebastyén József rajza. 1928.

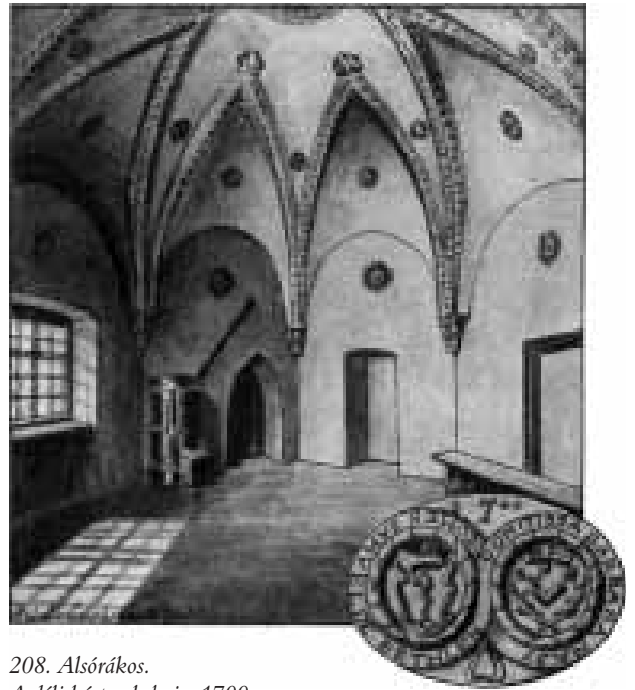

207. Alsórákos. Ajtókeret

rony építésével megegyezően. Csak fényképek rögzítik néhány részletét annak az Erdélyben társtalanul álló másik, nézetünk szerint jóval későbbi stukkókompozíciónak, amely a kastély kaputengelyben fekvő „nagytermének” tölgyleveles füzérről és hasonló füzérről tartó, kiterjesztett szárnyú sasokkal díszített frízzel keretelt tükörboltozatán hullámvonalas és pálmalevélből alakított kártusokban, gyümölcskosarat emelő amorették által közrefogva ugyancsak a tulajdonosok címereit vette körül.³⁰⁸ Ezeket az igényes alkotásokat közel egy évszázadnak kell elválasztania a déli bástya sokkal szerényebb díszítésétől.

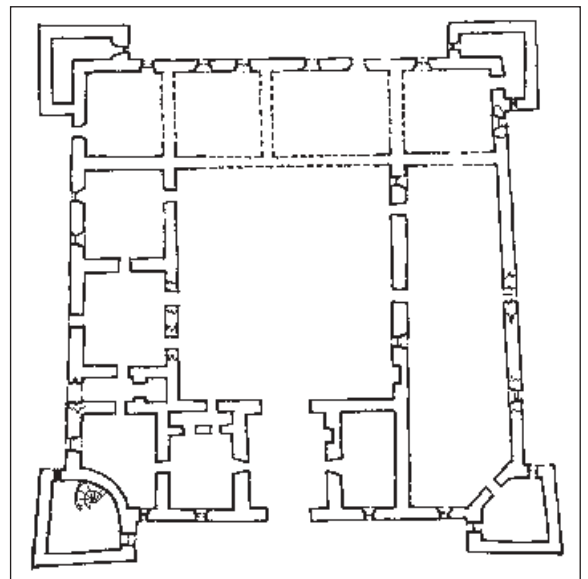
Az Aranyosmeggyesi kastélyt régi, középkori vár helyén építették fel több szakaszban a 16–17. század folyamán. Ezek közül különösen Lónyai Zsigmondnak, Kraszna vármegye főispánjának az életében (1593–1652) végrehajtott építkezések látszanak elkülöníthetőnek. Négyzetes, szabályoshoz közelál-

209. Aranyosmeggyes. A kastély alaprajza

208. Alsórákos.
A déli bástya belseje. 1700.

ló alaprajzában feltűnő, hogy az építészeti adottságokat kihasználva mennyire változatosan kötötték az épülethez a sarokbástyákat. Itt fennmaradt a másutt csak forrásokból ismert nyolcszögletes, vakárkádokkal díszített párkányú, magas sisakú kaputorony is. Ez 1639-ben készen állott.³⁰⁹ Lónyai Zsigmond építkezéseinek eredményeként kétszintes épület jött lét-

210. Aranyosmeggyes.
A kastély főhomlokzata

re, amelyet még a 17. században – a főhomlokzaton és részben az oldalhomlokzatokon is – egy harmadik szinttel bővítettek. Az oldalhomlokzatok folytatásában ez a szint védőemeletté alakul. A kastély ma már többnyire csak fényképeken tanulmányozható faragványai között kolozsváriás portálék is voltak, ablakainak a keretelése, tagolása és díszítése azonban inkább a királyi Magyarország, például Pácin felé mutat, an-

nak a kettős kötődésnek megfelelően, amely a sokat vitatott, az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország határvidékén fekvő Szatmár vármegyének az életét jellemezte. A kastély főhomlokzatát az első, sarokkváderekkel kiemelt élű kaputornyát a második emelet fölött is párkány tagolja. Az utóbbira támaszkodik az oldalain három-három félköríves fülkével díszített attika. Az épület félkörívesen záródó főka-

211. Aranyosmeggyes.
A kastély fő- és
oldalhomlokzata

212. Aranyosmeggyes. Ajtókeret. 1647.

213. Aranyosmeggyes. Ajtókeret az oldalhomlokzaton. 1626 után

puját rozettás, magas „*lábazatból*” kiugró gyámkövekre támaszkodó, vájatos és tojásléces fejezetű, gyűrűkkel kiemelt, sudarasodó törzsükön ugyancsak vájatos féloszlopokkal keretelték, amelyek fejlemez és a „MAG(nifi)CVS SIGIS(mundus) DE LONIA COMES CO(mi)T(a)TVS CRASNEN(sis) A FVNDA-MENTIS EXSTRVXIT” – „Alapjaiból építette nagyságos Lónyai Zsigmond, Kraszna vármegye főispánja” feliratú architráv közvetítésével a szélein tobozokkal díszített háromszögű oromzatot tartják. Ennek mezejében angyalok tartotta ovális olaszkoszorú fogja körül a tulajdonos címerét, amelynek túlméretezett kőlapja, amikor beillesztették, elvágta a külső olaszkoszorút és az oromzat profilját is. Két oldalán, veretdíszes kártusban az „ANNO D(omi)NI MDCXXX” felirat olvasható.³¹⁰ A középtengelyt ugyancsak háromszögű oromzatos ablakok díszítik, az első emeleten triglifés és rozettákkal ékes metopés frízzel, akantuszdíszbe foglalt rozettával a timpanonban; a másodikon tulipános indadíszsel, a torony leg-

214. Aranyosmeggyes. A kastély kapuja

215. Aranyosmeggyes. A kapuoromzat részlete

216. Aranyosmeggyes. Ablakkeret az első emeleten

217. Aranyosmeggyes. Ablakkeret a második emeleten

218. Aranyosmeggyes. Ablakkeret a torony legfelső szintjén

219. Aranyosmeggyes. A kastélyudvar részlete. 1912.

220. Aranyosmeggyes. Ajtókeretek az első emeleten

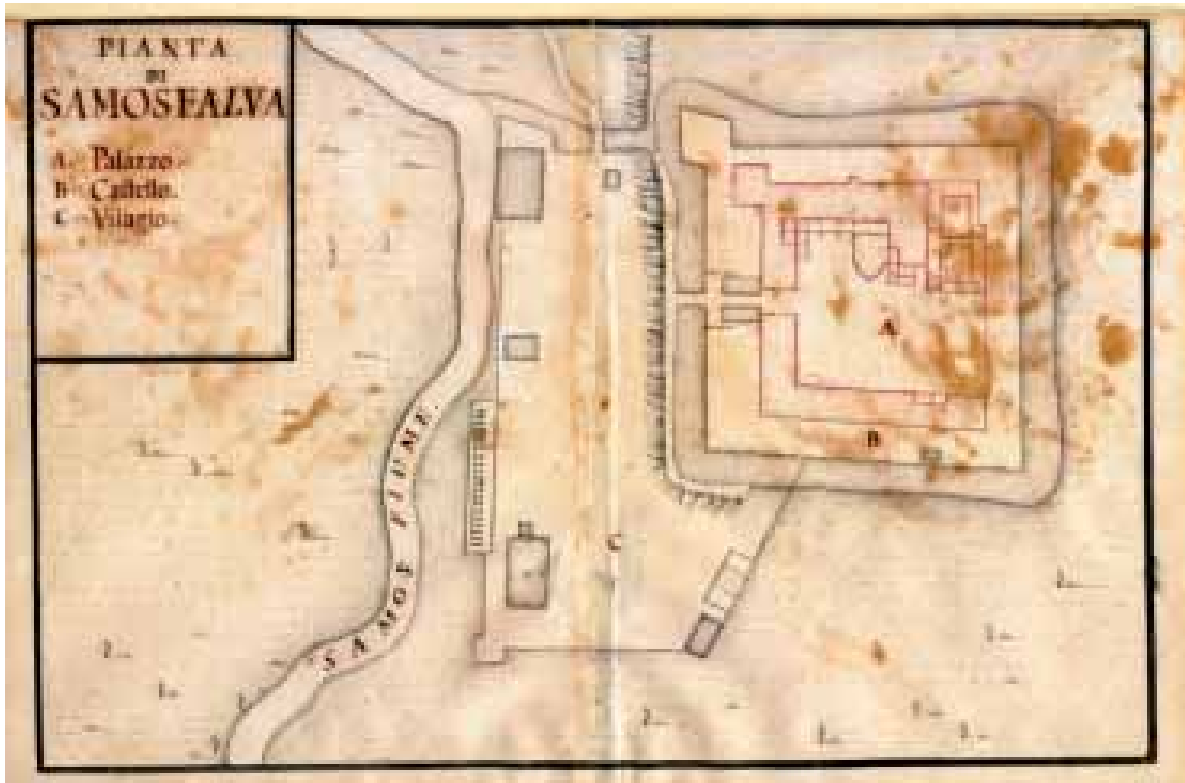
felső szintjén pedig díszes rozetta (?) pálcával. Mindhárom ablaktípus szárkövén archaikusan megtörik, és – a lábazatot érzékeltetve – befelé fordul a profil, a korabeli Erdély fejedelmi építkezéseinek hasonló kereteitől eltérően, amelyek profilja – az olasz építészeti traktátusok szellemének megfelelően – akadálytalanul fut le a könyöklőre.

Akárcsak Balázsfalván, Aranyosmeggyesen is a kapu tengelyéhez viszonyítva szimmetrikusan elhelyezett udvari falépcső vezetett az emeleten körbefutó folyosóra.³¹¹ Az első emelet reprezentatív helyiségeit összekötő ajtók – a fennmaradt fényképek tanúsága szerint³¹² – kolozsvári műhelyből kerülhettek ki, párdarabjaikkal a Rósás-házban és a Belmonostor utcában találkozunk. Az építkezések manierista kötődéseire utal az a kandalló is, amelyet jelenleg a marosvásárhelyi múzeum őriz.³¹³ Aranyosmeggyes kastélyát erdélyi társaitól eltérően négy sarokbástyás sánctűből álló tekintélyes külső váröv fogta körül, amelynek szinte ép maradványai a környező kertekben és a topográfiai felméréseken jól kivehetők.

A szabályos, sarkain olaszbástyát utánzó tornyokkal erősített kastélytípus erdélyi kedveltségét egykor sokkal több emlék érzékeltette. Ebbe a csoportba tartozott a Hallerek lebontott kastélya Fehéregyházán, amelynek építésére egyetlen sovány, 1625-ös adatból s Kővári László meglehetősen kevés értékelhető részletet tartalmazó leírásából következtethetünk.³¹⁴

Hasonlóképpen, 1687-ből származó, vázlatos, arányaiban mindenképpen hibás felmérés őrizte csak meg a Mikolák szamosfalvi kastélyának és környékének az alaprajzát. A Szamos árterülete és a Mikola család várkastélyát védő halastó szorításában kialakult, egyetlen utcából álló jobbágytelepülést bástyaszerűen kiugró „sarokvédművekkel” ellátott palánkerítés vette körül, amelynek Dés felé nyíló kapuját a malomárok és a rajta átvezető híd őrizte. A Mikola család egyetlen sarokbástyás, vizesárokka és felvonóhíddal erősített, négyszögletes védőövbe foglalt és ugyancsak egyetlen sarokbástyával meg kápolnával jellemzett kastélya mellett még a középkori eredetű – ma is álló – plébániatemplomot (?) emelte ki a település másik súlypontjaként³¹⁵ a névtelen,³¹⁶ a katonai szempontból érdektelen részleteket meglehetősen nagyvonalúan kezelő olasz térképész.

A Mikolák szamosfalvi udvarháza háromhelyiségű, alapincézett épület volt 1520-ban, ebből az évből származik az első róla szóló adat. A belőle kialakított kastélynak legkésőbb 1601-ben egy kápolnája is volt, s valószínű, hogy az olasz hadmérnök alaprajzán lát-

221. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Szamosfalva. 1687.

ható együttes már a 17. század első felében, hihetőleg a fejedelmi építkezések mintájára végbement bővítések eredményeként büszkélkedhetett sarokbástyás védőövével,³¹⁷ noha a felmérésben rögzített formák az 1658–1661-es pusztítás és a Mikola Zsigmond (mh. 1679) által kezdeményezett, nevezetes újjáépítés³¹⁸ fejleményeit is rögzítik.

A szabályos alaprajzú, belső udvaros, szegleteiken olaszbástyákat idéző sarokvédművekkel ellátott együttesek következetesen egymenetes épületszárnyaikkal csak belső, udvari folyosók és a kastélybeli közlekedés útvonalából kiugró bástyáik révén teremthették meg az elkülöníthető, bensőségesebb lakosztályok iránti igény megvalósításának lehetőségét, amelyekkel tulajdonosaik – a 17. században megsokasodó leltárak adataiból kikövetkeztethetően – éltek is.

Viszonylag előnyösebb helyzetben voltak azoknak a kisebb kastélyoknak a tulajdonosai, akiknek lakóhelye kétmenetesen elrendezett tömör épületmaghoz kapcsolódó sarokbástyákkal vagy tornyokkal épült.

Valószínű, hogy ezek váltották fel az előző század lakótoronyhoz hasonló megoldásait.

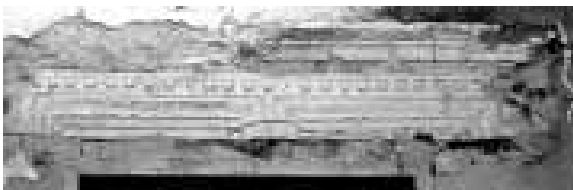
Bethlen Farkas tanácsúr építkezésének tekinthetjük a kisbúni udvarház négyszögletes tömbjének sarkait sokszögű tornyokkal hangsúlyozó elrendezését, amelyet a megemelt padlástérben kialakított lőréses, leginkább a csíkszeredaira emlékeztető védőfolyosó koronázott. Fejedelmi engedéllyel dolgozott ezen az építkezésen 1617-ben a kolozsvári kőművescéh atyamestere, Diószegi István, évtizedekkel később pedig

222. Kisbún. A kastély oldalhomlokzata. 1920 után

223. Kisbún. A kastély főhomlokzata. 1981.

224. Kisbún. Reneszánsz ablakkeret szemöldökköve

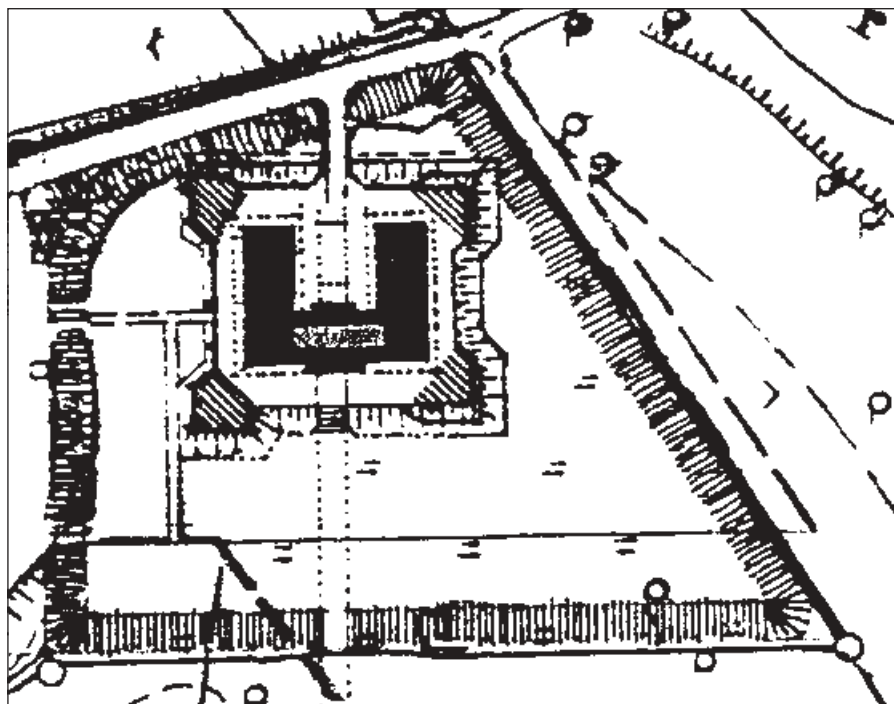
Elias Nicolai is.³¹⁹ A kisbúni rezidenciát később, 1669-ben és 1675-ben Bethlen János kancellár alakította tovább, végső formáját pedig a 19. század elején, 1831 táján nyerte el, amikor jelenlegi főhomlokzatának háromárkádós portikusza is megépült. A főhomlokzattal ellentétes oldalon, az épülethez toldott, ugyancsak későbbi lépcsőfeljárát és folyosó alatt, az eredeti homlokzat maradványai közé tartozó kőkere-tes reneszánsz ablakokat tártak fel a közelmúltban.³²⁰

Kisbúnhoz hasonló sokszögű saroktornyai voltak Haller István kerelőszentpáli kastélyának.³²¹ Amint az építető portréjához tartozó veduta aláírásából kiderül, alapkövét 1610. április 29-én tették le. A 18. században gyökeresen átalakított kastélyt csak fia, Haller János foglaltatta jelentős, „rakott” bástyákkal és vizesárokkal erősített külső védőövbe 1674 táján. A bástyákkal védett és széles vizesárokkal övezett külső vár körvonalai a modern topográfiai felméréseken is kirajzolódnak. Mindkét kastély sokszögű sarokvédműveinek az előképe a fogarasi palota eredetileg hengeres Vörös-tornyának a Báthory-kori felépítménye lehetett.

Küküllőváron Bethlen István határozta el 1622-ben a régi udvarház átépítését. „...ha [az Úristen] ő fel-sége életemet halasztaná, gyermekimre nézve akarnék itt Kükeölleőuárat egy oly udvarházacskát építeni, kiben minden lézégő[!] és nyargaló mingyárt ne üthetné be orrát...” – írta a besztercei bírónak, segítségét kérve az eltervezett építkezéshez.³²² Ez az építkezés több szempontból is felhívja magára a figyelmet: az „udvarházacska”, amelyről szó van, a fejedelem öccsének, Hunyad és Máramaros vármegye főispánjának és – a fejedelem távollétében – Erdély kormányzójának az egyik rezidenciája lett, s az évtized végére nagyjából el is készült. Összevont, négyzetes központi épületmagjában a helyiségeket kétmenetesen rendezték el, sarkaira pedig hengeres tornyokat állítottak. Ezek egyikéhez ragasztották a felsőbb szintek megközelítését lehetővé tevő szögletes lépcsőtornyot is. Belső díszítésében fogrovatos és triglifes kolozsvári kereteket használtak. A kastély mai főbejáratának portikusza a

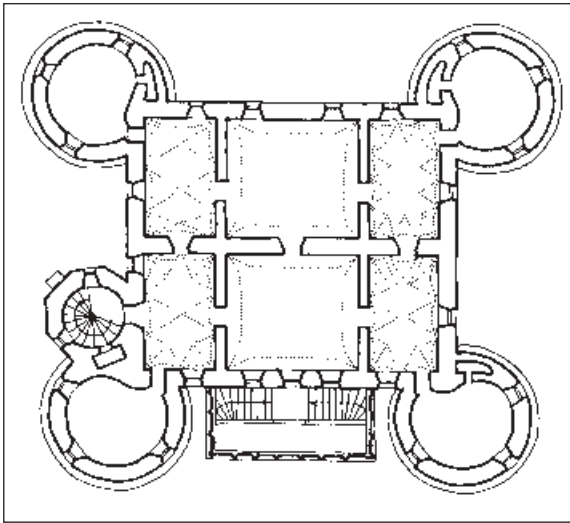
225. Kerelőszentpál. Haller-kastély. 17. század

226. Kerélszentpál.
Az épületegyüttes mai
topográfiai felmérése

227. Luigi Ferdinando Marsigli(?): Küküllővár. 1687.

228. Kükküllővár. A kastély alaprajza

18. században, feltehetőleg az 1757-ben gróf Bethlen Miklós által elkezdett építkezések során készülhetett. A homlokzatok négyszintesek, a két alsó szint nyílásai a félköríves metszetű övpárkánnyal záródó, menedékes lábazatot törik át. A harmadik szint fölött

229. Kükküllővár. A kastély főhomlokzata

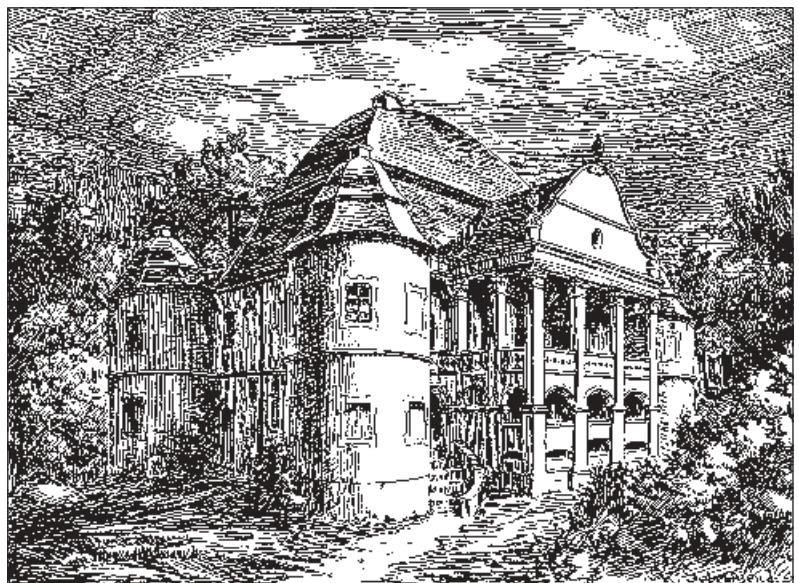
gyámkövekre támaszkodó, szuroköntős és lőréses védőfolyosó koronázza az épületet, amelyet – a források szerint – utóbb, 1757-ben levert olaszfokos pártázat is díszített. Az együttest a 17. század végén paliszádból épült, bástyákkal erősített kettős védőöv vette körül, amelynek szabálytalan alaprajza a terepviszonyokhoz igazodott.

Ezt az épületet, a hozzá szerkezetileg igen közel álló, de valószínűleg csak a század második felében átépített bonyhai és az ugyanakkor épült magyarórdi kastélyt Biró József franciás hatások érvényesüléseként értékelte a 17. századi Erdély építészetében.³²³ Valóban, különösen Kükküllővár igencsak emlékeztet 16. század eleji francia példákra, de nem szabad felednünk, hogy a francia reneszánsz építészetében az ott működött olasz művészek ugyanazokat az olasz reneszánszra jellemző, Bramantétól, Baldassare Peruzzitól kiinduló elképzeléseket érvényesítették, amelyek Bethlen Gábor Peruzzinál két nemzedékkel fiatalabb olasz építészeinek a tanultságát is meghatározták.

Ugyancsak ebben a korszakban érzékelhetjük a fűthetőség szempontjainak erőteljesebb érvényesülését. Vajdahunyadnak a várfalakhoz ragasztott, kü-

230. Kükküllővár. A kastély oldalhomlokzata a lépcsőtornyossal

231. Bonyha. A kastély. 1928 előtt

232. Magyarózd. A Pekri–Radák-kastély főhomlokzata

lönálló épületekből komponált késő gótikus együttesét a 16–17. század folyamán fogták úgy össze, hogy egyetlen fedél alatt megközelíthető lett a kastély minden emeleti helyisége. Ez a végeredménye annak a stilisztikai eszközökkel csak igen tág határok közé keltezhető reneszánsz átépítés-sorozatnak, amely ott végbement, s csak megértéssel kezelhetjük azt a 17. századi tulajdonost, aki az akkori viszonyok között fűthetetlen ún. Diéta-terem kéthajós gótikus boltzatát lebontva, két szintre és három-három lakható-fűthető „szobára” tagolta a helyiséget. Az így kialakított alsó, első emeleti szinten az 1683-as leltár említi a ház asszonyának és urának az ún. Zólyomi-szárnyhoz csatlakozó nagy ebédlőpalotával folytatódó „házait”.³²⁴

A gyalui vár korai, 15–16. századi történetéről s gazdáinak, a gyulafehérvári püspököknek a reprezentációs igényeiről ma már csak a Geréb László püspöksége (1476–1501) idején kezdeményezett átépítés kőfaragványaiából tájékozódhatunk.³²⁵ Egy pontosan

nem keltezhető, de talán még a 15. századra utaló gyámkő és a püspök elegáns, puttók által tartott címerpajzsa, valamint az egykori kápolna kora reneszánsz tabernákulumának a töredéke³²⁶ tükrözi azt az igényességet, amely Geréb László és utódai java részében csak forrásokból ismert mecénátusát jellemezte.³²⁷ 1540 táján galaci Móré Péter várnagy

233. Gyalu. Kora reneszánsz gyámkő

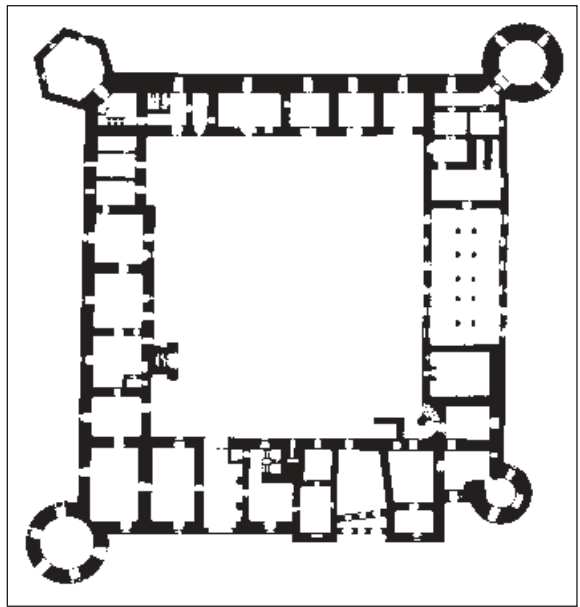

234. Gyalu. Galaci Móré Péter emléktáblája. 1540 körül

235. Gyalu. A kastély földszinti alaprajza

építési emléktáblájának megmaradt felirata rögzíti egy további átalakítás emlékét.³²⁸ 1556 után a fejedelmek, a 17. század elején pedig a Kamuthiak magánbirtoka lett az uradalom.

I. Rákóczi György építkezései a fejedelmi fiskusra szállott várban 1639-ben kezdődtek. A munkálatok során – tájékozódhatunk a szemtanú és kétségtelenül az építtető szándékait visszhangzó Szalárdi János *Krónikájából*³²⁹ – a várudvar közepén álló középkori palotaépületet, melynek ablakaiból csak a várfalakra nyílt vigasztalan kilátás, lebontották, az új lakóépület szárnyait a várfalakhoz ragasztották, a helyiségeket mindkét szinten beboltozták, az ugyancsak fedett,

magasított padlástérben pedig védőemeletet hoztak létre. A kastély főbejárata fölé az eredeti tervek szerint egy torony is épült volna, de ennek az alapozása³³⁰ nem sikerült, s az építmény az árokba omlott. Minthogy a balesetért a fejedelem Sárdi Imre

236. Gyalu. A római castrum felőli homlokzat

237. Gyalu.
A főhomlokzat részlete

238. I. Rákóczi György fejedelem címere

deák fundálót hibáztatta (akinek azonban rövidesen sikerült tisztáznia magát), Haller Gábor mellett őt tekinthetjük az átépítés tervezőjének. A Rákóczi-kori átépítésre emlékeztet az a radnótihoz hasonló címerkő, amely ma Kolozsvárott, az Egyetem utca 8. számú, egykori Esterházy-házba van befalazva. A várkastélyt a 17. század második felében paliszádkerítés vette körül.³³¹ A kuruc szabadságharc nemcsak a falakon kívüli épületeket, hanem a kastély belsejében levőket is igen megviselte. Az 1831-ben leégett épület romantikus stílusú újjáépítésére 1877-ben került sor.

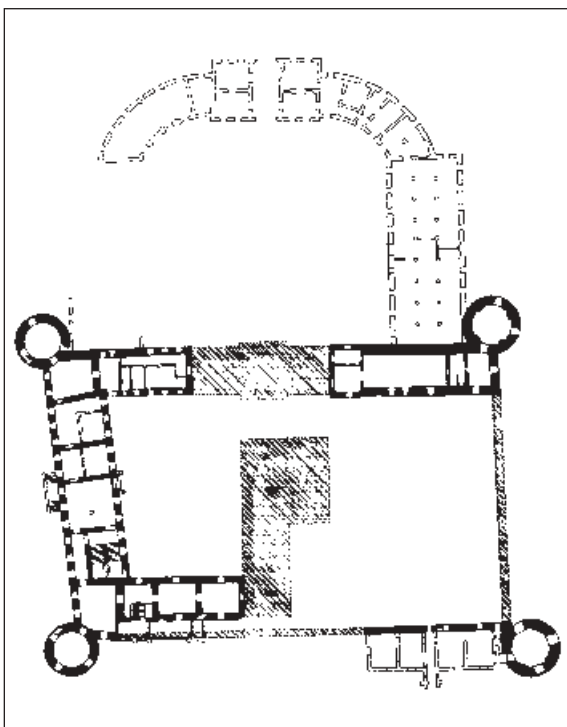
A négyszögletes kastélyudvart ma különböző szélességű épületszárnyak keretelik, sarkukon észak és dél felől egy-egy kerek, nyugaton egy hatszögű, keleten pedig egy kisebb átmérőjű, ugyancsak kerek sarkortonnyal. A délkeleti oldalon, az épület közep-tengelyétől eltérő tengelyben nyílik a kastély főkapuja, az udvar keleti sarkában pedig rangos, kőfokokból

összerótt csigalépcső található, amelynek a mai padlásra – az egykori védőemeletre – vezető szakaszát elbontották.³³² Az épület északnyugati oldalát – az egykori római castrum felől – két méterrel megközelítő, a délkeleti oldalon fekvő két saroktorony falvastagságával egyező falak védik, valószínűleg a középkori vár maradványaiként. A nyugati sarokbástyát az előbbieknél jóval vékonyabb fala keltezi a 17. századi építkezés idejére.

Gyaluban éppúgy, mint Sárospatakon is Bethlen Gábor gyulafehérvári tróntermének mintájára alakították ki a bokályos, kis-ázsiai csempékkel burkolt audienciaházat. A belső díszítése tehát, akárcsak Sárospatakon, itt is a gyulafehérvári mintát követte.³³³

Az 1661-et követő évtizedek építkezései

Minden bizonnyal a gyalui kastély szolgálhatott előképül a bonchidai Bánffy-udvarház átalakításakor. Gyalu akkori tulajdonosa, a nagy hatalmú és tragikus sorsú Bánffy Dénes (mh. 1674) Bonchidán L alaprajzú, valószínűleg négyszögű udvar két oldalát határoló udvarházat örökölt, amely az 1661-es török-ta-

239. Bonchida. A kastély alaprajza

240. Bonchida. A reneszánsz főhomlokzat 19. században átalakított északi fele

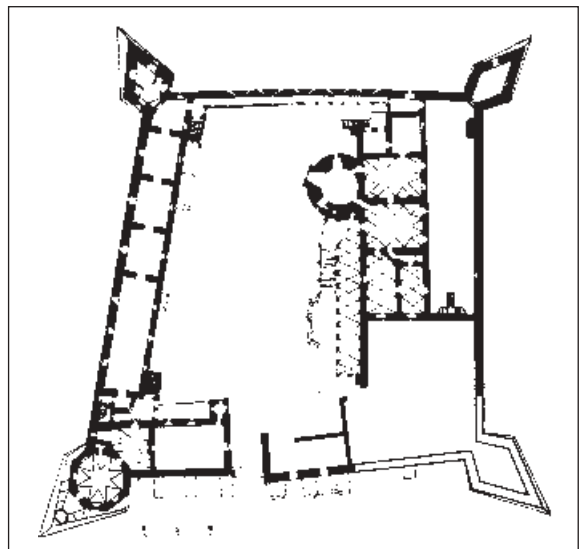

241. Bonchida. Reneszánsz ajtókeret az északeleti bástyában

242. Bonchida. Ajtókeret Bánffy György kormányzó címerével és névbetűivel. 1703.

tár betörés idején jelentős védőövvvel még nem rendelkezett. E zűrzavaros évek tapasztalatait levonva és saját, a fejedelemség politikai vezetőrétegében megszerzett helyét reprezentálandó kellett hozzákezdenie az építkezéshez, melynek részleteiről igen kevés adattal rendelkezünk. Valószínűnek látszik, hogy 1668 és 1674 között a korábban fejedelmi reprezentációt szolgáló gyalui kastély mintájára épülhetett ki a mai kastély négy kerek saroktoronnyal és – a „paloták szárnyán” – kaputoronnyal is erősített védőöve, amely a régi kastélyudvar alapterületének mintegy kétszeresét fogta körül. A megnagyobbított udvart a tulajdonos által öröklött régi, L alaprajzon emelt kúria egyik szárnya szinte a középtengelyében, némileg

243. Keresd. A kastély alaprajza

244. Keresd. A kastély udvara. 1939 előtt

245. Keresd. A torony és a loggia az udvar felől

Keresdhez hasonlóan osztotta meg, másik szárnya és a kerti védőfal között pedig akkor még egy falszoros húzódtott. A forrásokban ezentúl *castrum*nak vagy *castellum*nak nevezett együttes azonban még távolról sem készült el, amikor tulajdonosát lefejezték, s kiépítése csak akkor folytatódott, amikor örököse, Bánffy György az 1690-es években Erdély gubernátora lett. Ebben a szakaszban elkezdték ugyan az északi szárny kiépítését is, amely azonban aligha hasonlítható a jelenlegi, a 18. század végére elkészült, kétmenetes épülethez; 1703-ra ugyanis a falai alig emelkedtek a járószint fölé, így a félbeszakadt, jóval keskenyebb, bizonyosan egymenetes kastélyszárnynak legfeljebb a külső alapfalát – a kastély védőfalát hasznosíthatta a ma álló északi szárny.³³⁴ Lényegesnek tartjuk azt is megjegyezni, hogy Bonchida reneszánsz kastélya még a századforduló táján sem érhette utol előképét, mert György gubernátor leányainak emlékezetes menyegzőit nem Bonchidán, hanem az akkor nyilván sokkal nagyobb befogadóképességű és mutatósabb, így a tulajdonost is jobban reprezentáló Gyaluban rendezték meg.

246. Keresd. A loggia

A bonchidai építkezések az 1730-as években, a kuruc szabadságharc idején elszenvedett károk helyreállításával folytatódtak. Ezeknek a munkálatoknak a stilisztikai kétarcúságát egyfelől a Sipos Dávid körül kialakult kidei késő reneszánsz műhely faragványainak, köztük a saroktoronyok emeleti ablakkereteinek a beépítésével, másfelől az 1735-ös leltárból ismert régi udvarházhomlokzat barokkos, lizénákkal tükrökre osztott kialakításával jellemezhetjük.³³⁵

A bethleni Bethlen család keresdi birtokközpontjában kiépült várkastély építéstörténete szinte egész korszakunkat átfogja. A dombtetőre épült együttes külső, szabálytalan négyszögű védőövének a sarkain nyújtott alaprajzú olaszbástyák állnak, illetve a kapu mellett egy nyolcszögű torony, amelyet falszorosként az előbbiekhöz hasonló alaprajzú s némiképpen Alsórákossal rokonítható alacsony bástya övez. A védőfalnak az északi és keleti oldalán emeletes épületszárny húzódik, déli és nyugati oldalán pedig lőréses folyosó védte a falakat. Udvarának nyugati felébe íródik bele a kastély magvát alkotó, nagy alapterületű hengeres toronyból, a kapcsolódó lakoszárnyból és a hozzájuk ragasztott díszlépcsőből meg árkádos tornácból álló együttes.³³⁶ Elhelyezése és különösen az épület homlokzathosszát meghaladó árkádos tornáca arra is utal, hogy ennek az épületnek a mai körvonalai több építkezési szakaszban, jelentős tervmódosítások, esetleg rombolások eredményeként alakultak így. Minthogy az 1971 és 1977 közötti ásatások eredményeit és következtetéseit szemmel láthatólag a rendelkezésre álló szakirodalom adataihoz, lényegében a Balogh Jolán által képviselt korai keltezéshez „igazították”,³³⁷ az épületegyüttesre vonatkozó levéltári források feltáratlanok, rendszeres falkutatását pedig nem végezték el,³³⁸ ma igen nehéz objektív véleményt formálni a kastély építéstörténetéről. Bethlen Györgynek és feleségének, Nagykárolyi Klárának az 1559-es építkezésére utaló s a lakóépület bejárata fölött befalazott kis feliratos táblája mindenestre egy korábbi épület „restaurálására és reformációjára” utal, amelynek Bethlen Miklós 1509 előtt emelt fa udvarháza csak előzménye lehetett.³³⁹

1598-ban az építkezéseket Bethlen György fia, Mihály folytatta. Akkor épülhetett meg az impozáns toronynak a mai övpárkányig terjedő alsó része gazdagon díszített, háromszögű oromzatos ablakaival, valamint következő két, vakolt, rusztikát utánzó falszövetű és egyenes záródású ablakokkal díszített, illetve szegmentíves záródású lőrésekkel nyitott emelete. A 16. századi nyomtatványok kedvelt és elterjedt

247. Keresd. A torony felső szintje

grafikai díszéből ihletett rozettákkal díszített ablakok egyikét,³⁴⁰ melynek Szebenben és Kolozsváron is ismerjük egykorú díszítésbeli párhuzamait, az építendő névbetűi és az 1598-as évszám keltezi. De 1598-ban készült az a két, intarziás, virágmotívumokkal és pilaszteres szárú edikulával koronázott keretű tükrökkel díszített ajtószárny is, amely 1977-ben még toronybeli helyén volt. Az épület díszítésében része lehetett még Bethlen Ferencnek (mh. 1653) és feleségének, Kemény Katának, akiknek háziáldás-feliratot díszítő kettős címere ebben a szárnyban állott, egy másik, egykor csak a Kemény-címert tartalmazó és Elias Nicolainak tulajdonítható töredék pedig a szebeni Brukenthal Múzeum kőtárába került.³⁴¹ A torony utolsó szintjét mindenképpen később, valószínűleg akkor építették, amikor az alsó lőrésor – a most álló sarokbástyák és kurtinák elkészülte után – elveszítette eredeti védelmi funkcióját. Akkor alakították övpárkánnyá a régi főpárkányt, ráépítették a kiugró lépcsőtornyocskát, s kialakították a szögletes, kváderezett sarkú felső szintet, amelynek oldalait fel-

váltva félköríves záródású könyöklős ablakokkal, illetve gyámokon álló, lándzsával, alabárdal strázsáló vagy tisztelgő örök stukkóból mintázott domborműví alakjaival díszítették. Ez a szint az ablaknyílásaival a fogarasi nyári házra emlékeztet, s már inkább a faluba vezető utak megfigyelését szolgálhatta, mint a komoly védekezést. Létrejöttét így a külső védőfal kiépítését követő évekre tehetjük. Hasonlóképpen, lényegében a falfelületek kiképzésében feltűnő rusztikázás keltezi a lakószárnyhoz ragasztott és a torony övpárkányára is ráépített udvari folyosót, valamint a hozzá vezető lépcsőt is, amely egyrészt a fogarasi loggiának, másrészt az általunk nem ismert gyulafehérvári és radnóti építkezések hasonló részleteinek lehet a tükröződése, egykorú párhuzamát pedig a sárospataki Lórántffi-loggia, illetve a fentebb említett gergyószárhegyi folyosó képezheti. A pillérekkel megszakított bábos lépcsőkar, az arkádokat tartó s brassói, szebeni, valamint medgyesi építkezésekről ismert formájú bábos oszlopok – Balogh Jolán korai, 16. századi keltezésével³⁴² szemben – az óvatosságra intő

248. Keresd. Az udvarház belseje

Détsy Mihály megfigyeléseit támasztják alá.³⁴³ Ugyanakkor azt sem szabad felednünk, hogy ez a hosszan elnyúló folyosó csak a külső védőöv elkészítése után, olyankor keletkezhetett, amikor, mint a 17. század második felében, a kastély több tulajdonos között oszlott meg.³⁴⁴ Ezzel a keltezéssel egyezik egyébként a folyosó lépcsőfeljáratát védő tető csúcsán egykor állott szélvitorla 1688-as évszáma.

A toronyhoz kapcsolódó lakóépület helyiségeit fiókos dongaboltozatok fedik, melyek éleit szerény, szőlőindás stukkószegéllyel emelték ki, mezejüket pedig kártusokkal díszítették. Ezeket a boltozatokat a rajtuk feltűnő stukkócímerek kapcsolják Bethlen Elek átalakításaihoz. A védőöv bástyáit ugyancsak Bethlen Elek (mh. 1690) építési feliratai díszítik. Valószínű, hogy az ő 1666-tól kezdeményezett építkezései során emelték a kastély déli lakószárnyát is a benne található kápolnával.

Ennek ugyancsak stukkószegélyes boltozata némelyeket arra indított, hogy gótikus építményt sejtessenek benne.³⁴⁵ A kastélydomb oldalában alakították

249. Keresd. Sarokbástya

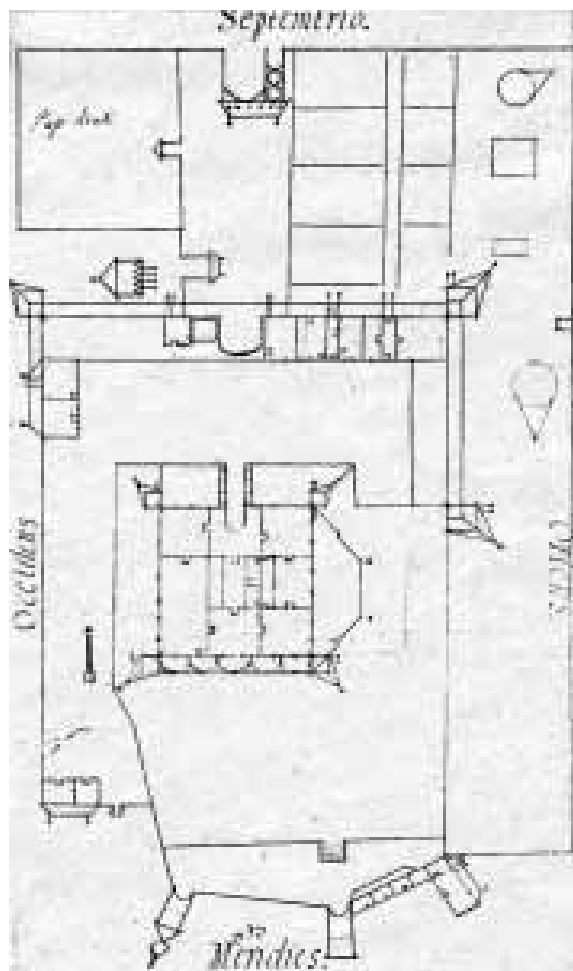
250. Keresd. A kápolnás szárny

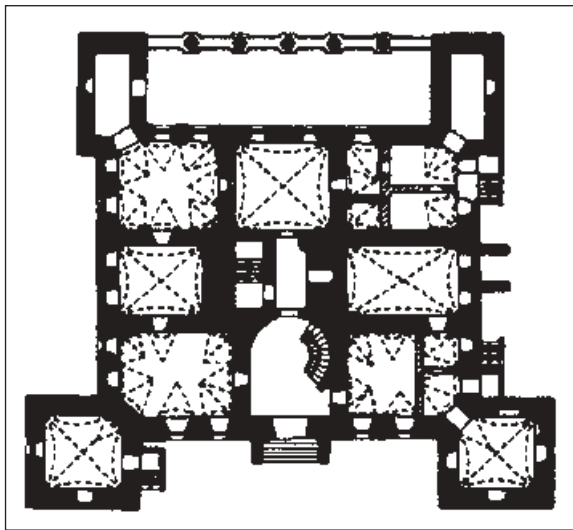
ki a család itteni ágának a kriptaszerű temetkezőhelyét.³⁴⁶ Az általunk ismert sírkövek 1631 után keletkeztek, köztük található a Bethlenek által sűrűn foglalkoztatott szebeni Elias Nicolai munkái is.³⁴⁷

Bethlen Elek keresdi építkezéseivel megközelítőleg egy időben, 1667–1668-ban kezdődtek el a munkálatok Bethlenszentmiklóson. Az építető, Bethlen Miklós egy korábbi szerény udvarház helyére emeltetett igényeinek megfelelő, új kastélyt a századfordulóig terjedő időben. Emlékiratainak az építkezéssel kapcsolatos adalékaiból és az épület részletes, a kutató szívét dobogtató 1765-ös, minden feliratot és címert felsoroló leltárából szinte lépésről lépésre követhető a munkálatok meg-megszakadó menete, amelyek során előbb a pince és a földszint, utána az emelet helyiségei készültek el, miközben kiépítették a kastélyt övező ötbástyás védőfalat is. A kastély négy-szögletes központi tömbjének északi homlokzatát bástyák, a délin húzódó kétszintes loggiát pedig sarkopavilonok fogják közre. A főbejárat az északi olda-

lon, a szabályosan kilencosztatú központi rész közep-tengelyében található, s 1673. évi felirata keltezi az elkészültét ennek a szintnek, amely már akkor cseréppel héjazott fedelet is kapott. Az emelet felépítése a 80-as évek elején kezdődött el, és rövid másfél év alatt, 1683-ra nagyjából be is fejeződött, párhuzamosan a földszinti helyiségek festett és stukkódíszíneinek elkészítésével. Ezekről az idézett leltár bőbeszédűen emlékezik meg: „*Boltozattya mind kőműves mesterség szerint tsinált virágosokkal, mind festett külömb külömb féle figurákkal, virágokkal, emberi formákkal, oktalan állatokat, madarakot representáló effigiesekkel díszes; lévén a' boltozatnak közepette két Circulusokban egy más mellett két Czimerek, egy felöl tudniillik: a' Méltóságos Bethlen familia Czimere, ilyen felette valo írással: Nicolaus Bethlen, más felöl pedig egy hegyess tört tartó félkar, melly hegyess törrel egy ember fő forma láttýik, illetén feliben valo írással: Helena*

251. Bethlenszentmiklós. A kastély „alaprajza”. 1765.

252. Bethlenszentmiklós. A kastély modern alaprajza

*Kun, a' Czimerek édgycik felin oldalul ezt olvashatni: An(n)o, más felin: 1682. Ezen boltozaton Szent Irásbol szedegetett sok szép inscriptiokot lehet látni és olvasni.*³⁴⁸

Valamivel később, vélhetőleg 1686-ban készült el a Rhédei-címeres zárterkély, amely a sárospataki párhuzamok mellett erdélyi támpontot kínál arra, hogy a marosillyei udvarház homlokzatának sarokerkélyeit magunk elé idézhessük. Az ablakkereteket és a faléleket ugyanakkor táblásan – kvádereket utánozva – vörös színűre festették a sárga homlokzaton; hasonlóképpen sárga sávokkal emelték ki a boltéleket is. A két külső udvart három oldalról vizesárok, délről a Küküllő, mögöttük a falakat öt bástya (építési éveik: 1692, 1694, 1695, 1696, 1698) és a felvonóhidás főbejárat (1686) védte; a közöttük húzódó védőöv kötgátjaihoz ragasztották a belső, gazdasági jellegű épületeket.

A szakirodalom a kastély díszítésében feltűnő barokk elemeket hosszú ideig az építető velencei peregrinációjában gyökerező élményeinek a javára írta, s csak B. Nagy Margit derítette ki, hogy a kastély loggiájának könyöklő- és párkányköveit, balusztorsorát, övpárkányát s a párkányokba iktatott kis gyámokat az egész épület koronázópárkányával és a földszinti ablakok kagylós díszével együtt 1765-ben Franz Schweininger készítette, így a zsibói, mezősámsondi és görgényszentimrei kastélyokban kimutatott bethlenszentmiklói párhuzamok léteznek ugyan, de nem Bethlen Miklós ízlésének a barokkig ható kisérgázásai, hanem a 18. századi pallér működésének szerteágazó nyomjelzői.³⁴⁹

Ezeknek az épületeknek az egykori belső díszítéséről igen keveset tudunk, legtöbbször csak az írott forrásokban – leltárakban – előforduló, a leltár készítői által figyelemre méltatott és feljegyzésre érdemesnek tartott rendkívüli részleteknek maradt nyoma. Így olvashatunk a radnóti kastély fejedelmi hálólházát és audienciás házát – tróntermét – díszítő állatokat ábrázoló festett kompozíciókról meg Bornemisza Anna fejedelemasszony ottani hálólházának kékre festett boltozatán ragyogó arany csillagos díszítésről.³⁵⁰ A radnóti „aranyos-zöld bástyát”, mellette talán a fejedelem audienciás és hálólházát is kolozsvári képírók, Váradai Képíró Márton és Nagybányai Csengeri Képíró István festették ki 1656-ban.³⁵¹ Gerenden, Kemény János 1650-es évekbeli építke-

253. Bethlenszentmiklós. A kastély főbejárata

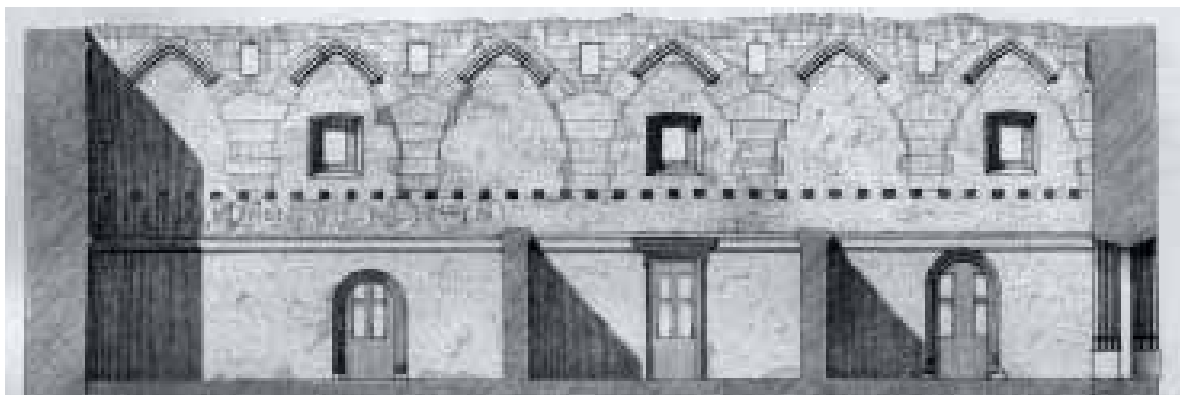
254. Bethlenszentmiklós.
A Kükiüllőre néző
homlokzat

zésein ismét feltűnnek az állatalakos falfestmények.³⁵² Díszítésük olyan lehetett, amilyenről a gyulafehérvári palotával, a váradi palota stukkós termével, illetve az aranyosmeggyesi kastély „*paradicsom termével*” kapcsolatban olvashatunk. Az utóbbi falfestményeinek a maradványait Balogh Jolán az 1930-as években még láthatta.³⁵³ Újabbán előkerült, a 17. században keletkezett gyergyószárhegyi leltár szövegében is találunk utalást egy különféle „festett figurákkal” díszített helyiségre.³⁵⁴

Hasonlóképpen olvashatunk arról is, hogy a szentbenedeki kastély egyik termét – nyilván festett díszítéséből kiindulva – *Királyok házá*nak nevezték.³⁵⁵ Ritka szerencsés eset, hogy a vajdahunyadi kastély ún. Diéta-terméből kialakított ebédlőpalotában töredékesen fennmaradt egy falfestmény-sorozat részlete. Valószínű, hogy ezt az akantuszos lécek közé fogott frízt a 17. század második harmadában híres emberek ovális medaillonokba foglalt portréival és hasonló keretelésű vedutákkal díszítették, összesen mintegy 54 képpel. A kompozíció előképe minden bizonnyal olyan metszetsorozat volt, amely az 1630-as évek divatjának megfelelő széles csipkegallért,

255. Bethlenszentmiklós. A loggia részlete

256. Vajdahunyad. Az ún. felső lovagterem metszete. 1866 körül

257. Vajdahunyad. A falképsorozat részletei: a) „I. Ottó király”; b) „Nagy Lajos király”

kardkötőt és kecskeszakállat viselő, többnyire fedetlen fejű személyiségeket, talán kortársakat, a harmincéves háborúnak a Bethlen fiúk által csodált hadvezéreit és uralkodóit (?) ábrázolta. Ezt a sorozatot, amelynek eredeti magyarázó feliratai a medaillonok belsejében voltak,³⁵⁶ valamivel később, valószínűleg Thököly Imre birtoklása idején – mindenképpen a

Nádasdy-féle *Mausoleum* megjelenése (1664) után – a viselet vagy az arcok megváltoztatása nélkül, csupán új, a képek alá festett feliratokkal, a magyar vezéreknek és királyoknak a Felvidéken igen elterjedt „arcképcsarnokává” keresztelték át. Az utolsó magyar király, akinek a képe még biztosan szerepelt ott, Rudolf volt.³⁵⁷

A festészeti dekoráció tematikáját annyira uralhaták ezek a portrészorozatok, hogy a képírók mintakönyveit is – nyilván nem véletlenül – nyomtatásban közzétett *Atrium Heroicum* c. metszetgyűjteményéről elhíresedett augsburgi rézmetszőről, Domenicus Custosról nevezték „Costos-könyveknek” még a 17. század közepén is.³⁵⁸

Hasonlóképpen medaillonokba foglalt portré- és csataképsorozat maradványai kerültek elő a nemrég befejeződött restaurálás során Segesvárott, az ottani Szarvas-házban. A felfedezői által 1693-ra keltezett falfestmények bizonyítják, hogy ez a díszítésmód a polgári építkezéseken is érvényesült.³⁵⁹ Nehezebben keltezhető egy másik, grisaille-technikájú, rajzos, vadászjelenetet ábrázoló falkép, amelynek egész falat kitöltő maradványait a Szarvas-házzal átellenben fekvő ház egyik termében fedezhetjük fel.³⁶⁰ Elmosódott körvonalai ónkannákba karcolt, de nyilván metszetekre visszavezethető kompozíciókkal rokonítják.

Szeben polgárházainak és középületeinek az egykori festett díszéről néhány fénykép, másolat és korabeli feljegyzés tanúskodik. Ki kell emelnünk közülük a gimnázium lebontott könyvtárának, az egykori Szent Jakab-kápolnának 1592-ben keletkezett képsorát a wittenbergi reformáció nagyjainak és a város kiválóságainak a képeivel.³⁶¹

UDVARHÁZAK

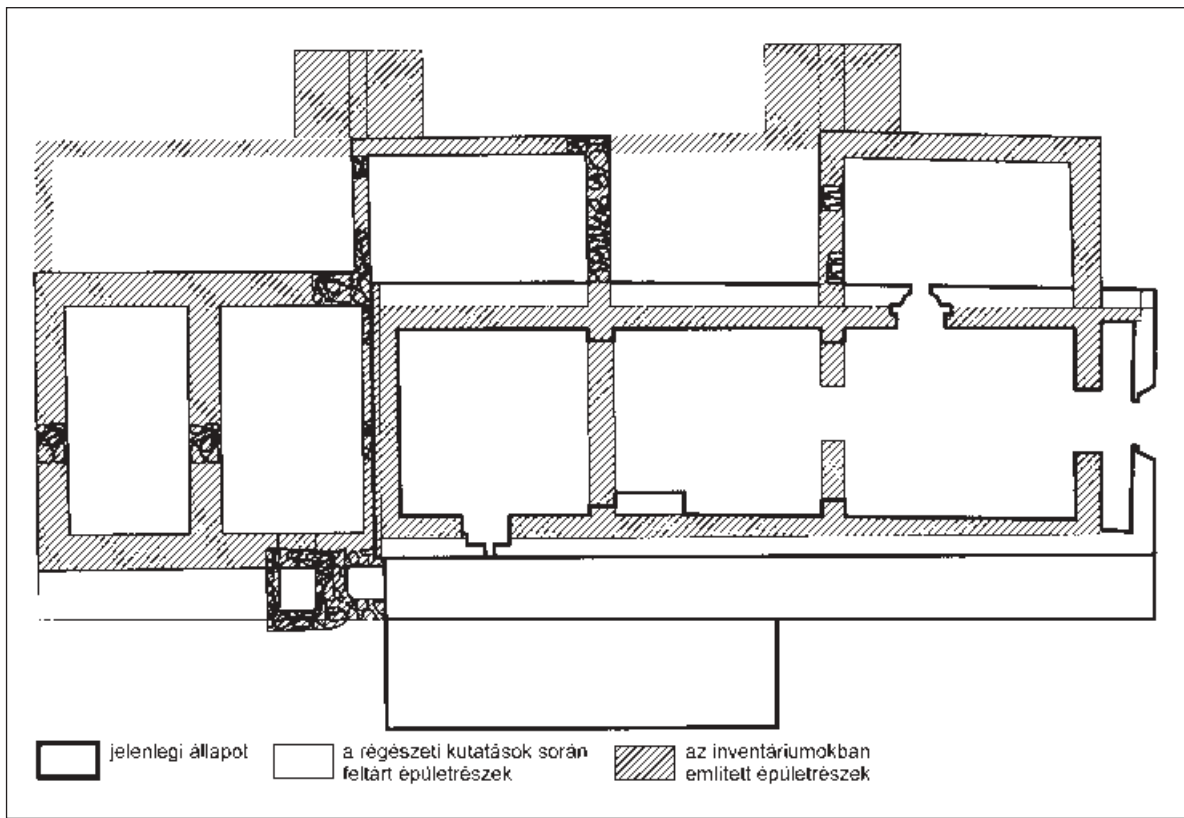
A fentebb elősorolt s a fejedelemség kori Erdély legnagyobb méretű nemesi rezidenciáit reprezentáló két „tiszta” épülettípus – a belső udvaros és az összevont központi tömbös kastély is – az olasz reneszánszban született meg,³⁶² onnan terjedt el Európaszerte. Ezeknek az épületegyütteseknek a részleteit, országonként és vidékenként is elterjedt helyi változatait, tömegkompozíciójukat azonban jelentősen befolyásolták a hagyományos épülettípusoknak – nálunk az udvarházaknak – a helyi hagyományokban és igényekben gyökerező, az itáliaitól igencsak eltérő éghajlati viszonyokhoz jobban alkalmazkodó építészeti formái is. Az udvarháznak, ennek a korszakunk elején kevés, 1–3 helyiségből álló, tulajdonképpen a parasztházból kialakult, igen elterjedt épülettípusnak a változatait B. Nagy Margit statisztikai hitelességű, nagyméretű mintán elvégzett kutatásaiból ismerjük.³⁶³ Ő bizonyította be, hogy ennek a műfajnak a képviselőit mindkét irányból, a parasztházak, de a

kastélyok felől is érték hatások, s legigényesebb példái már-már egy kisebb kastéllyal érnek fel.³⁶⁴

Az erdélyi reneszánsz építészet története szempontjából a bonyolultabbak látszanak közülük fontosabbaknak, mert ezek igényességükben kétségtelenül a kastélyok felé látszanak közeledni. Különösen nagy szerepe van ebben a közeledésben a kétmenetes megoldásoknak, amelyek nyilvánvalóan lemondanak a hagyományos formáról, hogy a bonyolultabb, a kisebb kastélyokra jellemző alaprajz felé közeledjenek. Ez a bővítési folyamat többnyire a bejárati pitvar-konyhához kapcsolódó kéményalj kiugrásából indult ki, a „*füstös házat*” alakították át konyhává, és egészítették ki a második, keskenyebb sor helyiséggel. Így a reprezentatív helyiségek sora a főhomlokzatra, a másodlagos funkciókat betöltők pedig a hátsó traktusra kerültek.

Ennek a fejlődésnek a fentebb már idézett marosillyei udvarház mellett érdekes példáját szolgáltatja az Apafiak almakeréki udvarháza, amelynek megcsontított és a reformkor késő klasszicista stílusában jelentősen átalakított, utóbb romba dőlt, de 1908-ban ismét helyrehozott épülete az 1920-as évektől, újabb alakítások és csonkítások után a falu szász népének a *Saalja*, kultúrháza volt. A régészeti kutatások³⁶⁵ tanúsága szerint építésekor – a 16. század végén vagy a 17. század első évtizedeiben³⁶⁶ – a domboldal lejtőjén, a templomvár közelében emelt épület boltozott pincéje már eredetileg is kétmenetes volt,³⁶⁷ s ennek megfelelően földszintje is kétmenetes kellett hogy legyen. Szerkezete ezek szerint nem utólagos toldások révén alakult ki, hanem kész mintát, esetleg a korábbi udvarház alaprajzát reprodukálta.

Az épületre vonatkozó gazdag leltáranyagból³⁶⁸ kétségtelenül kihámozható és biztonsággal azonosítható a fentebb előszámlált újabb átalakításokat megelőző eredeti szerkezete. Úgy látszik, hogy építésekor a pitvar és a konyha tengelyéhez igazodó kétszer három sejtés épület volt, amelyben a pitvar (első palota) jobb oldalán, a telek kapubejárata és a tulajdonosok által patronált evangélikus templom védőfala felőli részén volt az ebédlő és az úrháza, másik oldalán pedig az asszony- és a leányokháza, amelyből a virágoskertbe vezető lépcső indult. A homlokzat középtengelyében található pitvarra az udvarról – az erdélyi régiségben eddig társtalan – lejtős rámpájú fahíd vezetett, oldalain a kereszt rövid szárához hasonlóan elhelyezett folyosón át megközelíthető egy-egy, nyilván szimmetrikusan elhelyezett filagóriával. Ennek az épít-

258. Almakerék. Az udvarház rekonstrukciós alaprajza a régészeti feltárás eredményeinek felhasználásával

ménynek az utolsó szakaszát a főbejárat küszöbmagasságával egyező „a kerített városokéhoz hasonló” felvonóhíd képezte a talajszinttől mintegy 1,90 méter magasságban, amely így a tornáctalan épület közvetlen környezetét szárazárokként kezelte. A hidat a főtengety kiemelő, kiugró eresztű tornyocskából működtetett csiga segítségével lehetett szükség esetén felvonni, s lapja megkettőzte az udvarház bejáratának ajtaját. Apafi György (mh. 1635) feltételezhető és özvegye, árva Petki Borbála (mh. 1661) 1651-ben kimutatható építkezései szépítették ezt az épületet, amelyet azután

1679 előtt fiuk, I. Apafi Mihály fejedelem és felesége, Bornemisza Anna a főhomlokzaton még két, a hátsó homlokzaton pedig amazokkal egyező hosszúságú egyetlen helyiséggel tödött meg. Ennek a három, a homlokzat szimmetriáját felborító boltozott helyiségnek a gazdag festett díszítéséről a későbbi leltárak és Wesselényi István emlékezik meg.³⁶⁹ Az így körvonalozott épület hossza meghaladta a 40 métert, szélessége pedig, ha a hátsó homlokzathoz kapcsolt mintegy 3,8 méterre álló, toronyszerű árnyékszék-párokat is számítjuk, több mint 17 m volt.

EGYHÁZI ÉPÍTÉSZELET

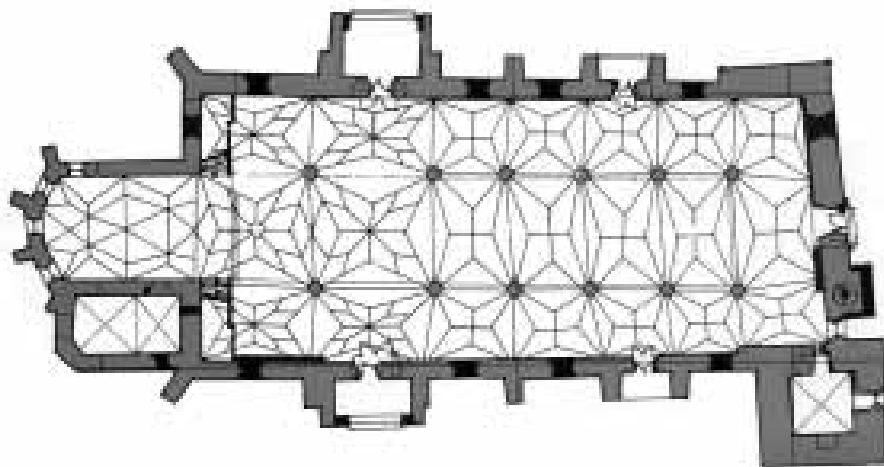
A korszak egyházi építészetéről viszonylag kevés emlék tanúskodik, mert a reformáció egymást követő hullámai szinte teljesen átalakították Erdély egyházföldrajzi arculatát. A protestánssá lett erdélyi városok többségében egyetlen templom, többnyire a plébániatemplom maradt használatban, a kolostorok lakóit elűzték, egykori épületeiket pedig legtöbbször kőbánya gyanánt használták.

Besztercén a város erődített cinteremfallal körülvett plébániatemploma a 15. század nyolcvanas éveitől jelentős késő gótikus felújítások sorozatán ment keresztül. Ezek utolsó szakaszában, 1559 és 1563 között a Lembergben (Lviv) meglepedett olasz építész, Petrus Italus de Lugano vezetésével lebontották a régi templom boltozatait, s megépítették a mai csarnoktemplomot, amelynek hajóit a reneszánsz fejezetes oszlopokkal „kitoldott” régi (?) sokszögű pillérek választják el egymástól a kétszer hornyolt bordákra támaszkodó késő gótikus csillagboltozatok alatt. A templombelső félköríves záródású, kímás profilú osztósudarakkal és mérművekkel díszített, gótikus szerkezetű ablakok világítják meg.³⁷⁰ Az újjáépítés leglátványosabb eredménye az épület belsejében a báboskorlással szegélyezett széles, a főhajó három oldalát keretelő karzat lett, amelyre a diadalív két oldalán nyílt kényelmes és mutatós reneszánsz lépcsőfeljáró.

1563-ban helyezték el a templom főbejáratának magas lábazon álló, ion fejezetes féloszlopok által tartott reneszánsz párkányos keretbe foglalt félköríves záródású kapuzatát, az oldalhomlokzat nyugati harmadában nyíló, szimmetrikusan elhelyezett, hasonlóképpen reneszánsz szerkezetű portálékkal együtt. A templomnak a késő középkori átalakításokból adódóan aszimmetrikus nyugati homlokzatát féloszlopokkal lépcsőzetesen tagolt, ívelt oldalú reneszánsz attikával koronázták, a hosszház keleti, diadalív fölötti oromzatán pedig a Petrus Italus szülőházájában megszokott kupola-lanternákra emlékeztető, vájatolt pilaszteres reneszánsz pillérekre támaszkodó szögletes huszártornyocska kapott helyet.³⁷¹ Az időközben befejezett korábbi, a templom homlokzatától elálló várostorony (?), amelyet harangtoronnyá alakítottak, ezekkel az átalakításokkal egy időben kapott díszes, bábos mellvédű reneszánsz erkélyt.

A 15. század végén épült szerény radnóti templomot 1593-ban Kendi Ferenc (mh. 1594) díszítette: a patrónus címerével ékes háromszögű oromzatos, leveles kímájú reneszánsz portálét helyeztek el a déli oldalon, s a bejárat elé vájatos frízű gyámkövek által tartott keresztboltozattal fedett portikuszt építettek.

Kalandos sorsa volt a fogarasi református templomnak, amelyet valószínűleg még Bethlen Gábor uralkodása alatt kezdtek építeni a fejedelem egyik

259. Beszterce. Az evangélikus templom alaprajza

260. Beszterce. A templom főhajója

261. Beszterce. A torony erkélye

262. Radnót. Kendi Ferenc címere

263. Radnót. Református templom.
Ajtókeret a déli portikuszban. 1593.

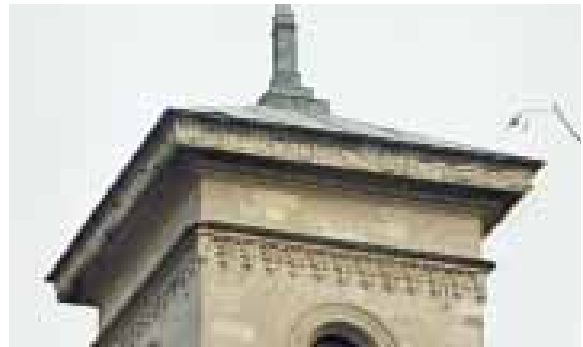

264. Fogaras. Református templom. Szószék

olasz fundátorának, a sienai Giovanni Landinak a tervei szerint.³⁷² A munkálatok I. Rákóczi György fejedelem akaratából más helyen, a vártól távolabb emelt új épülettel folytatódtak, és végül egy harmadik telken építették fel a templomot. A következő században elpusztult templom gazdagon díszített 17. századvégi szószékét és ajtókeretét őrzi a mai református templom.³⁷³

A gyulafehérvári székesegyház az annyira megviselték az 1600-as évek pusztításai, hogy egy jó évtizeden át használhatatlan volt. Két nyugati tornyát Bethlen Gábor fejedelem állíttatta helyre: a délnyugati torony falait kissé megemelték és akantuszos kímájú reneszánsz párkánnyal koronázták, amelyre a korábbihoz hasonló, négyfiatornyos, magas, színes zománcos cserepekkel burkolt sisak került. Az északnyugati torony tornácós fasíkkal egészült ki, s benne, a 17. század gyorsuló életritmusát tükrözően, egy-egy ha-

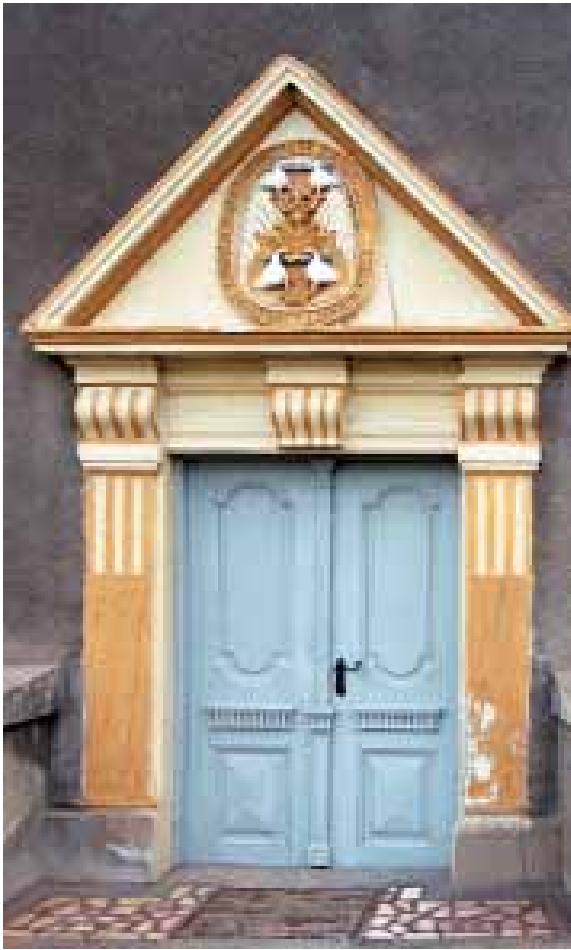

266. Gyulafehérvár.

A székesegyház délnyugati tornyának részlete

rangos, illetve csengettyűs órát helyeztek el, melyek hangja az egész órák, illetve a negyedek múlására figyelmeztetett. A templombelső – ugyancsak a fejedelem kezdeményezésére – mutatós, apostolok és angyalok szoboralakjaival díszített, evangélikus ikonográfiájú szószékkel és orgonával gazdagodott. A berendezés mintájául a lőcsei evangélikusok Szent Jakab-templomának 1626 táján elkészült hasonló darbjai szolgáltak, de a nagy fejedelem zeneszeretetéért és pompakedveléséért tanúsító alkotásokat halála után, 1630-ban saját udvari lelkészei leszereltették, a kálvinizmus előírásainak ellentmondó, figurális díszítésű szószéket nyilvánosan megsemmisítették, a félig kész, Kálvin János által ugyancsak tilalmazott orgonát

265. Fogaras. Református templom. Ajtókeret

267. Vajdahunyad. Református templom. Ajtókeret Bethlen Péter címerével. 1644.

pedig a szebeni evangélikusoknak ajándékozta az özvegy fededelemasszony.³⁷⁴

A vajdahunyadi református templomot a patrónus, Bethlen Péter és neje, Illésházi Kata szépítette 1644-ben. A késő gótikus szerkezetű templom új, volutás frízre támaszkodó, meredek oromzatú, a két család címereivel ékesített reneszánsz kapuzatokat kapott.

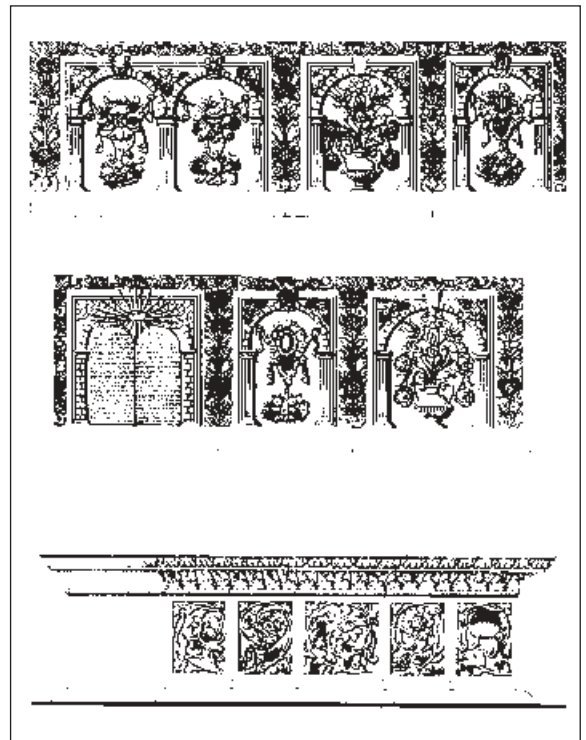
Csak korabeli leírások tájékoztatnak a váradi vár alatt, a Péntekhely utcában épített nagyméretű református fatemplomról.³⁷⁵ Szalárdi János leírása³⁷⁶ szerint a többezres lélekszámú gyülekezet számára falábakon álló, magas, zsindeyes héjazatú színt építettek 1632 előtt, hogy a vár biztonságát kőépülettel ne veszélyeztessék. Ennek a ma nehezen elképzelhető épületnek a belsejét többek között halotti zászlók és igényes síremlékek díszítették.

A 16. századvég legjelentősebb egyházi építkezései a jezsuita rend már fentebb is említett kolozsvári és gyulafehérvári megalapításához kapcsolódtak.

Csak a szerencsésen fennmaradt tervrajzokból³⁷⁷ meg a kolozsvári számadáskönyvekből tájékozódhatunk a Báthory István király korában behívott jezsuita rend két erdélyi, gyulafehérvári meg kolozsvári kolostorának a Fr. Massimo Milanese által tervezett építkezéseiről. A jezsuita rend gyulafehérvári templomát és kolostorát a 17. században a gyulafehérvári református *schola* használta; a rend kolozsvári kolostorának templomát az 1603-as pusztulás után I. Rákóczi György állította helyre református istenházaként 1638 és 1647 között.³⁷⁸ A 15. század végén ferences templomként épült késő gótikus épület hajójának gótikus boltozatát ekkor Kurlandiából (a mai Lettországból és Litvániából) szerződötetett német kőművesek, György mester és két társa „restaurálták”.

A Farkas utcai református templom szószéke ennek az átalakításnak az idején, 1646-ban készült el. Bizonyítható, hogy mestere az Alsó-Ausztriából (?) vagy a Felvidékről (?) Szebenbe származott Elias Nicolai volt, akivel kapcsolatban bizonyos körülmé-

268. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószékeinek rajzai. Részletek

269. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószéke. Részlet

270. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószéke. A hangvető

271. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószéke. A hangvető mennyezete

272. Székelydólya. A református templom mennyezetének részlete. 1630.

273. Gyulakuta.
A református templom mennyezetének részlete. 1625.

274. Feketehalom.
Az evangélikus templom mennyezete. 1703.

275. Csíksomlyó. A Salvator-kápolna belseje

276. Csíksomlyó. A Salvator-kápolna kazettás mennyezetének részlete

nyek arra utalnak, hogy még Bethlen Gábor fejedelem építkezései vonzották Erdélybe az 1620-as évek második felében, utóbb, 1630 táján telepedett le s alapított családot Szebenben. Források által bizonyított kapcsolata Mueck alias Kőfaragó Benedekkel, I. Rákóczi György ugyancsak német származású udvari kőfaragójával meg a rá vonatkozó közvetlen adatok azt is valószínűsítik, hogy a fejedelmi építkezéseken a harmincas években, Szebenben való letelepedése után is részt vehetett, s fennmaradt nagyszámú alkotása kétségtelenné teszi, hogy az akkori Erdély legkevesebb képfaragója volt.³⁷⁹

A hatszögletű szószéktest négyszögletes lépcsőpihenővel kapcsolódik a falpillérhez, így összesen hét mellvédlapja van. Kétszakaszos, kőből készült lábazatának négyszögletes tükrökkel tagolt felső regiszterét örvénylő levélmotívumokból és akantuszvirágokból kialakított kompozíciókkal díszítették; ugyancsak kőből faragott mellvédjének középső lapján a tízparancsolat kőtáblái láthatók, ezeket architektonikus keretbe foglalt virágos és füzéres díszű táblák fogják közre – valamennyi alabástromból. A szakirodalomban korábban a lábazat készítőjeként azonosított Kőfaragó Benedek közreműködése a szószéken nem bizonyít-

ható, ezek a faragványok Elias Nicolai és az általa alkalmazott tehetséges kolozsvári asztaloslegény, Régeni Asztalos János/Hannes Lew Rechner oeuvre-jéhez tartoznak; míg a szószékkorona remek asztalosmunkája a fejedelem Sztaniszlavszki néven emlegetett sárospataki lengyel asztalosának³⁸⁰ a művészetét dicséri, a domborműves kőtáblák kifésztéséért pedig a kolozsvári képíróknak fizettek. Ez a szószék lett a mintája Erdély későbbi, 17–18. századi református szószékeinek.³⁸¹

A Farkas utcai szószék más vonatkozásban is magára vonja a figyelmet. Hangvetőjének asztragalpálcákkal határolt, nyújtott hatszögek keretelésébe fogott, karéjokkal bővített négyszögű kártussal díszített kazettás mennyezetét faragott és aranyozott rózsák ékesítik, s így talán igényességében is analógiája a kor kastélyait díszítő világi mennyezeteknek.

A kazettás mennyezetnek, ennek a középkori eredetű és Európa-szerte kedvelt és elterjedt műfajnak,³⁸² amely éppen a korszakunkban megnyilvánuló

manierisztikus tendenciák és a stukkótechnika elterjedésének hatására ment át jelentős változásokon, ma már alig ismerjük világi megrendelésre készült igényes erdélyi példányát. A fennmaradt viszonylag nagyszámú emlék³⁸³ döntő hányada – felekezetektől függetlenül – erdélyi templomok látványos díszét képezi, s ezeket a többnyire kismemesi, szabadparaszti és jobbágy környezetben keletkezett, sokszor igen gyarló kivitelezésű és késői, már-már népművészetbe illő darabokat hajlamosak sokan a „grand art” színvonalával azonosítani s időben is visszavetíteni. Pedig a hasonló műfajú világi emlékek szinte teljes pusztulása után csak néhány olyan templomi mennyezetet ismerünk, mely – ha kvalitásában nem is – szerkezetében megközelítheti a váradi vagy a gyulafehérvári fejedelmi palota, esetleg a korabeli Erdély más rezidenciáinak a leltárak kifakult lapjairól itt-ott előcsillanó gazdag díszítését.

A székelydályai református templom mennyezetét (1630) ékesítő kiemelt, nyújtott hatszögű tábla lecsüngő tobozdíszei, keretelésének rátétes, de a faragványt festéssel pótló „sarokrózsái”, a gyulakutai református templomban álló mennyezet (1625) feliratos táblájának illesztési módja a kazetták négyszöghálójába, esetleg a feketehalmi ev. templom egyébként elég gyenge kvalitású, fantáziátlan mennyezetének (1708) esztergán készült „kopjás” díszei és nyolcszögű középmezeje segíthetnek ezeknek az igényes asztalosmunkával készült, sokszor – a világi mennyezetekhez hasonlóan – festett betétekkel díszített, gazdagon faragott és aranyozott mennyezeteknek a felidézésében.

A 16–17. századi Erdélyben csak igen kis területen, Csík-, Gyergyó- és Kászonszéket kivéve néhány háromszéki és marosszéki, Nyárad menti településtömbben maradtak fenn katolikus közösségek. Ezen a vidékeken sem feltétlenül a templomok újjáépítése és bővítése jelentette az elsődleges építészeti feladatot, így többnyire csak kis kápolnák, útszéli keresztetek készültek korszakunkban, párhuzamosan a belső díszítés és a berendezés megújításával. Az előbbiek közé tartozik a Csíkszereda melletti Somlyó-hegy késő gótikus szerkezetű, beugró szentélyes Salvator-kápolnája. Ennek dongaboltozatot utánzóan elhelyezett, festett kazettákból álló mennyezete 1660 után a rajta látható, furcsa, egyetlen osztott pajzsba foglalt házassági címer tanúsága alapján Mikes Kelemen (mh. 1686) tanácsúr és neje, Kálnoki Zsuzsanna jóvoltából készült.³⁸⁴

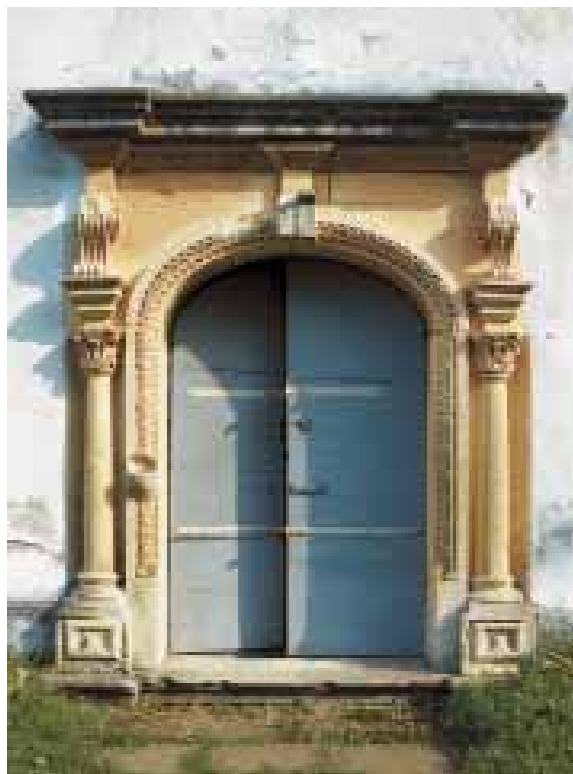
Évtizedekkel a Salvator-kápolna boltozata előtt,

1640–1641-ben készült el az 1992-ben leégett jobbágyfalvi egykori görög katolikus fatemplom hasonlóan boltozatot utánzó, virágdíszes és magyar feliratos famennyezetének a régebbi része is. A templom talán Jobbágytelkéről³⁸⁵ kerülhetett a 18. század folyamán utolsó helyére vásárlás révén.

Mikházán a ferences kolostor 1634 után jött létre. Templomának két igényes, Erdélyben társtalan, kőből faragott portáléja a korszakban divatos német mintakönyvek lapjain látható keretek manierisztikus formáit tükrözi³⁸⁶, félköríves záródású ablakait pedig nemrégén feltárt, ugyancsak késő reneszánszba illő sgrafittó-díszítés fogja körbe.

Különleges, karéjokkal bővített négyzetes alaprajzú, négy falpillérre és az apszisok félkupoláira támaszkodó, téglaboltozatos, öt lanternával koronázott épület a Kézdiszentlélek fölött magasló Perkő Szent István-kápolnája, amelynek egyszerű alaprajzát és arányait valószínűleg reneszánsz építészeti traktátus inspirálta Budavár visszafoglalásának az évében, 1686-ban, amikor Kálnoki Sámuel és neje, Lázár Erzsébet megrendelésére felépült. A patrónusok címeivel és az építési felirattal díszített bejárati portáléját

277. Mikháza. Ferences kolostortemplom. Ajtókeret

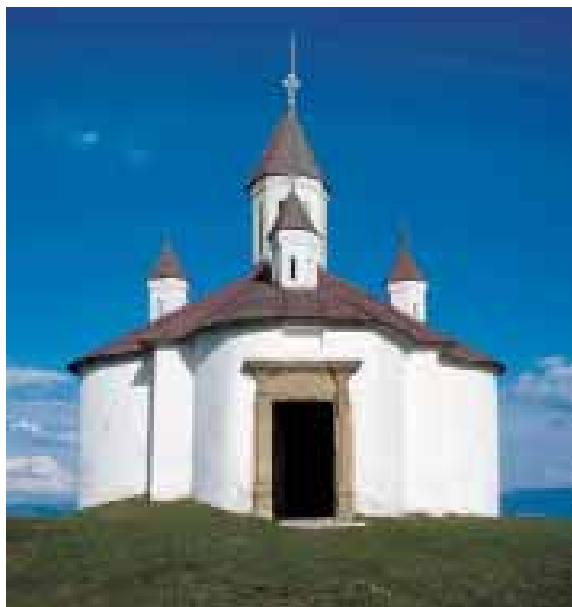

278. Mikháza. Ferences kolostortemplom. Ajtókeret

279. Kézdiszentlélek. Perkő-kápolna. 1686.

280. Kézdiszentlélek. Perkő-kápolna. Ajtókeret részlete

a nyugati karéj félköríves alapfalának hajlatával egyezően ívelték – a környéken is előforduló kőanyagát s a nehezen megdolgozható anyagból is adódóan vas-kos formáit tekintve – esetleg helybeli, de inkább brassai kőművesek.³⁸⁷ Ezek a bemélyített körvonalakkal alakított, nehézkesen formált motívumokkal, többnyire indadísszel ékesített késő reneszánsz stílusú faragványok sok helyen, nemcsak a Székelyföld déli részén, hanem Brassóban és annak Fogarasig terjedő távolabbi környékén is feltűnnek, világi és egyházi építkezéseken egyaránt. Ebbe az emlékanyagba illeszkednek például a Danielek olasztelki és varygasi építkezéseinek a díszei, de társaival együtt a nagyborosnyói kúria gazdagon díszített, mívés homlokzata, a brassói Fekete-templom átalakításának faragott részletei és a fentebb már említett fogarasi darabok is. Így sem Sipos Dávid 18. századi kidei tevékenységére nem hivatkozhatunk, sem arra, hogy ezek az inda- és virágdíszes emlékek a Havasalföldében a 17. század

végétől hosszan érzékelhető ún. brâncovenesc stílus lecsapódásai lennének, helyes eredeztetésük felé az utat a korszak fametszetes könyvillusztrációinak tanulmányozása nyithatja meg.

A korszak görögkeleti templomai általában Havasalföldében és Moldvában elterjedt épülettípusok mintájára épültek, mint az erdélyi románok egyházi szervezetében fontos szerepet játszott priszlopi templom, amelyet az 1580-as évek elején építtetett Mózes havasalföldei vajda Erdélybe menekült leánya, a regényes életű Zamfira-Saphyra (sz. 1531 előtt–mh. 1580), előbb gibárti Keserű János, majd Niszowsky Szaniszló, végül Márkházi Pál felesége. A templomban található a gazdag özvegy címerrel és disztichonokba szedett latin felirattal ékes reneszánsz síremléke is, amelyet első házasságából született fiai és örökösei Gyulafehérvárott készíttethettek el.³⁸⁸

E környezet posztbizánci stílusú épületeinek a díszítésében csak kivételesen találunk reneszánsz motív-

281. Lupsa. Görögkeleti kolostor temploma. Kazettás mennyezet. Részletek. 1694.

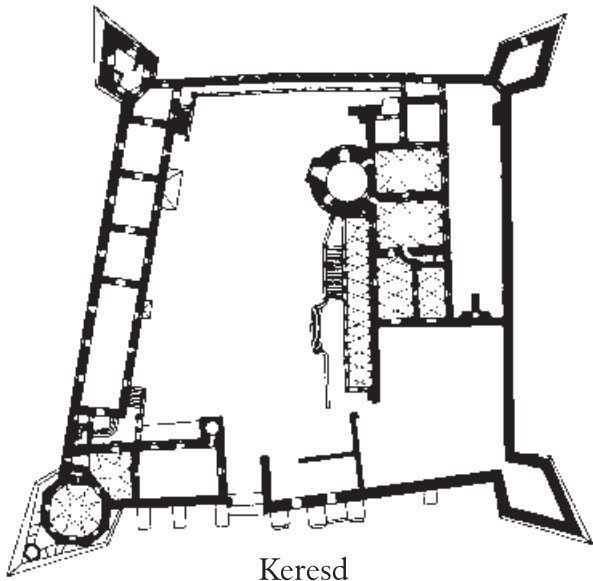
vumokat. Ilyen kivételnek számít az 1606-ban Tövisen letelepített rác zsoldosok temploma. A félköríves szentélyű, falazott ikonosztázú épület nyugati, reneszánsz portálóját a Rác család címere és 1606-os felirata díszíti.³⁸⁹ Ugyancsak reneszánsz ajtókerettel díszítették az Enyed közelében fekvő Muzsnaháza templomát.

A lupsai görögkeleti kolostor fatemplomának a festett kazettás mennyezetét felirata alapján torockószentgyörgyi magyar mesterek, Solymosi János és Gyárfás István készítették 1694-ben.³⁹⁰

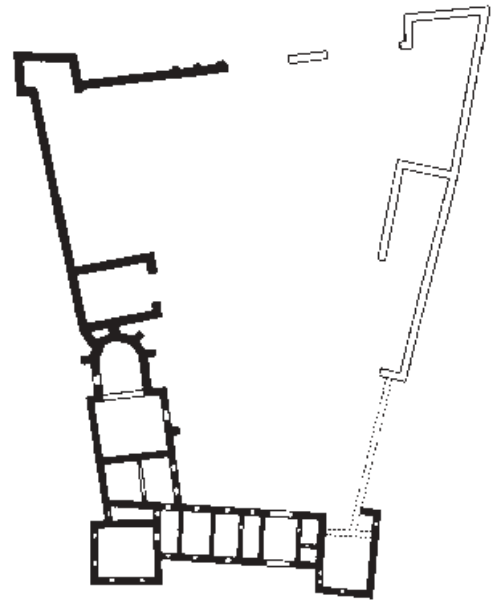
A brassói Bolgárszeg görögkeleti Szent Miklós-templomának nyugati homlokzatát baluszter alakú féloszlopok által tartott félköríves árkádsorral díszítették volt a 17. század vége felé. Ennek az igényes és a brassói Fekete-templom éppen folyamatban levő restaurálásától aligha független homlokzati díszítésnek a részletei a 18. század közepén emelt s a korábbi homlokzatot takaró óratorony két oldalán bemélyedő ablakfülkékben fedezhetők fel.³⁹¹

282. Brassó. A bolgárszegi görögkeleti Szent Miklós-templom homlokzatának részlete

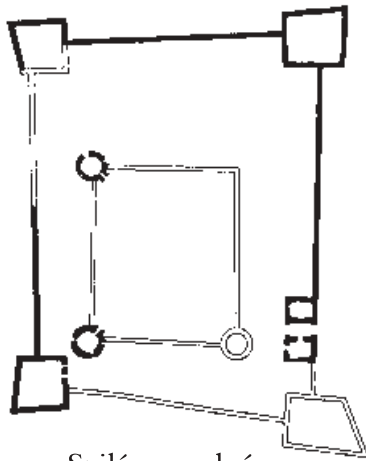
ERDÉLYI VÁRAK ÉS KASTÉLYOK ALAPRAJZAI

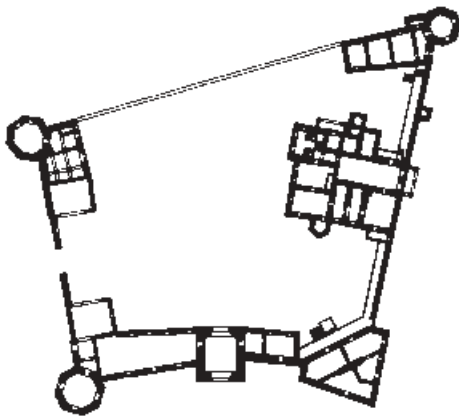
Keresd

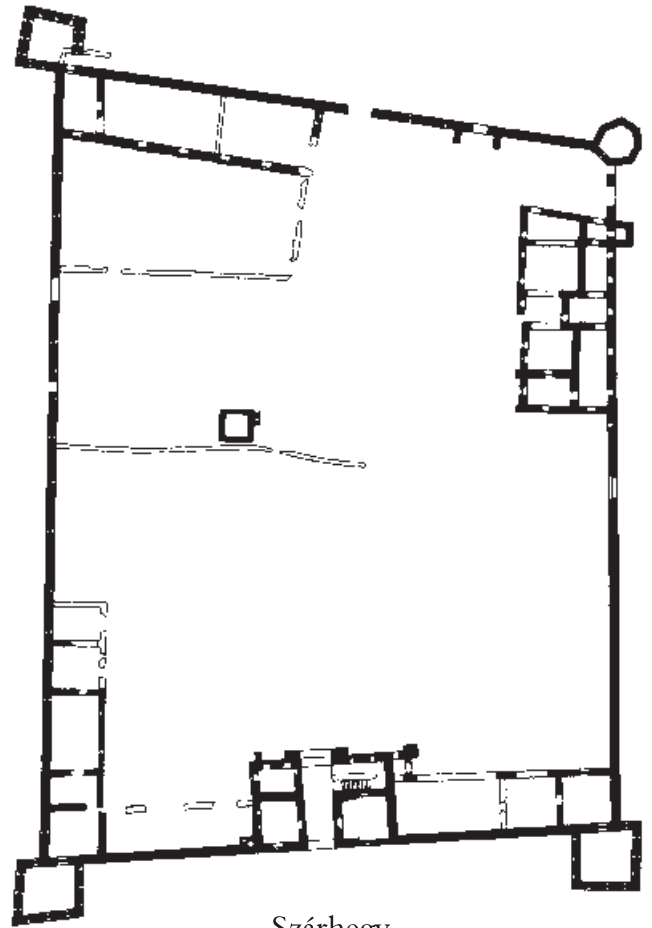
Bólya

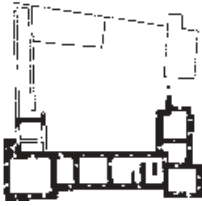
Szilágysomlyó

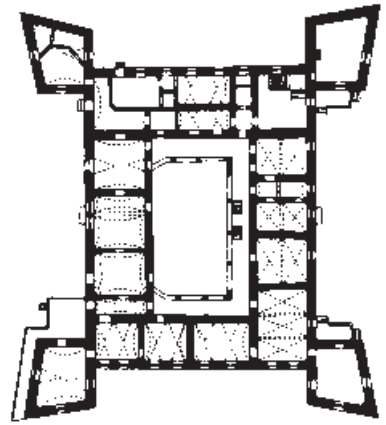
Szentbenedek

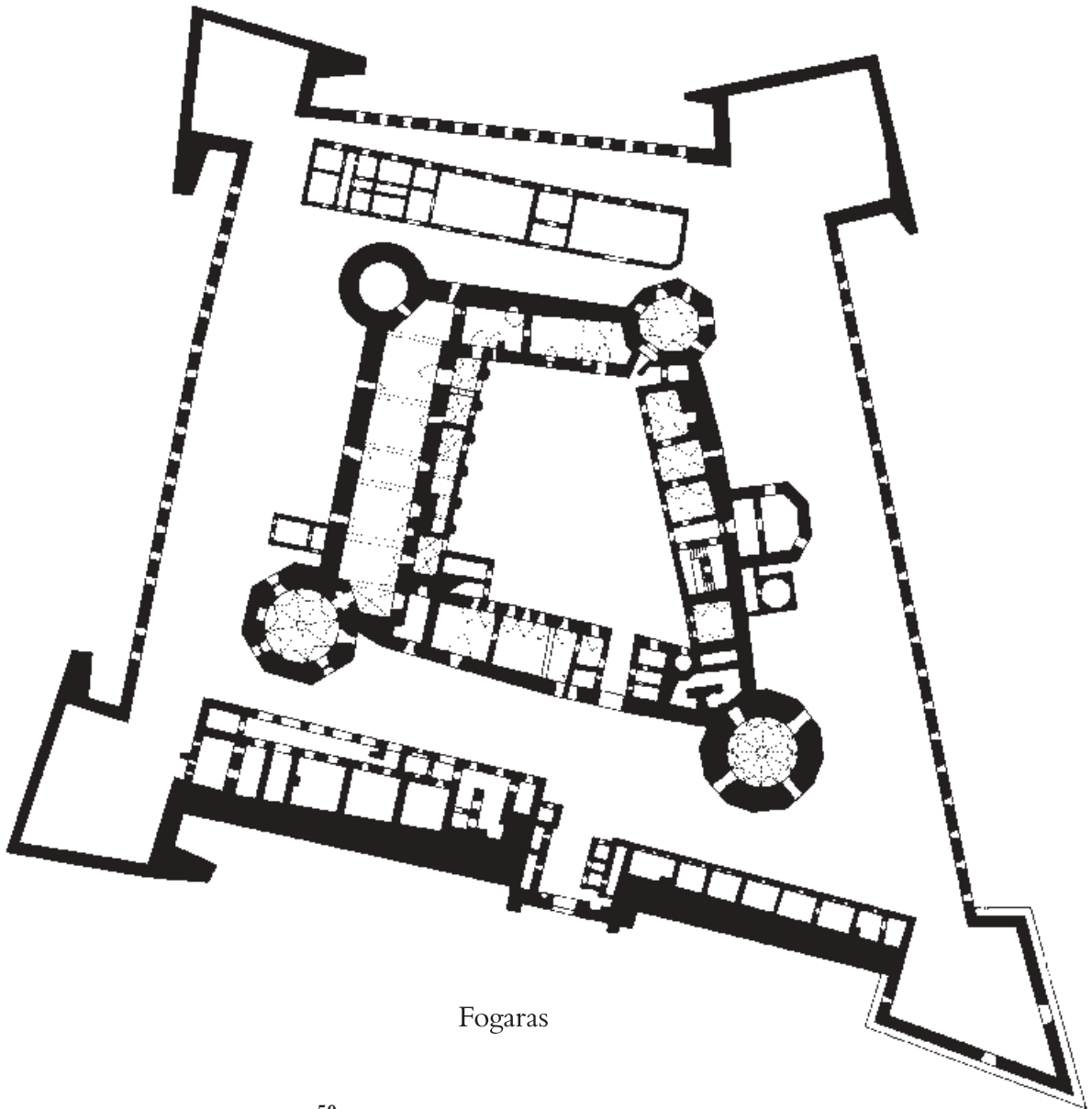
Szárhegy

Egeres

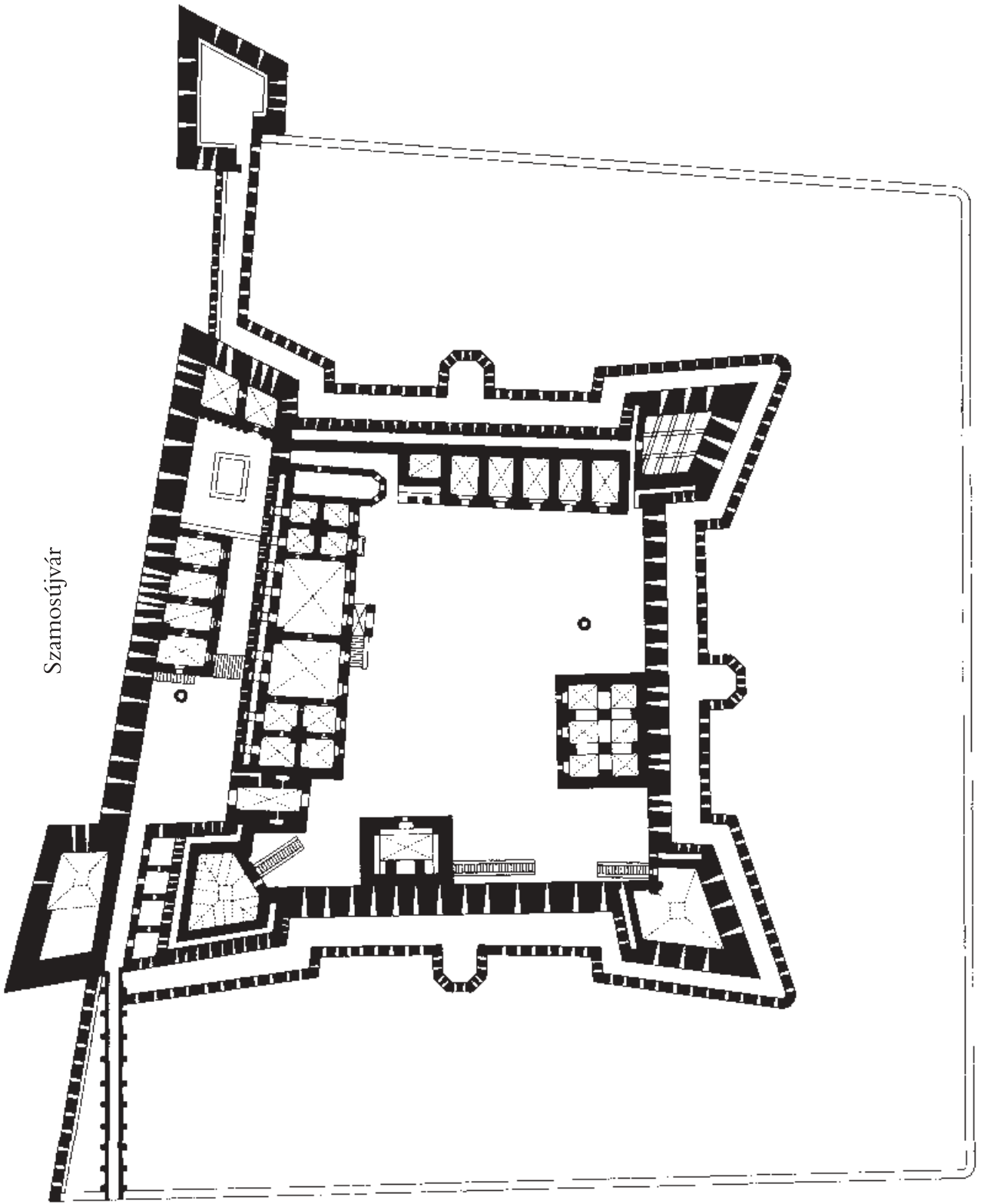
Radnót

Fogaras

0 50 m Lépték 1:1000

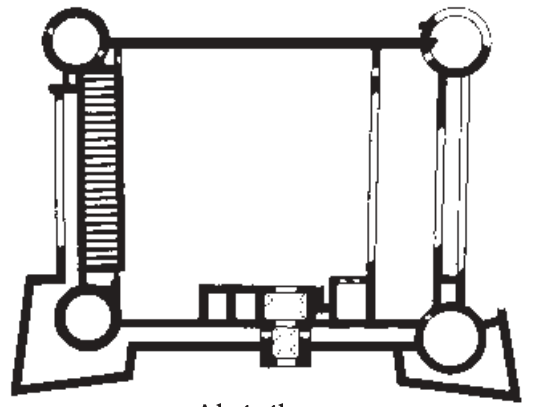
Szamosújvár

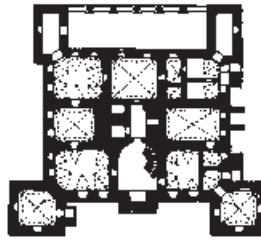
0 50 m Lépték 1:1000

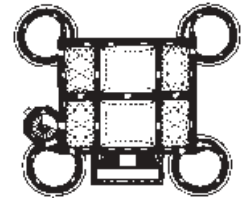
Csíkszereda

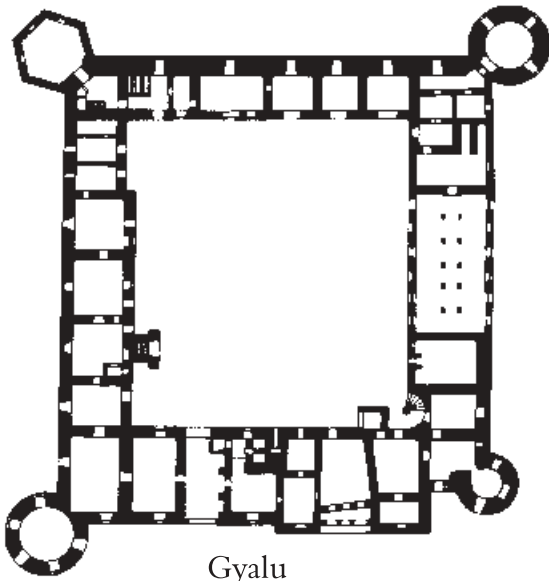
Alsórákos

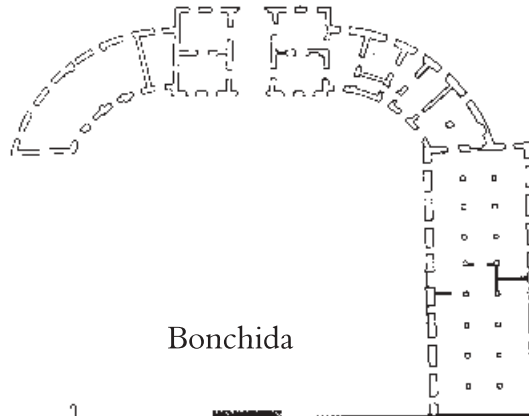
Bethlenszentmiklós

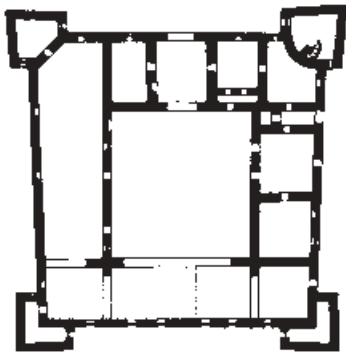
Küküllővár

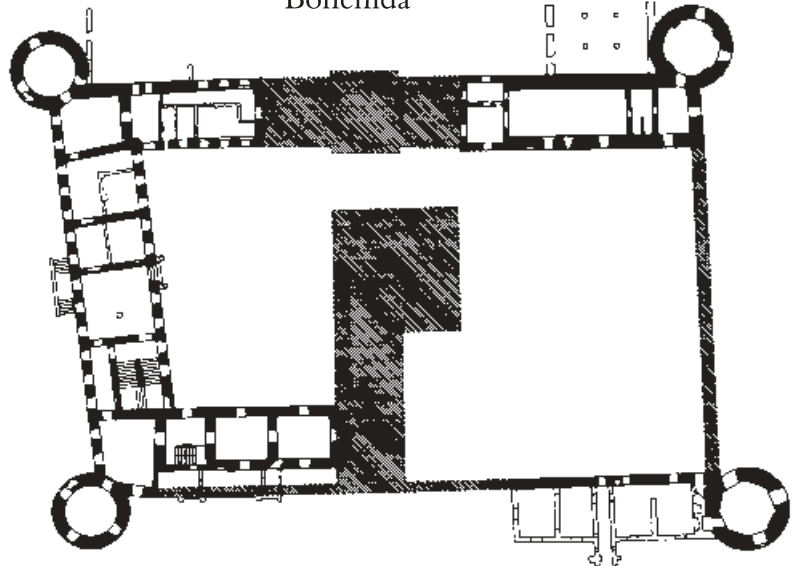
Gyalu

Bonchida

Aranyosmeggyes

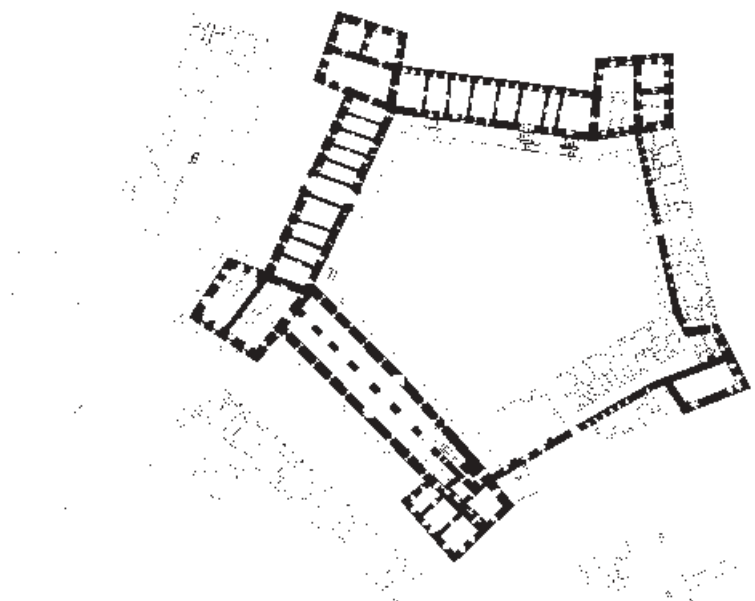

0 50 m

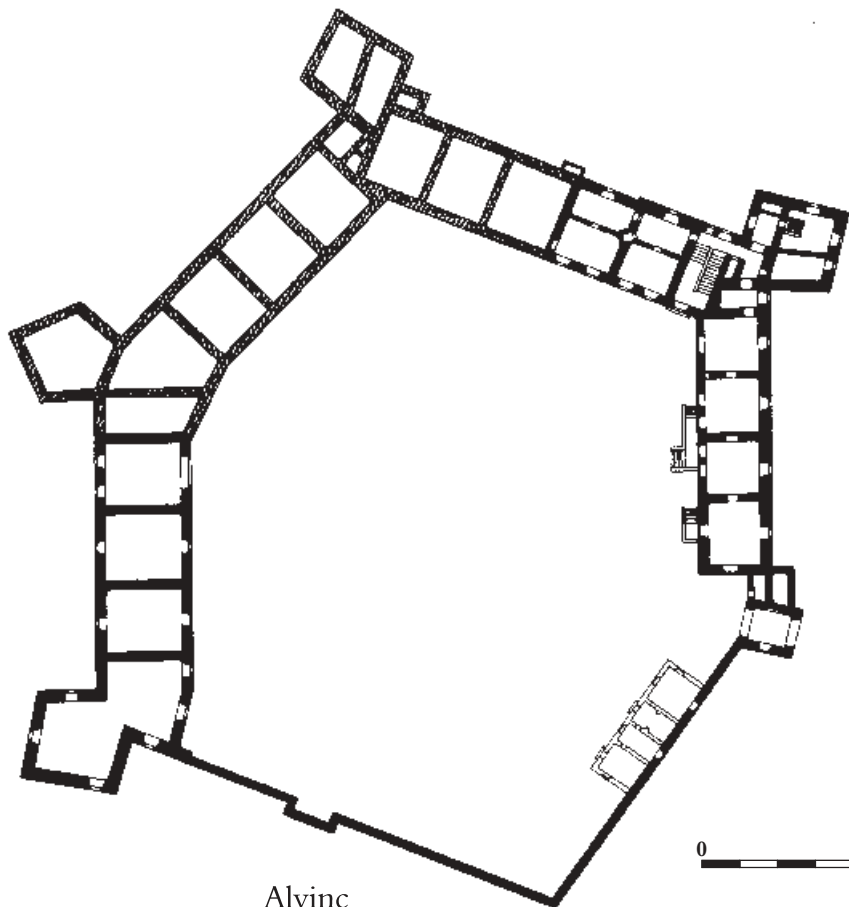
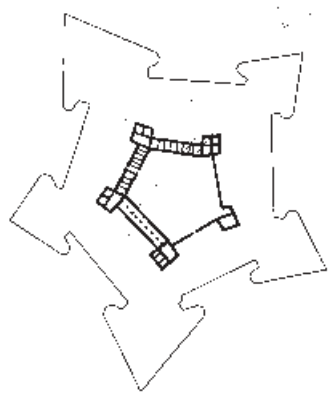
Lépték 1:1000

0 100 m

Lépték 1:2000

Várad

Alvinc

0 50 m

Lépték 1:1000

JEGYZETEK

- 1 Balogh 1936.
- 2 Balogh 1943.
- 3 Balogh 1966.
- 4 Balogh 1982.
- 5 Balogh 1985.
- 6 Biró 1944.
- 7 Biró 1935. 122–153. (Ua. Erdélyi Tudományos Füzetek 80. Cluj 1935).
- 8 Biró 1938.
- 9 B. Nagy 1970. – B. Nagy 1977.
- 10 B. Nagy 1973.
- 11 Kelemen 1977–1982.
- 12 Détsy 1972. – Détsy 1973. – Détsy 1996.
- 13 Sebestyén 1963. – Sebestyén 1987. – Sebestyén 1992.
- 14 Ionescu 1982.
- 15 Curinschi-Vorona 1981.
- 16 Vătăşianu 1958.
- 17 Istoria artelor plastice. 1968–1970.
- 18 Pascu–Marica 1969.
- 19 Pascu (szerk.) 1974. 159–173.
- 20 Mândrescu 1999.
- 21 Sabău 1992. 12–17.
- 22 Sabău 2002. 16–22.
- 23 Dávid 1981.
- 24 Kerny 1989.
- 25 Végh 1994. 36–44. – Farbaký 1997. 7–14.
- 26 Sisa–Wiebenson 1998.
- 27 Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001.
- 28 Gyöngyössy 1990. – Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995.
- 29 Tüdös S. 1995.
- 30 Tüdös S. 1998.
- 31 Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 217. skk.
- 32 Erdélyben lényegében Mátyás 1480–1490 közötti építkezésének tekintni a szakirodalom a vajdahunyadi ún. Mátyás-loggiát. Vö. Balogh 1943. 291. – Mikó–Szentkirályi 1987. 106.
- 33 Filipecz (Pruisz) János püspök (1476–1491) és Thurzó Zsigmond (1506–1509) építkezésein. Vö. Mikó Árpád: Reneszánsz paloták a váradi várban. In: Kerny 1989. 100–101, 103.
- 34 Geréb László püspök (1476–1501) gyalui építkezésein. Vö. Balogh 1943. 182. A gyulafehérvári káptalan humanista műveltségű tagjainak a műpártolását I. Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 262. skk. – Újabbán a Gyulafehérvárott folyó falkutatások során is előkerült egy olyan, kétségtelenül korai fejezettöredék, ami antikizáló építmény részlete volt.
- 35 Balogh 1943. tartalmazza bőséges sorozatukat.
- 36 Balogh 1943. 256.
- 37 Egykor az Erdélyi Nemzeti Múzeum gyűjteményében, ma a kolozsvári Nemzeti Történelmi Múzeum Kötárában. Vö. Balogh 1943. 257.
- 38 Balogh 1943. 258. skk. – Gogáltan 1998. 339–386. Egyébként a szürkés-okkeresre patinázott keretet – az elmúlt években rajta keletkezett sérülés törésfelülete alapján ítélve – kőanyaga is a Kolozsvár környéki kőfejtőkhöz kapcsolja, így valószínű, hogy nem importból származik, hanem e belharcoktól zajos években Kolozsvárra vetődött alsó-ausztriai mester alkotása.
- 39 Ritoókné Szalay 2000. 297. sk.
- 40 Balogh 1943. 76–78, 243–248. – Balogh 1966. 283–286.
- 41 Belső Széna/Jókai u. 6. sz. Felirata: FORNIX CELLARIA FACTA ANNO 1539. Balogh 1943. 261.
- 42 Balogh 1943. 161. kép.
- 43 Az eredetileg ev. templomot az utóbbi években befejeződött restaurálás után a helybeli görög-keleti gyülekezet használja.
- 44 Entz 1996. 190.
- 45 Sorrendben: 1517. okt. 8.: „*Adrianus, canonicus Albensis et ecclesiae Treppensis plebanus*”. Vö. Klein 1934. 289–297. 4. sz.; Somlyó Báthory István vajda és királyi helytartó kéri a beszercei tanácsot, hogy „*honorabili Johanni Kleyn*” juttassák a treppeni plébánosságot. Vö. Entz 1996. 493. – Mihály plébánosról, aki 1541-ben beszercei plébános lett, közelebbit nem tudunk, de tekintélyes egyházi személyiség lehetett, ha jelentős törpényi beneficiumát a még fontosabb beszercei Szent Miklós-plébániára cserélte. Vö. Entz 1996. 240. – 1547. febr. 5.: „*Kolosvári Péter ugocsai főesperes, therpeni plébános*”. Vö. Beke 1889. 106/525. sz. Ez a – rendelkezésünkre álló források hézagossága miatt – csonka plébános-névsor nézetünk szerint azt bizonyítja, hogy Törpény javadalmát ebben az időben a káptalan kisajátította, így a korszak előttünk ismeretlen plébánosai is ugyanebből a közismerten művelt papi rétegből kerültek ki.
- 46 A csonkolt ágakkal díszített nyugati kapun és a diadalíven látható címerpajzsok hihetőleg festett ábrázolásainak nyomait legkétségtelenebb a restaurálás során elvégzett drótkéfésszel tisztították el.
- 47 Az északi hajófal reneszánsz portálja és szószéke fölött egy egész boltszakaszt díszítettek vele. A Dan Căceu restaurátor által feltárt kutatóablakokban a homlokív csúcsán látható részlet teljesen egyezik a dűreri kompozíció azonos részletével, alatta egy szalaggal lekötött szőke hajú, harsonát fúvó angyal fejét, még lennebb, az alsó regiszterben az egyik balga hajadon kezét és mécsesét (Mt 25) ismerhetjük fel. Ez a részlet azt bizonyítja, hogy Dürer kompozíciójának átdolgozásával, tehát valamivel későbbi előképpel állunk szemben, amelynek pontosabb meghatározására csak az egész ismeretében lenne remény.
- 48 Jel 8, 6–13. – B 68, M 170.
- 49 A templomra vonatkozó irodalom: Popa 1970. – Popa 1973. 313–317. – Popa 1981. 53–54. – Entz 1996. 492–493.
- 50 Balogh 1943. 287–288.
- 51 Erdélyben ismereteink szerint először Izabella és János Zsigmond tumbáin s néhány velük egykorú töredéken jelentkeznek. Vö. Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 290.
- 52 Détsy 1972. – Kovács–Toca 1973. 22–30. – Kovács 1980. 77–98, 277–280. – Balogh 1982. 342–395. – Kovács 1996d. 253–258. – Détsy 1998. 227–233. – Kovács 2000. 63–96.
- 53 Mikó 1988. 109–135.
- 54 Kimpfián–Marton 2002.
- 55 Veress 1983. XXII. téves közlése szerint ennek a síremléknek a töredékeit őrizték volt még az elmúlt században is a gyula-

- fehérvári katolikus főgimnázium pincéjében. Vö. Balogh 1985. 381. Veress minden bizonnyal Giuseppe del Quadro (mh. 1727) építész atlaszok által tartott, szétszedett síremléket láthatott ott, amelynek töredékei, más, ugyancsak a főgimnázium építéskor lebontott egykori jezsuita templomból származó darabokkal együtt, jelenleg a görögkeleti székesegyház kerengőjében található.
- 56 Détshy 1966. 26–30. – Mikó 1988.
- 57 Ezzel a kérdéssel kapcsolatban máig érvényesek Galavics 1973. 71. skk. módszertani megállapításai.
- 58 Détshy 1972. 349/5. – Mellettki Kraus György, az Itáliát járt segesvári jegyző nyilván közvetve, élménybeszámoló alapján vált visszhangjává a kastély és kert csodáinak. Vö. Kraus 1994. 172.
- 59 A reneszánsz 18. századi makacs továbbélésének jó példáját kínálják a szamosújvári Daniel-ház 1743-ban elkészült díszítő faragványai, ugyanott a már barokk architektúrájú Lászlóffy-ház lépcsőházát még mindig fogorfrízes reneszánsz ablak világítja meg (vö. B. Nagy 1983. 27–32), de a késő reneszánsz formák hosszú továbbélését érzékelteti a korszak református szószékeinek gazdag sorozata, akárcsak a brassói Fekete-templom 1724-ig húzódó gótizáló újjáépítésének gazdag, a helyi kőanyag és műhelygyakorlat miatt a kolozsváritól kétségtelenül különböző, mégis azonos grafikus forrásból táplálkozó, az ún. virágos reneszánszra, de ugyanazzal az erővel a Havaselnén párhuzamosan kivirágzó ún. brán-covenesc stílusra is emlékeztető faragványanyaga.
- 60 Például Kornis Zsigmond kormányzó szentbenedeki kastélyának kaputornyán a főkapu (1720) még reneszánsz stílusú, csak a Mikolai Szűz domborművé és Erdélyben típusteremtő képe felel meg az új stílusirányzat követelményeinek. Vö. B. Nagy 1977. 27. – Haller János (mh. 1755) kormányzó és Daniel Zsófia dévai építkezése a korábbi épület reneszánsz ablakkereteit illesztette be a Konrad Hammer által tervezett, barokk pavilonokkal, portálékkal és erkéllyel díszített főhomlokzat új szerkezetébe. Vö. Kovács 1993a. 153–168.
- 61 A 16. század hetvenes éveiben országgyűlési határozat értelmében kezdtek hozzá a város erődítményeinek országos, a natiók és a fejedelem között megoszló közmunkában kivitelezett modernizálásához. A feladatoknak ez a megosztása a fejedelemség korában egyedül a gyulafehérvári várral kapcsolatban fordul elő. Így elképzelhető ugyan, hogy ez a kiváltság városokkal kapcsolatban társtalan intézkedés a középkorokra jellemző megoldással kívánta biztosítani a stratégiai-igényeket közlekedési csomópont védelmét, de nem elképzelhetetlen az sem, hogy a tervezett építkezés hátterében a fejedelmi székváros későbbi, 17. századi erődítésének szempontjai munkáltak. Vö. Jakó K. 1991. 6–7. – Kovács 1996a. 276–294, valamint a 22/281. és 4/277. jegyzet.
- 62 Báthory Gábor próbálkozásakor.
- 63 Az alább következő, Kolozsvárra vonatkozó megállapítások csekély változtatásokkal a Kovács 2001. 53–73. tanulmány szövegével egyeznek.
- 64 Különösen az Óvárban ezt a rendelkezést különböző melléképületekkel gyakran áthágták, és a városi tanácsnak kellett az ilyenek lerombolásáról intézkedni. Vö. *Kolozsvári emlékirók*. 1990. 27, 128, 129.
- 65 Szakál Ferenc történeti feljegyzései (1698–1718). In: *Kolozsvári emlékirók* 1990. 283.
- 66 A sírkertet már korábban, 1563-ban megnyitották. Vö. Balogh 1985. 196. Későbbi használatát Giovanni Morando Visconti idézendő térképe is bizonyítja.
- 67 A kéziratos térkép eredetije a Bécsi Hadilevéltárban. Kriegsarchiv, Kartensammlung, *Pianta della Città di Clausenborg*, Inl. C VI a. Klausenborg nr. 3. Reprodukciói: Szabó T. 1946. I. – B. Nagy 1973. 78. K. Jelmagyarázatában – *Pianta della città di Clavsenborgh in Transilvania* – a következő épületek és erődítmények szerepelnek: A. *Chiesa principale fabricata da Sigismondo imperatore*. C. *Piccola chiesa*. B. *Chiesa che fu de reverendi padri franciscani*. D. *Chiesa e collegio che fu alli reverendi padri Gesuiti*. E. *Gran corpo al guardia*. F. *Picolo corpo di guardia*. G. *Moline con buoni*. H. *Recinto della città vecchia*. I. *Porta detta Mittel Thor*. K. *Porta detta Mil[Mühl!] Thor*. L. *Porta detta Minister[Monostor!] Thor*. M. *Savori fatti dalla città avanti che sua maesta cesarea ne habbi hauto il possesso*. N. *Tenaglia fatto di sua altezza serenissima del signor prencipe Filippo Licchtenstein [1664–1720?]*, altábornagy, Kolozsvár parancsnoka 1690-ben, a zernyesti csata idején – vö. Cserei 1983. 234]. O. *Tenaglia fatta dal sudetto signore prencipe molto necessaria rostando molto ben coperti li difensori*. P. *Fianchi nella falsa bra gha cresciuti in altezza ove in presente vi e artegliaria il tutto fatto dal giuditio di sua altezza serenissima sudetta con le traverse si vedano nella mede[si]ma falsa bragha*. Q. *Falsa bragha di muraglia grossa un piede e mezzo*. R. *Fossa non profondo si vuol commodamente descendendo*. S. *Molini*. T. *Russelli[?] quando piove corre aqua*. Aláírása: G(iovanni) M(orano)do Visconti inegn(iere).
- 68 Balogh 1985. 133–134.
- 69 Balogh 1985. 138.
- 70 A 19. századtól a Városháza lépcsőházában, jelenleg a Múzeumban található. – Löwy–Demeter–Asztalos 1996. 87.
- 71 Ennek az elpusztult címerkőnek a készítésére vonatkozóan a következő számadáskönyvi bejegyzések: 1646. szept. 29.: „Az Czimert az keömwesek az Fiok keö falon feltévén, Bíró uram hozott aldomásban nekik egy veder bort ...” KvSzám 24. kötet, XV. köteg, 234. – 1646. okt. 1.: „Syluassy Istvan csak az inassauai, mikor az czimer köuet festették ott munkálkodván ... Mikor az keoet festették, az képiro is flöstökömöt, ebédet evén...” Uo. 24. XV. 762. – 1646. okt. 26.: „Ad commissionem amplissimi senatus. Adószedeo uraim ez supplicans Kepiro Istuannak munkaiert fizettek f. 3 d. -.” Uo. 24. XV. 601. – 1646. nov. 7.: „Ex commissione amplissimi senatus. Sziluasi Istuan czimert faruguan az fiok keofalra f. 8 d. -.” Uo. 24. XV. 643.
- 72 Vö. Balogh 1944. I. T.
- 73 A hibás elnevezés forrása egyrészt az építkezés emlékeztetőre állított kőlapon látható fejedelmi címer, másrészt a fejedelem nevének a *bástya* szóval való összecsengése lehet. Vö. Kovács 1990.
- 74 Kelemen 1977–1982. I. 127. sk., 356–358 (a korábbi irodalom is). – Kovács 1990. – Az építkezésre vonatkozó, általunk felhasznált 1629. máj. 3–11-i, illetve 1629. nov. 26-i adatok a KvSzám 18a. kötet, II. köteg, 605, illetve 589. bejegyzéseiben.
- 75 Balogh 1985. 134–135. – Löwy–Demeter–Asztalos 1996. 50–51.
- 76 Kovács Kiss 2001. 7–12.
- 77 1758-ban olyan retrospektív szöveget jegyeztek le, melynek általunk kiemelt részletei másként, mint feliratként, nem képzelhetők el: „*Matthias, dei gratia beatae memoriae olim Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae rex, filius quo(n)dam domini Joannis Hunyadi, natus hic in isto hypocausto anno 1444, die 27 Martii -, 3 hora matutina, qui fideliter patriae inservivit regnavitque foeliciter usque ad vitae suae finem.*” Régeni. Vö. Kovács 2002b. 8.
- 78 Szövegüket I. Bocatius 1990. 598. skk., 1012–1013. – „1606, 25 Octobris csinálták fel az Bocskai uram czimerét az Eppel János

- háza falára.” Segesvári 1862. 165. Vö. *Kolozsvári emlékirók* 1990. 136. – Az emlékkő elkészítésének menetét a város szám adaskönyveinek (Diversa civitatis) következő bejegyzései alapján rekonstruálhatjuk: 1606. júl. 18.: „Mikor az fejedelem czimerét akarták formálni, adatott bíró uram harmadfél koncz pa-pirosat, konczát per d. 15, tett f.- d. 62 1/2.” KvLt Szám 12a. kö-tet, III. köteg, 48. – 1606. aug. 4.: „Attam bíró uram hagyásából az keomiueseknek, hogi az urunk eo felsége czimerét faragták f. 20 d.” Uo. V. köteg, 14. – 1606. aug. 28.: „Attam bíró uram hagyásából az képirónak urunk eo felsége czimeren valo írás[ér]t teott f. 1. d.-.” Uo. 17. – 1606. okt. 23. „Voettem 300 lécz zezet, hogi az urunk czimerét felczináltak, tett d. 30. Voettem 28 főeresz dezkat bíró uram hagyásából tett f. 3[?] d. 50. Az keomwesekek borra attam f.- d. 2. Az keomiueseknek 6 font peczenyre d. 18. Két eytel bort is attam nekik bíró uram hagyásából f.- d. 12. Az darabantoknak, az kik az keouet fel segítették vonni attam d. 20. Az czigakeoteletoel, hogy keolzeon atták, attam az ácz mestereknek d. 20.” Uo. 20. – 1606. okt. 25. „Mikor az keoveket elvégeztek, hogi felteottek, attam bíró uram hagyásából borra f. - d. 32.” Uo. 20. – 1606. nov. 27.: „Attam két tiukmoniat, hogy az Owarban az fejedelem czimerét meghfoldoztak, tett f.- d. 1 1/2.” Uo. III. köteg, 71.
- 79 Jakab 1888. 710.
- 80 Kelemen 1977–1982. II. 114. skk. – Entz Géza–Antal 1982. 243.
- 81 Balogh 1985. 115–117. – 1734-ben még állott, 1736-ban már nem szerepel a város térképén. A Visconti-féle térképen jól kivehető a hajókat elválasztó négy pillérpár. Az eredetileg temetőkápolnaként használt késő román kori épületnek a re-formáció követelményeihez igazodó bővítését és átalakítását az 1560-as évekre keltezhetjük, stílusában pedig az 1559–1563 között átalakított besztercei Szent Miklós-plébánia-temploméhoz hasonlónak véljük.
- 82 Erdélyi római katolikus... 31.
- 83 Balogh 1985. 117–127.
- 84 Bethlen 1980. 489. – Vö. Herepei 1966. 276.
- 85 Entz 1948. – Kovács 2000. 74–76. – Herepei 2002.
- 86 Régeni [fol. 14v]: „Anno 1672, die ultima Septembris. Szegöttem én, Regeni Aztalos Janos Kovaznai püspök urammal és Budai Mihaly es Hosz Pal uraimekkel az Magyar uzcai kis ajto előtt valo orthodoxa templomnak az meghdeszkasasara es ket ajtokra, ayto-ablakok meghoritasaval ugymint huszonöt forintba, id est f. 25. Item negy veka buzaban. Véghben viven munkamat, az conventio szerent contentalt Hosz Pal uram. Eodem anno csinaltatott Hentes Andras uram ezen templumban egy velumat, adott erette nro. 3 taller[t?].” Vö. Sipos 2001. 116. skk.
- 87 Az építkezésre vonatkozó adatokat és az alaprajzokat I. Balogh 1985. 119–127. – Sebestyén 1985. 65–71. – Sebestyén 1987. pass.
- 88 Kolozsvári K. 1768.
- 89 Herepei 1943. 345–370.
- 90 Címerpajzsába egy későbbi javítás feliratát vésték be: RENOV. 1762.
- 91 Goldenberg 1958. 42.
- 92 Kiss 2001. 29–37.
- 93 Vö. Balogh 1944. XXII. T. Noha a rajzoló a letisztázott fel-mérésre 10 és 26,30 m közötti, nyilvánvalóan hibás adatokat vezetett rá, adatunk a grafikus lépték alapján újramért hom-lokzathosszúság átlagából adódik.
- 94 KvLtSzám 12a. kötet, XIV. köteg, 36a.
- 95 Segesvári 1862. 191.
- 96 Kivételekkel leginkább az Óvár patríciusházaiban találko-zunk. Ennek a fertálynak a szabálytalan, archaikus telekrend-szere megkönnyítette a terjeszkedést.
- 97 A pince belső lejárata a Mátyás király utca 3. és a Főtér 31. házaknál volt eddig kimutatható. Felszámolt, egykor ut-cáról nyílt pincelejárata a belváros szinte minden épületét jellemezte.
- 98 B. Nagy Margit: Várorendezés Kolozsvárt és Máramaros-szigeten a múlt század első felében. In: B. Nagy 1977. 132. Itt jegyezzük meg, hogy az udvarra „költöztetett” pincelejáratok fennmaradt kőkereteinek többségét a 19. század elején még dívott rovátkolt szalagszegély díszíti, új gádoraik pedig többnyire cseshüveg boltozattal vannak fedve, így kétségtelen, hogy valóban akkor készültek.
- 99 Pl. Schanzgasse (Bástya u.) 4. sz. Vö. Popa et alii 2002: 124.
- 100 Pl. a Mátyás király utca 4. szám alatti Teleki–Bethlen-házban kétségtelenül 19. századi parkettaléc-végekkel „hézagolt” dongaboltozat található.
- 101 Kivételt a plébániaház (Főtér 15–17.) egyes részei képeznek, amelyeket már a 15. század végén emeletessé építettek át, s valószínű, hogy az unitárius püspöki ház (Bel-Magyar/Kos-suth Lajos utca 14.) is emeletes épület volt a 15. század köze-pe táján. – Debreczeni 1957. 219–248.
- 102 1626. febr. 27.: „Ex commissione amplissimi senatus, urunk ő felsé-ge [ti. Bethlen Gábor – K.A.] poroncziolván, hogy szállásán bizonyos műveket megczináltassanak ő kegelmek, úgymint az Zeller Ferencz, Eottues András uram és Nyreó Sámuel házoknál, kire az gazdánknak[!] semmi szükseghet nem volt, az ácz mestereknek fizet-tem tízenkét forintot és hetuen öt penzt.” KvLt Szám 17b. kötet, III. köteg, 224. – 1647. nov. 27–29.: „Kellet az urunk [ti. I. Rákóczi György – K.A.] szállásán falt által vágni, három tuzhellt czinálni, volt rajta 13 kömües napszám, napjára fizettem d. 38.” Uo. 25a. kötet, I. köteg, 301–302. – Munkács, 1627. jan. 25. Bethlen Gábor levele Beszterce főbírájához: „Míuel kegyelmes akaratum az, hogy mostani utunkban az huweghtek varosatis meghlátogassuk, őket kegyelmesen intyuk, seőt hadgyukis, hogy mi-képpen az gyvléskor az házakatt mind két felől által vágták volt, mostis accomodállia úgy, hogy mind magunknak s mind az fejedelem asszonnak legyen illendeő szállásunk.” [B.G. s.k. utóirata:] „Az mely szeren mi szoktunk szállani, úgy mint az Kek Ferenczné házá-tól fogva az más szegeletig, azt az egly[?] szerth éppen által vágassa éss tisztességes ajtókat, zárokat czyenálljanak rájok, kemenczeket [...?] füstöseök ne legienek. Azon Kek Ferenczné házatól pedig Budakj János híviunk szerén az fejedelem azon számára 3 avagy 4 házat vágassanak által éss késziczyenek jó alkalmatossággal el.” BLt 14/1627. jan. 25.
- 103 A 16. századi kolozsvári házakra vonatkozó forrásokat és il-lusztrációs anyagot illetően I. Balogh 1943. és Balogh 1985.
- 104 A fonatdíszes tükrű, maszkos fejezetű pilaszterekkel és put-tók által tartott lőfőpajzzsal díszített keret kelesztésében Balogh Jolán feltehetőleg előképekre, az 1538 után készült szamosújvári faragványok hasonló díszítőműveire és az 1528-as Szent Mihály-templombeli sekrestyeajtó fejezetére tá-maszkodott. Megoldása azonban nem zárja ki a még későbbi, 1560–1570-es évekbeli, az emeletráépítéshez közelebbi kel-tezést sem. Ezt a későbbi keltezést látszanak alátámasztani a feliratnak az 1540 körüli évek felirataitól eltérő betűformái is.
- 105 Ezek eredetileg egy folyosó alkotórészei lehettek. Vö. Balogh 1985. 148–149.
- 106 Ezek párhuzamaival többek között Bethlen Farkas 1582. évi marosillyei, Wolphard István 1586 előtti kolozsvári és Kendi Ferenc 1594 előtti radnoti építkezéseim találkozunk.

- 107 Egy harmadik töredék 1588-as évszámmal és azonos monogrammal a Kötárban is található. Vö. Balogh 1985. 187.
- 108 Vö. Jakó 1957. 366/14.
- 109 Roosevelt u. 2.
- 110 A ház falkutatása során előkerült, L.R. monogramos ablakkeret töredékeinek megrendelőjét Kiss Andrásnak sikerült azonosítania a kolozsvári adókönyvek korabeli bejegyzései alapján. – Lówy–Demeter–Asztalos 1996. 66–67.
- 111 Jelenleg a Kötárban található.
- 112 Jelenleg a Pákei-villában befalazva. Valószínűleg a 16. század utolsó évtizedeiből származik.
- 113 Újabbban a Rósás-házzal nyugatról szomszédos – Mátyás király utca 2-es számú –, gótikus kereteket is őrző sarokház földszintjén került elő egy hasonló keret, melynek a falsíkból kiálló tagozatait az 1940-es évek elején „simították le” – kalapáccsal.
- 114 Vö. Sebestyén 1987. 59. – A Wolphard–Kakas-házat Rásaháznak is nevezték a homlokzatát díszítő, kedvelt szövetszövetfajtra emlékeztető minta miatt.
- 115 A 19. század végén az épület homlokzati szárnyát lerombolták, de épen maradt a tűzfala, amelynek említett részleteit az 1993-as restaurálás során sikerült feltárniuk.
- 116 Életrajzát I. Jakó K. 1991. 43–45.
- 117 Jakó K. 1991. 49–50.
- 118 Jakó K. 1991. 50–53. – Balogh 1985. 49. a katolikus vallású Kakas István építkezéséhez kapcsolódó faragványokat a kolozsvári jezsuita építkezésekkel hozta kapcsolatba. 1588 és 1594 között azonban a jezsuiták éppen ki voltak tiltva Erdélyből, így építkezéseik aligha befolyásolhatták az 1590 és 1592 között lezajlott munkálatokat.
- 119 A töredékesen fennmaradt 1536-os címerkép a Wolphard Istvánéval egyezik, mindenképpen különbözik Wolphard Adorján csőrében olajgát tartó galambot ábrázoló papi címerétől, amely az 1534-es két ablakkereten és az 1541-es ajtón is szerepel. Ezt erősíti meg az is, hogy Jakab Elek (Világosító rajzok) nagyon gyatra illusztrációjának a szerzője anakronisztikusan az unokaöcs névbetűit is rárajzolta az 1536-os keret „reprodukciójának” címerpajzsára.
- 120 A földszinti homlokzat hasonló beosztására csak következtethetünk, amint Pákei Lajos is tette 1896 táján készült rekonstrukciós rajzában, mert Veres Ferenc 1860 táján készült fényképének a tanúsága szerint az itteni ablakokat akkorra már felszámolták, üzemhelyiséggé alakítva az első szobát.
- 121 Szemöldökük jelenlegi, szokatlan formája 20. századi durva beavatkozás következménye, az új „profil” meghatározó cementhabarcs alatt fennmaradtak a letöredezett eredeti, a korabeliktől semmiben nem különböző párkányprofilok körvonalai.
- 122 Az 1992-es falkutatás eredményeként feltárult a földszinti szakasza is, amely utóbb az épület „szerkezeti megerősítésének” esett áldozatul.
- 123 Eredetileg a második és a harmadik földszinti helyiség közötti ajtót keretelte.
- 124 A motívum talán ugyanazon kőfaragó kezén provincializálódik tovább a Hensler-ház kandeláber-féloszlopok közé fogott 1586-os ajtókeretén. Vö. Balogh 1985. 112. kép.
- 125 Ezeket sematikus fogalmazású hajtincsek megoldása két faragvánnyal rokonítja: a váradi vár Aranyos-bástyájának címertartó oroszlánjával (1572), valamint a Báthory Kristóf angyalok által tartott címerével díszített 1581-es kolozsvári felirattal. Az utóbbit az 1980-as években emelték ki a Városháza lépcsőházának falából, jelenleg a Múzeumban található. A Báthory-címernek és címertartóinak előképe kétségtelenül pénzérme volt. Vö. Balogh 1985. 138.
- 126 Balogh Jolán 1985. 178.
- 127 Legalábbis Pákei Lajos felméréseiből kikövetkeztethetően.
- 128 Ezt a boltozatot és záróköveit Pákei Lajos felmérése feltűnteti ugyan, de, minthogy 1923 táján alá hálóra felvitt cementhabarcsból készült „dongaboltozat” került, a kutatás számára ismeretlen maradt. Lefaragott gyámköveit és vastag festékréteg borította záróköveit – ezeket az elmúlt századforduló előtt, a gázvilágítás bevezetésekor még historizáló kártsukba foglalták – az épület 1993. évi renoválását előkészítő falkutatás során tártuk fel.
- 129 Meschendörfer 1983. 78–83. – Borsa 1996. 136–157. – Bartha 2001. 101–118, különösen 105–116.
- 130 A naptári rendbe csak akkor illeszkedhetek volna, ha a terem rövid oldalaira is két-két boltíók kerül. Vö. Kovács 1991b. 157–164.
- 131 Kovács 1991b. Jelenleg Bukarestben, Románia Nemzeti Történelmi Múzeumának Kötárában. Lt. sz. 69.958.
- 132 Kovács 1991b.
- 133 Behrendsen 1926. Id. Soltész 1961. 70–71.
- 134 Unió/Memorandumului u. 15. sz. A mai igen magas lábazat alsó része már modern kiegészítés, akkor készült, amikor a városrendezés során eltűntették az utcán áthúzódo harántirányú emelkedést, amelynek a nyomait ma már csak a környező udvarokban és a szomszédos Széna (Napoca, Jókai) utca épületeinek telkein figyelhetjük meg.
- 135 A fentebbi adatokra nézve I. Jakó 1957. 368.
- 136 Ez a mindenkor boltozatos helyiség több helyen is előfordul Besztercén, még a 18. században is.
- 137 Mándrescu 1979. 225–234.
- 138 Sebestyén 1987. 23. sk.
- 139 Fabini 1982. 130–131.
- 140 Ezeket utóbb a kirakatok létesítésekor semmisítették meg.
- 141 Haldner 1970.
- 142 Helyrajzára nézve vö. Kovács 1992. 25–36. – Kovács 1998a. 11–13.
- 143 Balogh 1985. 282–283. – Kovács 1996a. 285. – Kovács 2000. 67 sk.
- 144 Balogh 1985. 273–278.
- 145 Kovács 1996a. 290–294.
- 146 Kovács 1996a. 285–290.
- 147 Kemény–Bethlen 1980. 894. skk.
- 148 Kincstartó (1693–1703), báró (1693), gróf (1696).
- 149 Medgyes, 1711. január 27. Br. Apor Péter elcsereéli Kászoni Jánossal Apor István egykori, Gyulafehérvárott a Szász utcában, gróf Bethlen Miklós és Medgyes város háza szomszéd-ságában található házát, amelyet a fiskus „erősen épített”. Vö. Az altorjai br. Apor család Lt. (Fond 35), nr. 91. Az OL Kovászna megyei Igazgatósága.
- 150 A rávonatkozó adatokat I. Balogh 1985. 278–282. – Kovács 1996a. 276.
- 151 Gromo 1945. 178–179; 179; 173–174. Vö. Kovács 1971. 1171.
- 152 Anghel–Berciu 1968. 20–32. – Anghel 1986. 180–189.
- 153 Az olaszbástya alakú tornyok közül kettőt utóbb egy modern kaszárnyaépülettel fogtak össze.
- 154 Orbán 1868–1873. VI. 328–329. – Goos 1928. 101–102. – Sebestyén–Sebestyén 1963. 37. – Anghel 1972. 116. – Gheorgievici 1975. 49–54. – Gheorgievici 1982. 51–55. – Sebestyén 1987. 56.
- 155 Keltezésében jelentőséggel bírhat az a tény, hogy 1623-ban

- egy 81 m mély kutat is ástak az erőd külső udvarán. Vö. Goos 1928. i.h.
- 156 A fentebb idézett brassói erődítmény belső, korai védművei rövid homlokfalú ágyútoronyok voltak, csak alaprajzi formájukban hasonlítanak az olaszbástyákhoz.
- 157 A magyar szakirodalom általában a Gerő László által adaptált és több munkájában – Gerő 1955. – Gerő 1968. – Gerő 1975. – megfogalmazott beosztáshoz igazodott, ezt vette át – többnyire hivatkozás nélkül, félreértésektől és hibás értelmezésektől sem mentesen – Anghel 1972. nyomán a román szakirodalom is. Javítására tett kísérletet Sebestyén 1987. 50–58.
- 158 Domokos 2000. 20–29.
- 159 Vö. Sebestyén 1987. Lippa: pass. Lugos: 121–126. Karánsebes: 94–98.
- 160 Korábbi irodalmára és forrásaira nézve vö. Balogh 1943. – Balogh 1985. 331–339. – Az építőmester szamosújvári működését alátámasztó, 1540-ben keltezett, csak szűkszavú regesztából ismert levél elveszett vagy lappang.
- 161 Meglehet, hogy az utóbbiakra vonatkozik Bethlen Gábor 1617. évi feliratának „*pomerium*” kifejezése, így elkészülését jóval tovább húzódhatott. Vö. Lechner 1917. 22.
- 162 Szongott Kristóf – Szongott 1901. – Landi azóta megsemmisült vagy csak lappangó feliratát ennek a bástyának az északi falán látta a 19–20. század fordulójá táján. Giovanni Landi (mh. 1636) erdélyi működésére (1628–1631) és pályájára vonatkozóan I. Détsy 1972. 354–355. – Kovács 1980. 90. – Détsy 1998. 227–233. – Koppány 2002. 390.
- 163 Kovács 2000. 70–71.
- 164 Az 1752-es alaprajzon „*Ragozische Bastion*”.
- 165 Vö. Szongott 1901. 6. – Lechner 1917. 7.
- 166 Lechner 1917. 22. az egyik ilyen élen 1551-es feliratot látott.
- 167 A hajóban ezeknek a törzse profilozott gyámokra támaszkodik.
- 168 Pop 2002. 96–97. – Hasonló lett a sorsa a mai főbejárat két oldalán álló, olajfestékkel kerítőrpésített, 1540 körül készült reneszánsz címertartó oroszlánoknak is.
- 169 Lechner 1917. 19.
- 170 Ez a leveles záródíz egyébként igen gyakori a korszak nyomtatványain is.
- 171 „*Obsequi veritas*”. Fő tér 19.
- 172 Foris- és Hajdú-bástya a forrásokban.
- 173 A vár kapitányairól, építetőikről, Bánffy Farkasról (1564–1567) és Telegdi Mihályról (1567–1569) elnevezett bástyák. Az utóbbit Sebestyén György véleménye – I. alább – szerint 1620 után alakították fülesbástyává.
- 174 Orbán 1868–1873. I. 59. – Lukinich 1903. 425–446. – Dávid 1981. 312–316, 325. – Sebestyén 1987. 126–131.
- 175 Orbán 1868–1873. III. 161–162. – Tüdös S. 1995. 24–25.
- 176 Kovács 1996d. 253–257. A magát 1570-ben, egyetlen ismert levelében Julius Caesarnak nevező fundáló azonosítása a szatmári építőmesterrel Domokos 2000. 81–84. újabb, pontos adatai fényében sem kizárható, annyiban azonban mindenképpen módosításra szorul, hogy a két Baldigara testvér(?) közül a bécsi és kamarai forrásokban Giuliónak nevezetről lehet szó. – Emődi 1998. 8–79.
- 177 A felirat minden valószínűség szerint Háportoni Forró Pál udvari történetíró panegíriszére támaszkodik. Szövegére nézve I. Emődi 1998.
- 178 Kereszturi 1806. Vö. Balogh 1982. II. 320.
- 179 Vö. Huszár. 308. sz. – Resch 1901. 444. sz. Ovális pajzsba foglalt fejedelmi címert találunk Kemény József: *Erdélyi pecsétetek gyűjteménye*. I. 16. T. 70. 413. sz. kézirat, egykor az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárában, jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában. Lenyomatát azonban eddig nem sikerült megtalálni. Vö. Kovács 2002c. 37/31. jegyzet.
- 180 Conrad Jacob Hildebrandt (1629–1679) lelkész, az 1656-os svéd követtség résztvevője szerint 5000 védőre méretezték volt a várat. Vö. *Călători* 1973. V. 546.
- 181 Régebbi irodalma, forrásai: Balogh 1982. II. 325–333.
- 182 *Urbaria et Conscripções*. 1975. IV. 270. – Szalárdi 1980. 149, 246. – Haller 1862. 11–19, 44. – Détsy 1972. 357. – Sasu 1972. 547–550. – *Repertoriul* 1974. nr. 333. – Izsépy 1981. 266–270. – Kovács 2000. 73.
- 183 Szalárdi 1980. 200–201, 546. – Détsy 1982. 93–122. – M. Nepper-Lóki-Rác 2000. 43–61.
- 184 Márki 1895. 94. skk. – Márki 1890. 592. – Sasu 1972. 543–547. – Szalárdi 1980. 300, 319–320.
- 185 Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó 1855. 147–149. – Szalárdi 1980. 295. – B. Nagy 1973. 362–363. – Kovács Zs. 2000. 97–122.
- 186 Kovács 2000. 71–72.
- 187 Kovács 2000. 72.
- 188 Conrad Jacob Hildebrandt (1629–1679) svéd lelkész emlékirata szerint. Vö. *Călători* 1973. V. 548. – Néhány évtizeddel később, Várad és Belényes felől, a havason átkelve a Káján útján érte el Déván a Maros völgyét 1707 januárjában a Tige tábornok vezette császári hadtest, szekerek nélkül, csak „*könnyű szerel*” – amint Wesselényi (1983–1985. II. 28.) tanúsítja.
- 189 Ti. az 1600-as évek elején.
- 190 Vetéssi 1979. 122.
- 191 A vár 1711-es felmérésén az északkeleti sarokban is megfigyelhető egy, a terepdomborulatokból kirajzolódó bástyaformájú képződmény. Minthogy 17. századi forrásaink nem emlékeznek meg róla, elképzelhető, hogy egy Castaldo korában kialakított palánkkerítésű bástya maradványait rögzítette Visconti.
- 192 Kovács 1996a. 276–294.
- 193 „*Fogarasban ... a várnak napkelet és dél között levő egyik bástyáját is, hogy a kapu felől való oldala nem igaz lineával szolgálna az kasmatáruul való lövésre, az árokvizet elvitetvén, fundamentumból feltoldotta s megigazította vala.*” Szalárdi 1980. 294–295.
- 194 1623-ban. Vö. Prodan–Ursuțiu L.–Ursuțiu M. 1970. 123. – Kovács 1984. 5. – Balogh 1985. 257–262. – Sebestyén 1992. – Kovács 1996b.
- 195 Entz 1996. 379–380. – Tonk 1994.
- 196 Balogh I. 1935. 161. – Miklósi Sikes 1999.
- 197 Entz 1942. – Entz 1945. 31–36. – Entz 1996. 268–269.
- 198 Az ásásokat dr. Dana Marcu végezte, eredményeit eddig nem tette közzé.
- 199 P. Szathmáry 1868. 53. – Balogh 1943. 271. – Entz 1996. 122.
- 200 Orbán 1986. I. 267. skk.; II. 262–271. – Entz 1996. 489.
- 201 Orbán 1986. II. 186–223.
- 202 Az említett erődítményekre vonatkozóan I. Fabini 1998. Általában: XXI–XXV., külön-külön: Barcarozsnyó, 587–592, Barcaszentpéter, 554–555, Homoród, 273, Homoródbene, Hóltövény, 278–282, 470–471, Kaca, 332–333, Keresztényfalva, 528–529, Kóbor, 351–353, Márpod, 457, Ugra, 200–201.
- 203 Vö. Kelemen 1982. 194. sk. – Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 22. skk. – Tüdös S. 1995. 8. skk.
- 204 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 24.
- 205 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 135–143. – Tüdös S. 1995. 29–34.

- 206 Tüdös S. 1995. 31–34. – Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 157–164.
- 207 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 165–171. – Tüdös S. 1995. 26–28.
- 208 Ma már csak a szentély külső déli oldalán, a koronázópárkány alatt figyelhetők meg középkori eredetű díszítőfestés nyomai. 1996-ban a templom külső homlokzatának a vakolatát szakfelügyelet nélkül leverték, s utóbb már csak a törmelékben található jelentős mennyiségű festett vakolatdarabot lehetett megfigyelni.
- 209 Hajnóczi 1994. 195/36. kép.
- 210 Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. 146–151. – Tüdös S. 1995. 119–128. – A kézdiszentléleki templomvár alaprajzának lehetséges eredeztetésével kapcsolatosan I. Kovács 1997b. 299–305.
- 211 Kovács 1984. 3–4. – Sebestyén 1987. pass. – Tóth 1989/2.
- 212 A fejedelmi palotára vonatkozó részben kiadott, részben kiadatlan korabeli források tételes felsorolása túlfeszítené ennek a dolgozatnak a kereteit, így közvetlen idézésüktől eltekintünk. A legfontosabb közép és kora újkorai adatokkal kapcsolatban I. Entz 1958. Adattárát. – Balogh 1943. – Balogh 1985. – Kovács 1996c. 191–201.
- 213 Vekov Károly 1983-ban egy kolozsvári tudományos ülésen érkezett az akkor még a püspöki palota kertjében található feliratról, a kölapnak azonban azóta nyoma veszett.
- 214 1642. július 8-án: „...jó reggel az megírt napon az tanácsurak és több főbb rendek az mi kegyelmes urunkat az templombeli karba, ifjú fejedelmünkkel együtt bekísérvén, s az több főrendek alá menvén az templomba s reggeli könyörgést meghallgatván, az mi kegyelmes urunkat s az ifjú fejedelmet minden urak és főrendek bekísérték a palotába és az audientia-házban...” Szilágyi 1875. 238.
- 215 A préposti palota helyére nézve vö. Kovács 1992. 25–36.
- 216 Az oromzat veretdiszes motívumokkal díszített kőtömbjeit egy átépítés során – ezek áldozata lett az ablak könyöklője is – 90°-kal elfordították.
- 217 Vö. Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 288.
- 218 Kovács 2000. 82.
- 219 Herepei 1957. 326–333. – Emődi T. 2002. (A 2001 okt. 5–7-i sárospataki konferencia anyaga. Sajtó alatt.)
- 220 Hermann 1876. 11/42.
- 221 Az építészeti tartóelemek ilyen meghatározása – tekintettel az általunk ismert maradványokra és a források alapján feltételezhető lehetőségekre – meglehetősen emlékeztet a Mátyás király építkezéseivel kapcsolatos toposzokra. Mikó Árpád véleménye szerint – Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 291. – ekphrasziszról lehet szó ebben az esetben is. Így tulajdonképpen csak a folyosó és a hozzá vezető reprezentatív lépcső más forrásokkal is igazolható meglétét tekinthetjük ténynek, a minőségére vonatkozó utalás azonban joggal vonható kétségbe.
- 222 Kovács 2000. 67. sk.
- 223 Az erdélyi kastélyok történetével kapcsolatosan I. Kővári 1866. – Varjú. – Rados 1939. – Bíró 1944. – B. Nagy 1970. – B. Nagy 1973. – Balogh 1975. – Balogh 1985.
- 224 Trócsányi 1980. 40–41.
- 225 A *kastély* fogalom kialakulásának történeti folyamatát és tartalmát részletesen elemezte Koppány 1974. 285–299.
- 226 B. Nagy 1970. 51. – B. Nagy 1973. 136–176.
- 227 Kovács 1995b. 130.
- 228 Kovács 1980. 79.
- 229 Balogh 1985. 221. kép.
- 230 Herepei 1947. – B. Nagy 1973. 271–280, 375. – Kovács 1980. 79. – Balogh 1985. 256–257. – Feld 2000. 110.
- 231 1669 28 IVLY FIERI FECIT IOANNES MO(Inar/-litor?).
- 232 Bielz 1964. 225–236. – Balogh 1975. 78. – Kovács 1980. 79.
- 233 „Engem le- és beszállítának egy boliba, amint a belső várba bémennek a kapun a várnak jobb felől való során, a legelső renden a második házban, az akkori számtartó háznak szomszédjában. Ajtaja és egy vasrostélyos ablaka az udvarra, belől rajta egy setét boltocska, keskeny, és azon belől árnyékszékek. Jó alkalmas tomlóc lett volna, de a vár emésztője éppen alatta menvén el, nyirkos volt, büdös is volt, egy-két hét alatt minden megzöldült a penésztől benne.” Bethlen 1980. 684.
- 234 Irodalmát I. előbb a fogarasi várral kapcsolatosan.
- 235 A MNMTKcs-ban őrzött, 1687-ből származó alaprajzszorozatnak ezt a darabját Sebestyén 1987. 117–121. elemezte először.
- 236 A palotaépület korábbi keltezésére egyedül az utal, hogy a kastély tomlóca ott, nem pedig a védőöbvenben volt. Jelenleg csak két saroktorony romja emelkedik a járószint fölé.
- 237 Kővári 1866. 148–149. – Petri 1901. 137–191. – Wolf 1981. 395–409. – Balogh 1985. – Kovács 1993b.
- 238 A szakirodalom – felsorolását I. Balogh 1985. 229–232. – általában Bethlen Gábor fejedelem szülőházaként említi ezt az épületet.
- 239 Ezt a 2002. évi falkutatás során tártuk fel.
- 240 Az együttes egykori alaprajzának a rekonstruálása hozzásegítene Erdély legkorábbi olaszbástyás váróvei egyikének a megismeréséhez. – Kovács 2002b. 8–20.
- 241 Mai körvonalait akkor sem érte el, mert mai harmadik nagy helyisége helyén még a 18. században is „füstös ház” és folyosó húzódtott.
- 242 Az eredeti, elmozdítható középkori feljáratra az emeleti ablakok előtti pihenőszerű kiugrások leírásai utalnak a leltárakban.
- 243 Benkő 1796.
- 244 A felső időhatár a legrégebbi ismert, 1640-es leltár keltezéséből adódik, amelyben már leírják az udvarházat is.
- 245 Lényegében 1678 előtt, mert erőforrásait később már nyilván a kuruc felkelés emésztette fel.
- 246 Falkutatás döntheti csak el, hogy a krónikaíró és az 1640 körüli görgényi építkezéseket felügyelő Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi házán nem reneszánsz eredetű-e a kiugró zárterkély.
- 247 Kovács 2002b. 8–20.
- 248 Ezen a rizaliton nyílt a kastély egykor Keresztúri Kristóf címerével és névbetűivel díszített főbejárata. A kapukeret címe jelenleg a kolozsvári Kőtárban található. – Feld 2000. 110.
- 249 A késői átépítésre utalnak a lépcsőház vaskos pálcákkal keretelt gyámkövei is.
- 250 Kelemen 1977a.
- 251 B. Nagy 1973. 259–271. – Balogh 1985. 340–343.
- 252 Feld 2000. 110.
- 253 A rév valószínűleg az egykori Szent Katalin-plébániatemplom közelében volt, a jelenlegi híd megépítése előtt ott szelte át a Marost a régi fahíd is.
- 254 Az 1992 óta tartó ásátások lassan ennek az együttesnek a maradványait is körvonalazzák a mai kastély udvarán. Vö. Rusu et alii 1998.
- 255 Podhradczki 1855. 262. – Nyáry 1861. 243–248. –Theiner 1875. 37.
- 256 Centorio 1940. 144–147. – Szekfű 1914. 28–29.
- 257 Az első sor a fennmaradt kőlapról hiányzó rész értelemeszerű kiegészítése.

- 258 B. Nagy 1973. 257–259. – Kovács 1980. 79–82. – Balogh 1985. 234–237.
- 259 Erdélyi működésére vonatkozóan I. Détsy 1972. 356. – Kovács–Toca 1973. 26–27. – Kovács 1980. 91. sk. – Balogh 1982. II. 355–359. – Détsy 1998. 232.
- 260 1969 táján még három állott közülük eredeti helyén, kettőt a beomlott boltozat temetett el.
- 261 Balogh 1934. 137.
- 262 Ez a kétségtelenül északolasz eredetű ablakkeret-forma igen elterjedt az általunk vizsgált korszak Erdélyében. Közelebbi összefüggéseik felderítésében csak alapos formai elemzésük segíthet. Nehezen fogadható ugyanis el, hogy pl. Branyicskának egy azóta elveszett akvarellről ismert hasonló ablakai – vö. Balogh 1985. 239. – vagy a marosvécsi kastélynak a budapesti Parlament épületével egyidős ablakai – vö. Balogh Jolán: A késő-renaissance. In: *A magyarországi...* 1964. 335. – valamiképpen elgázithatnának bennünket a 16–17. század stilisztikai kérdéseiben.
- 263 Az ásatások során előkerült egy újabb „ión fejezetes” ablakpilaszer a kolostorhoz épített 16. századi toldaléképület romjai közül. (Vö. Rusu et alii 1998. Cat. nr. 18.) A kérdés csak az, hogy ez a töredék honnan került a 18. században is emlegetett, akkor pincének használt épületbe. A feltevést gyengíti az is, hogy az ilyen másodlagos felhasználású darabokat már igen nehezen lehetett újra összeilleszteni, Alvincen pedig keretek sorozatát kellett volna a „restaurálónak” másodlagosan elhelyezni.
- 264 Szimmetrikus elhelyezésük miatt vélte Balogh Jolán, hogy az eredeti, 16. századi homlokzat részei lehettek. Ezek a keretek az 1980-as évek elejére már eltűntek, ma már csak korábbi fényképeken fedezhetők fel.
- 265 A földszintes sarkbástyához simuló ötödik, a homlokzat szimmetriáját biztosító helyiség földszinti része 1809-ben még állott.
- 266 Szalárdi 1980. 94.
- 267 Ennek a falelválásnak az értelmét csak találgathatjuk. Feld 2000. 110. önálló palotaépületre (kolostorszámra) gondolt, de – minthogy a kváderekkel határolt falszakasz másik végét nem ismerjük, s éppen a szerkezeti szempontból igen kényes lépcsőház és az északnyugati szárny határán található, amelyet a 18–19. században is alakítottak – meglehet, hogy a kastély szakaszos kiépítésének vagy későbbi javításának egyik bizonyítékával állunk szemben. Erre utalna egyébként az 1808-as alaprajzon látható, köpenyezésre emlékeztető falvastagodás is, amely kiegyenlíti a lépcsőház és az északnyugati szárny homlokzati síkjai közötti különbséget.
- 268 Ezek a keretek önmagukban nem keltezhetőek pontosan, az élszedés a legegyszerűbb díszítési megoldás, amit – számtalan pinceajtó keretének példája mutatja – bármikor, jóval a gótikán túl is alkalmazhattak.
- 269 Vö. Kovács 2003. – A kapu homlokzatába falazóanyagként beépített római felirat – CIL III, 1028. –, amely a 16. században még Gyulafehérvárott, a székessygház környékén állott, szintén a barokk építkezés idején kerülhetett Alvincre.
- 270 Korábbi magyarországi tevékenységének körvonalazásához azonban elengedhetetlenek az írott adatok. Ezek az épületek ugyanis éppúgy lehetnek egy hasonló felkészültségű másik olasz fundáló művei is.
- 271 Értelmezését és alapos elemzését I. Koppány 1990. 229–234.
- 272 Korábbi irodalma és forrásai: Balogh 1982. I. 56–69; II. 317–340. – Mikó Árpád: Reneszánsz paloták a váradi várban. In: Kerny 1989. 105–106.
- 273 1660-ban és 1690–1692-ben.
- 274 „Az régi királyoktól klastrom formájában faragott kövekből rakott, két igen magas, friss tornyú, mondhatatlanul erősen egybeforradott kőrakású belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémű királyi épületeket fundált volt és kezdett azok helyében, láttam lerajzolva, mely ha akképpen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezzeg erősségére is sokkal meghaladta volna az előbbieket, mint csak amely része megkészülhett volt is, azokat egybevetvén a régiekkel, akik azokat érték s látták vala, ítéletet tehetnek jelöle.” Szalárdi 1980. 96–97.
- 275 Szalárdi 1980. 298–299. A szövegben szereplő sok *Veres-tornyot*, *-toronybástyát* helyesen veres toronynak stb. kell olvasni, mert nem tulajdonnévről, hanem az építőanyagra utaló jelzőkkel ellátott és Szalárdi szándéka szerint a váróv Veres-bástyájától műfajilag is eltérő épületrészekről van szó.
- 276 Szalárdi 1980. 299.
- 277 A Királyfia-bástya tengelyében álló bástyának minden bizonnyal hasonló ablakait újbabkori vakolat fedi. Sűrű ablakmentelyei, lábazati sávjának részűs alakítása és félköríves metzsteli övpárkánya valószínűsíti, hogy a palota egyetlen ép bástyáját tisztelhetjük benne.
- 278 Kerny (szerk.) 1989. 172. sz., 109–110. kép.
- 279 Kerny (szerk.) 1989. 170. sz. – Galavics–Marosi–Mikó–Wehli 2001. 293.
- 280 Kerny (szerk.) 1989. 105–106. – A kőtárban található darabok, valamint a vár 1992-től folyó ásatása során előkerült töredékek kormeghatározása igen nehéz azonos profiljaik miatt. Az egyik 1992-ben előkerült szárkövet csupán 1576-ból származó „*hic fuit*” jellegű karcolt felirata különbözteti meg a kolozsvári kőfaragók 17. század elején készült, teljesen egyező, Alvincre, Radnótra vagy éppen Váradra került alkotásaitól.
- 281 Balogh 1982. I. 61. szerint a stukkódomborművek nem egy időben készültek, a „gyengébb” elefántos és gyümölcsfüzérés kompozíció valamivel későbbi lenne. Ezt a korabeli építkezési viszonyok ismeretében nehezen elképzelhető feltételezést egyetlen érvvel sem támasztotta alá, az általa érzékelt minőségbeli különbségek igen könnyen magyarázhatók a két mester eltérő személyével, de az általuk használt különböző eredetű előképekkel is.
- 282 Kovács–Toca 1979. 107–115. – Nem ők voltak a korszak egyedüli erdélyi stukkátorai: Fogarason Bethlen Gábor címerével díszített, tehát 1629 előtti stukkómennyezetek egész sorozatát emlegetik a leltárak, de Vajdahunyad ugyancsak forrásból ismert, ifj. Bethlen István és Széchy Mária alliancecímerét ábrázoló kompozíciója is csak később, 1628–1632 között keletkezhetett.
- 283 Kerny 1989. 105–106.
- 284 Balogh 1947. – Balogh 1982. I. 56–61.
- 285 Az egykori hídpillérek elfalazásával és boltozásával alakítottak ki később egy másik pincegödört, amelyet ma már nem használnak.
- 286 Szamosközy 1991. 103.
- 287 B. Nagy Margit: Reneszánsz pártázatok. In: B. Nagy 1970. 60–72.
- 288 „*Veniunt sitiientes bibere lymphas, post quas non ultra concutit atra sitis. A(nno) D(omini) 1629.*” – Iz 55,1. Vö. *Şematismlul* 1900. 186, 188.
- 289 Az épület 1737-től kezdve a balázsfalvi görög-katolikus püspökök, majd érsekek rezidenciája, akkor és később, 1842-ben át is alakították, kápolnája – az érsekek temetkezési helye – az első világháború előtt romba dőlt, ma csak a falcsonkjai lát-

- szanak. A Vörös-torony klasszicizáló köntöse alatt a mai napig őrzi a 16. századi szerkezetét. Balogh 1943. – Kovács 1991. 107–113.
- 290 „*Votiva appreciatio... Petro Paulo Aaron de Bistra... a typographis Balasfalviensibus in onomastico ejusdem nominis die facta et oblata.*” 1760. Vö. Tatai-Baltá 1985. 188. fig. 2.
- 291 A kastélyra vonatkozó régebbi könyvészetet l. Kovács 1994.
- 292 Vö. Gönczruszkai Kornis Ferenc Naplója (1629, 1630, 1632). In: Kemény, Josephus: *Collectio minor manuscriptorum.* t. V. 8. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában, jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában: „1630, 29 May. *Cum murario convenimus pro labore duorum propugnaculorum pro 345 florenis.*” Mellette Kemény J. megjegyzése: „*Tehát akkor Radnótnak csak két bástyája épült.*” Erre az igen értékes forrásra Emődi Tamás hívta fel a figyelmemet. Az építkezés kevésbé igényes folytatóját jellemzi az is, hogy a déli bástyának az utóbbi években a vakolat alól előtűnt saroklét már faragott, profilozott – nyilván a Bethlen-féle építkezésekből hátramaradt – keretkövekből rakták.
- 293 A kastély egyes helyiségeinek a funkcióit csak későbbi, az Apafi-kori állapotokat tükröző, 1684-ben keletkezett leltár alapján lehetett rekonstruálni.
- 294 A kastélyra vonatkozó korábbi elemzések ezt a modern folyosót is „velenceies megoldásúnak” tekintették. Vö. H. Takács 1970. 68.
- 295 Ezt a megoldást magyarázhatják az egyenes, szokatlan, kifelé nyíló kapuszárnyak, de az is elképzelhető, hogy eredetileg egy félvonóhidacska is védte a kapubejáratot. A kastély korai leltáraiban ilyenről nem esik szó.
- 296 Akkor került mai helyére, amikor a kastélyt nyugatról határoló tó lecsapolásával a 18. század közepén kialakították a kastély tengelyében a tervezett díszudvarra vezető háromsejtes kapuépületet, az ún. Kígyós-házat.
- 297 Benkő 1853. I. 51; II. 149–150. – Lázár 1858. – Orbán 1868–1873 II. 112–115. – Kővári 1892. 238–239. – Kelemen 1928. 8–9. sz. 5–12.; újabb kiadása, a szerző kisebb javításaival, Kelemen 1977–1982. II. 203–211.
- 298 Az 1658-as felirat sem a forrásokban, sem a korábbi irodalomban nem szerepel, így valószínű, hogy töredékei 1980-tán kerültek újra napvilágra. Epigráfiai sajátosságai alapján feltételezzük, hogy két utolsó számjegye téves modern kiegészítés, valójában az 1742. évi leltárban megörökített, Pál-Antal Sándor által – <http://www2.nextra.ro/cd/cd1/index.html> – a „*Plus ultra. Sp(ectabi)l(i)s G(e)n(erosu)s Do(minu)s Fr(a)nc(iscu)s Lázár Anno D(omi)ni 1696. Pupillum et vidue [helyecen: viduam] Suscipiet. Psal. [1]45 [Zsolt. 146(145), 9.]*” formában átirrt felirat maradványáról lehet szó.
- 299 A hátsó „palotaszárny” a modern restauráló fantáziájának köszönhetően inkább emlékeztet egy eszagnémet város tanácsházára, mint az erdélyi viszonylatban is szegénynek számító, kevés jobbággal rendelkező székelyföldi birtokos rezidenciájára. Agresszív tömegét sem források, sem az ott állott épület felmérésekről ismert maradványai nem indokolják. Eredetileg a székgyűlések számára építhetett az 1630-as években ez a kéthelyiséges épület, 1742-ben benne ravatalozták fel gróf Lázár Ferencet.
- 300 Az eddig csak interneten – <http://www2.nextra.ro/cd/cd1/index.html> – közzétett leltárnak az értelmezését l. Kovács 2002a. 29–40: „*A megírt palotáknak és házaknak felső vagy második részében a nagy udvarról megyen fel, szép, tornyos szarvazatú és öt szép faragott kőoszlopú és könyöklőjű tornácban huszonöt faragott kőlépcsőjű, két felől való [...] garádison[!]. Ezen tornác szép fenyő*
- deszkával vagyon bépadolva, pádimentuma ennek téglából való. Ezen tornácból megyen bé vas sarkakon forgó, fa kilincstű ajtó a házak előtt való harmadfél ölnyi szélességű és tizenöt ölnyi hosszúságú, tizenkét faragott kőoszlopú és faragott kő könyöklőjű, végig boltozás formára épített folyosóra, mely egészen deszkával párkányozva van bépadolva, pádimentuma is ennek deszkából áll.*”
- 301 A Molnár-Kovács Zsolt és Emődi Tamás vezette ásatások elvezetését a keleti épülettömb falkutatásának eredményei és a kastély nemrégien előkerült 17. századi leltárának az adatai indokolták. Vö. Kovács 2002a.
- 302 B. Nagy Margit: *Reneszánsz pártázatok.* In: B. Nagy 1970. 60–72.
- 303 SzOkl VI. 198–199: 1654. december 30-án, „*mikoron volnánk, az megírt Csíkszékekben, Mikó-Újvárában, az ebédlő palotában...*”.
- 304 Bánkfalvi Kovács Tamás, Csíkszék jegyzője 1775-ben Benkő Józsefhez intézett levelében szól az általa „*régi protocollumokban*” látott összeírásról, amely forrása volt. Vö. Kemény, Josephus: *Transsilvania Possessionaria.* T. Terra Siculorum. S.v. Mikovara. *Kézirat az EME Kézirattárában, jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárában.*
- 305 Kovács 1980. 86–87. – Mihály-Szőcs 1996.
- 306 Orbán 1868–1873. 201–202. – Makoldy 1913. 114. sk. – B. Nagy 1970. 24, 27, 94, 96.
- 307 Ez az elrendezés a keresdi kastély főbejárata mellett strázsáló torony megoldására emlékeztet, így ugyancsak Bethlen Sámuel építkezése lehet. Vö. Orbán 1868–1873. I. 201: „*A kastély előtt emelkedett terrasse van, melyet két szögletében lévő nyolcszögű két bástyára támaszkodott fal vesz körül. Ez volt a küll erőd, melyet két oldalról a most részben betöltött sáncz, délről pedig az akkor közelében folyt Olt szegett körül.*”
- 308 A reprodukciókon – Rados 1939. X. T. – Biró 1944. 87. VI. II. T. – nem azonosítható az alliance-címerek kompozíciója, így Orbán Balázs véleményével szemben, aki a minőségileg és esztétikailag is társtalanul álló itteni stukkókat szintén az 1703-as évet megelőző korszakra keltezte, inkább későbbi, a 18–19. századforduló utáni keltezésüket tartanánk elfogadhatónak. Minthogy a fentebb idézett szerzők szerint a mennyezet másolata(?) „*legértékesebb része*” a budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található, így – ha létezik – a címerekből a megrendelőket azonosítani lehet.
- 309 Szász K. 1957. 573. Újabb kiadása: Szász K. 2000. 69.
- 310 Az utóbbi években veszett nyoma ennek a címerkőnek. Párdarabját, ami eredetileg a kapualj udvari kijáratának keretét díszíthette, de 1912-ben már a kapuval szemben fekvő pincelejárata volt beépítve – a szatmári múzeumban őrzik.
- 311 Balogh 1934. 149–153. – B. Nagy 1973. 218–219., 370–371. – Balogh 1975. 78. – Kovács 1980. 88–89. – Sebestyén 1987. 111–116.
- 312 Plank 1990. 50/2–3. kép.
- 313 B. Nagy 1973. 119–120. kép.
- 314 Kővári 1892. 231. sk. – Kovács 1980. 86–87.
- 315 Kovács 1997a. 91–102.
- 316 Lotharingiai Károly herceg 1687-ben Erdélyt hódoltató hadtestének ez az olasz hadmérnöke Luigi Ferdinando Marsiglional lehet azonos, aki *Önéletrása* (Marsigli 1930. 82. skk.) szerint résztvevője volt ennek a hadjáratnak, Kolozsvárról és Balászfalváról készült felméréseinek jelmagyarázatában pedig közvetlenül is utal az 1687. évi hadjáratra.
- 317 Entz 1996. 445–446. – Balogh 1985. 331. – Kovács 1997a. 91–102.
- 318 Mikola 1712. [B3]. – Kovács 1997a. 96–97.

- 319 Diószegi Istvánra: Bethlen Gábor fejedelem 1617. március 17-én engedélyezi, hogy pünkösdig Kisbúton dolgozzék Bethlen Farkas számára. KvtL. III. 181. – Elias Nicolaira: Gündisch 1976. 251–252.
- 320 Buzogány 2002. 21–33. – Bethlen János kisbúni építkezéseire nemcsak 1675-ös felirata, hanem modern időkben Almakerékre került, azóta elkallódott 1669-es címerköve is utal. Rajza: Lukinich–K. Sebestyén 1928. 564.
- 321 Kimpfián–Márton 2002.
- 322 BLt 93/1622. aug 18. – Irodalma: Kővári 1892. 83–85. – Biró 1944. pass. – H. Takács 1970. 208–209. – B. Nagy Margit: Reneszánsz pártázatok. In: B. Nagy 1970. 63–64. – Balogh 1975. 95
- 323 Biró 1944. 49.
- 324 Az utolsó számba jöhető tulajdonos késmárki gróf Thököly Imre volt, aki Marosillyén is 1677 után építtette ki az asszonyházát, tehát gyenge érv lenne, ha az ő nőtlenségére hivatkoznánk a Vajdahunyadot átalakító tulajdonossal kapcsolatban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Bajoni János által készített és Arányi 1867. 28. által kivonatossan közzétett leltárban még egy „*úrháza*” szerepel a kastélyudvar másik oldalán. Ennek díszes mennyezetét gróf Thököly Imre címere díszítette. Így az előbbi valószínűleg korábban, Bethlen Péter (mh. 1646) vagy unokaöccse, ifjabb Zólyomi Miklós birtoklása idején keletkezhetett.
- 325 Ezek egy része a múlt század végén az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyűjteményébe került, amely az 1950-es államosítás következtében ma a Kolozsvári Nemzeti Történeti Múzeum gyűjteménye, néhány jelentős töredékük azonban ma is a kastély épületében található. Vö. Balogh 1943. – Szász A. 2002.
- 326 Balogh 1985. 262–263.
- 327 Balogh 1985. 263. – Szász A. 2002.
- 328 Balogh 1985. 262. – 1533–1539 között emlegetik várnagyként. Vö. Jakó 1990. A felirat betűformái és elválasztójelei Szamosújvári és Kolozsvár fentebb már emlegetett építkezései felé mutatnak.
- 329 Idézi Détsy 1972. 363–364. Vö. Szalárdi 1980. 295–296: „*Gyalu vára amint régen építetett volt a négy toronybástyák közt mind környül vártákra és lövőlyukakra s azon belől a házak egy kis szoros piaccával, azokat, hogy a házak kiesebb éggel és nézéléssel lehetnének, éppen a várnak belső köfalai mellé vetetvén, és a vár piacát nagyon megbővítetvén, és az házakat körös-környül merőül mind alatt s fenn szép friss boltokra építetvén, a házak ablakait mind a külső köfalakon hagyatta s a házak felső boltozatán felül ismét körös-környül mind lövőlyukakra, vártákra építette vala, úgy hogy szükségnek idején mind onnan felül, s mind a házakon körös-környül levő ablakokról szakállasokkal, muskatélyokkal s a bástyák felül tarackokkal is egyaránt lőhetnének. Az árokbul napkelet felől a vár kapuját ejtvén alatta, egy tornyot is rakatott vala, de hogy ennek fundamentumát a fundáló rosszul fundálta volna, felrakásával is nagyon siettetvén, mindenestől a vár árkába leszakadott vala.*”
- 330 A korszak építkezésein nem volt ritka az ilyen baleset. A kolozsvári református templomhoz egymást követően két tornyot is próbáltak ragasztani. A sekrestye fölé épített elsőnek az életképtelenségét a harangozások bizonyították be, visszabontása után a második, nyugati homlokzathoz ragasztott torony tervéről is le kellett I. Rákóczi György fejedelemnek mondania.
- 331 Wesselényi 1983–1985. II. 179.
- 332 Az 1970-es években a kitermelt lépcsőfokok az istálló mögött hanyódtak a kertben.
- 333 Herepei 1957. 326–333. – B. Nagy Margit: Bokály-kályha, bokály-kemence. In: B. Nagy 1970. – EMSzT. S.v. „*bokályos ház*”. – Gervers-Molnár 1971. 183–217.
- 334 Ebben a szárnyban állott egészen az 1980-as évekig – valószínűleg másodlagos beépítésben – Bánffy György címeres és monogramos ajtókerete 1703-ból. A keret utolsó, a pincében hanyódó töredékeinek az elmúlt évtizedben veszett nyoma. A kéttraktusos szerkezet mellett a jelenleg is álló füles barokk ajtókeretek, az igen sűrű és a külső homlokzat szellőzőinek ritmusától eltérő, mindkét oldalon egyező ablakos, valamint a szárköveiken élesen lehatárolt lábazatot mutató barokk ablakkeretek cáfolják az épületszárny 17. századi, reneszánsz keltezését.
- 335 Biró 1935. – Biró 1944. – B. Nagy 1973. 308–322, 378–379. – Kovács 1995a. – Kovács 1995b. 123–146. – Gy. Dávid 2001.
- 336 A kastély évekig folyó restaurálása 1977-ben majdnem véget ért már, amikor egyik napról a másikra megszüntették a Műemlékek Országos Igazgatóságát. Felszámolt építőtölepek és az őrizetlenül hagyott, felállványozott épület fogadta utána még évekig a látogatót. Pedig a helyreállított lakótoronyban már csak a 16. századi intarziás ajtószárnyakat kellett volna elhelyezni. A környék lakóinak építőanyag-forrásává vált együttes alig néhány év alatt rosszabb állapotba jutott, mint amilyenben a munkálatok kezdetén volt. 16. századi faragványainak jó része eltűnt, boltozatai beomlottak, a loggiába vezető reneszánsz lépcsőnek pedig jóformán csak az alapozása maradt meg.
- 337 Tugearu 1980. 81–87.
- 338 Az 1970-es évek restaurálói a vakolt felületeket eltávolították, a falakat lecsupaszították, így újabb falkutatás sem kecsegtethet értékelhető eredményekkel.
- 339 Entz 1996. 206.
- 340 A keret a 80-as években társaival együtt eltűnt, remélhetőleg csak lappang valahol.
- 341 Gündisch 1976. 246. sk.
- 342 *A magyarországi...* 1964. 336.
- 343 Détsy 1973. 51–93.
- 344 Az ásatások „17. század előtti rétegeből” előkerült egy törpepillér(?) baluszterpárral bővített, a mai szerkezethez nem illő töredéke is. Vö. Tugearu 1980. 82. és 11/4. kép.
- 345 Az 1970-es évek ásatásai során – vö. Tugearu 1980. – gótikus mérmű-töredékek is előkerültek a kápolnából. Megtörténhet, hogy ezek valamilyen korábbi, a mai kápolna előzményét alkotó épülethez tartoztak, de nem kizárható az sem, hogy az 1902-ben lebontott közeli ev. templom faragványait mentették oda.
- 346 Wesselényi 1983–1985. II. 487. skk.
- 347 Gündisch 1976. 215–255.
- 348 B. Nagy Margit: A Bethlenszentmiklósi kastély. In: B. Nagy 1970. 163.
- 349 B. Nagy 1957. 486–496. – B. Nagy 1970. 158–170.
- 350 Kovács 1994. 28.
- 351 Elismervényük: „*Recognoscimus per praesentes quod in 1656, die 22 Aprilis. Az mi kegyelmes urunk ő nagysága kegyelmes parancholattyából érkeztünk Radnóra az ő nagysága várabeli egyik szegelet felső bástyának megírására, melyet continuáltunk usque ad diem 29 Maii. Az üdő alatt radnóti udvarbíró, Széki Sándor deák uram adatott minékünk per diem egyikiünknek-egyikiünknek ciba alba nro. 4. Vini justarum singulis personis 2. Hútra való pénzt per diem d. 3. per singulis personis. Egy hétre szalonmát is similiter két-két fontot. Ecetet egy iczét ad personam. Item az előbbi festékekkel megh nem érven, hozatott elő kegyelme bányai zöldet librarum nro. 10 [tett] fl. 1/10. Görögh fejért librarum nro. 3. [tett] Librarum fl. 1/5. Egy font*

- Zaffk[.Jant[?] d. 86. Egy font enyvet d. 24. Mellyekről adgyuk ez quietantiális levelünket. Datum in castro Radnotiensi, die 23 Maii 1656. Képiró István de Kolosvár mppria, Képiró Márton mppria. P.H.” – MOL. Lymbus. 119 (XVIII.) cs. 755. KolosVári kepirók praebendájok és festékvásárlásról való testimonialissok. Erre a fontos forrásra Király Péter hívta fel a figyelmemet.
- 352 „Urunk háza ... boltos és keöreös keörnyüil bolttýával eggüüt sok küileömb küileömb féle vadakkal s emblémákkal cziffiráztatott sok féle színü festékek által.” *Urbaria et Conscriptiones*. 1967. I. 266.
- 353 Balogh 1979. 281–285.
- 354 Kovács 2002a.
- 355 B. Nagy 1973. 374.
- 356 Így jelenik meg az utóbb Ottó királynak átkeresztelt medaillon belsejében fekete vonásokkal a korábbi [MAXIMI-(?)/AVRE-(?)]LIANVS felirat. Egy másik, ma már kivehetetlen töredék reprodukciójába Pázmány Péter Szelepcsényi György által készített arcmásának a tükörképét illesztette be, nem tudni, ki: a sorozatot készítő 17. századi képiró vagy Arányi Lajos pozsonyi kiadványának a grafikusa?
- 357 A medaillonos frízben szereplő mintegy 50 kép mindenikének a feliratát nem ismerjük, Arányi Lajos művében csak az általa kibetűzött neveket ismertethette. Így bizonyosan nem II. Rudolfal végződött a sorozat, sokkal valószínűbb, hogy a meglévő képek számát a *Mausoleum* időhatáraihoz igazították, s az utolsó uralkodó, aki ott szerepelt, IV. Ferdinánd (1648–1654) lehetett.
- 358 1650. dec. 30.: „...sietve kelletet, Rakoczy Sigmond uramnak ő nagyságának parancziolatiára, az itt való képiróknak képiró, példás avagy Costos köneiveit leküldenü ő nagyságához Fogarasban...” KvSzám 27. kötet, V. kötet, 3.
- 359 Schulgasse – Iskola u. 1. Vö. Popa et alii 2002. 144.
- 360 Schulgasse – Iskola u. 4.
- 361 Irodalmát I. Kertesz–Badrus 1982. 49–51.
- 362 Az olasz előzmények gazdag, de távolról sem kimerített példatárát I. Balogh 1975. 55–135.
- 363 B. Nagy Margit: Udvarházak és stílusok. In: B. Nagy 1970. 15–58.
- 364 Az udvarház építészeti és funkcionális szerkezetének, a hozzá kapcsolódó életformának élményszerű leírása megtalálható: Újfalvi 1990. 200 skk., Keczei István portréja kapcsán.
- 365 Ezeket dr. Daniela Marcu és Angel Istrate végezte 2001-ben. Vö. Istrate 2003. 371–386.
- 366 Az épületben másodlagos beépítésben egy Apafi István Küiküllő vármegyei főispán (1573 és 1582 között említik forrásaink) korából származó feliratos kerettöredék található.
- 367 A régészeti kutatás egy olyan L alakú alaprajzot mutatott ki, melyben a templom felé forduló keskeny homlokzat alatti két pincsehelyiség látszik egyidősnek. Vö. Istrate 2003.
- 368 Összesen 14 különböző, az EFL-ből és a Bethleni Bethlen cs. Lt-ből származó 17–18. századi összeírásnak az anyagát a közeljövőben szándékozunk közzétenni.
- 369 Wesselényi 1983–1985. II. 502.
- 370 Időbeni egybeesés és azonos funkciója alapján ilyennek képzelhetjük el a kolozsvári kistemplomot is.
- 371 Kovács 1993c.
- 372 Détsly 1972. 354–355.
- 373 Sebestyén 1987. 102–108.
- 374 Entz 1958. – Kovács 1998b. 689–697.
- 375 Zeiler 1997. 187: „... , a kálvinista vallású polgárok istentiszteleteikhez nagy, pajtához hasonló zsindeletet emeltek.”
- 376 Szalárdi 1980. 588–589. Vö. Sebestyén 1987. 108–111.
- 377 Balogh 1985. 117–118; 119–127; 273–278.
- 378 Entz 1948.
- 379 Gündisch 1976. 249–250.
- 380 Détsly 1972. 352.
- 381 Entz 1948. 17–22. – Kovács 2000. 76. skk.
- 382 A kezdetekre nézve I. Mikó–Szentkirályi 1987. 86–118.
- 383 Kelemen 1977. 41–80. – Tombor 1968. – Boros 1982. 120–134. – Lángi–Mihály 2002.
- 384 1680-ban szentelte fel Vito Pilutio da Vignanello OFM marcianopolisi érsek. Vö. Endes 1994. 341.
- 385 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek* 2002. 192.
- 386 Valószínűleg ilyen közös előkép magyarázza egyikük hasonlóságát a besztercebányai Ébner-ház (1636) kapujához.
- 387 Kovács 1997c. 100–105.
- 388 Régebbi irodalmát I. Kovács 1985–1986. 351–374. – Rusu 1997. 122–134.
- 389 *Istoria artelor plastice* 1968–1970. 158.
- 390 Porumb 1998. S.v. Lupşa.
- 391 Sebestyén 1987. 48, 50.

IRODALOM

- A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig.* Szerk. Dercsényi Dezső. (A magyarországi művészet története. Szerk.: Fülep Lajos.) Budapest 1964³
- ANGHEL, GHEORGHE
1972 *Cetăți medievale din Transilvania.* București.
1986 *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI.* Cluj-Napoca.
- ANGHEL, GHEORGHE–BERCIU, ION
1968 *Cetăți medievale din sud-vestul Transilvaniei.* București.
- ARÁNYI LAJOS
1867 *Vajda-Hunyad vára.* Pozsony.
- B. MURÁDIN KATALIN
1994 *Faragott kőszobák Erdélyben.* Budapest–Kolozsvár.
- B. NAGY MARGIT
1957 Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez. In Kelemen Emlk.
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest.
1973 *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták.* Bukarest.
1977 *Stílusok, művek, mesterek.* Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest.
1977 Városrendezés Kolozsvárt és Máramaroszigeten a múlt század első felében. In B. Nagy 1977.
1983 *A barokk Szamosújvár születése.* Kny. Építés–Építészettudomány 15/1983.
- BALOGH JOLÁN
1934 *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben.* Magyar Művészet 10/1934. 149–153.
1936 *Kolozsvár műemlékei.* Budapest.
1943 *Az erdélyi renaissance.* I. Kolozsvár.
1944 *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 186.) Kolozsvár.
1947 *Vég-Várad vára.* Kolozsvár.
1966 *A művészet Mátyás király udvarában.* I–II. Budapest.
1975 Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. In GALAVICS GÉZA (szerk.): *Magyarországi reneszánsz és barokk.* Budapest.
1979 *A későrenaissance falfestészet kérdései Erdélyben.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei 53/1979.
1982 *Varadinum. Várad vára.* I–II. (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Kiadványai. Szerk. Aradi Nóra.) Budapest.
1985 *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* Budapest.
- BALOGH ILONA
1935 *Magyar fatornyok.* Budapest.
- BARTHA LAJOS
2001 Johannes Honterus égboltképe. In W. Salgó Ágnes–Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus Emlékkönyv.* Emléktűlés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest.
- BEHRENDSEN, O.
1926 *Darstellungen von Planetengottheiten an und in deutschen Bauten.* (Studien zur deutschen Kunstgeschichte. Nr. 236.) Strassburg.
- BEKE ANTAL
1889 *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* Budapest.
- BENKŐ FERENTZ
1796 *Enyedi ritkaságok.* Esztendőnként kiadott parnassusi időtöltés. 7/1796.
- BENKŐ KÁROLY
1853 *Csik, Gyergyó és Kászon székek leírások két t. i. általános és részletes osztályokban.* Kolozsvár.
- BETHLEN MIKLÓS
1980 Élete leírása magától. In Kemény–Bethlen 1980.
- BIELZ, IULIU
1964 *Castelul din Buia.* Acta Musei Napocensis 1/1964.
- BIRÓ JÓZSEF
1935 *A bonczhidai Bánffy-kastély.* Erdélyi Múzeum 1935. 122–153. (Ua. Erdélyi Tudományos Füzetek 80. Cluj, 1935).
1938 *A gerymeszegi Teleki-kastély.* Budapest.
1944 *Erdélyi kastélyok.* [Budapest 1944].
- BOCATIUS
1990 Bocatii, Ioannis: *Poemata quae supersunt.* Ed. Franciscus Csonka. Budapest.
- BORBÉLY ANDOR
1943 *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból.* Erdélyi Múzeum 48/1943.
- BOROS JUDIT
1982 *Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században.* Művészettörténeti Értesítő 31/1982.
- BORSA GEDEON
1996 *Johannes Honterus als Buchillustrator.* Gutenberg Jahrbuch 1986. 35–36. (Magyar fordítása: Johannes Honterus a könyvillusztrátor. In Uő: *Könyvtártörténeti írások.* I. A hazai nyomdászat. 15–17. század. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit. Budapest.
- BUZOGÁNY DEZSŐ
2002 *A kisbúni Bethlen-kastély története.* Református Szemle 95/2002.
- Căltători străini despre țările române.* Coord.: Maria Holban. V. București, 1973
- CENTORIO, ASCANIO, DEGLI HORTENSI
1940 *Commentarii della guerra di Transilvania.* Venetia 1566. Ed. Ladislao Gáldi. Budapest.
- CURINSCHI-VORONA, GHEORGHE
1981 *Istoria arhitecturii în România.* București.
- CSEREI MIHÁLY
1983 *Erdély históriája (1661–1711).* Sajtó alá rendezte, bev., jegyz. Bánkúti Imre. Budapest.
- DÁVID LÁSZLÓ
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Bukarest.
- DEBRECZENI LÁSZLÓ
1957 Az 1953. évi kolozsvári műemlék-összeírás építéstörténeti eredményei. In Kelemen Emlk.
- DÉTSZY MIHÁLY
1966 *A gyulafehérvári Rákóczi-síremlékek.* Művészettörténeti Értesítő 15/1966.
1972 *I. Rákóczi György fundálói.* Építés–Építészettudomány 3/1972. 348–378.

- 1973 „Perényi-loggia” vagy „Lórántffy-loggia”? A sárospataki vár loggiájának az építéstörténete. *Építés–Építésztudomány* 4/1973. 51–93.
- 1982 *A pocsaji Rákóczi-udvarház*. A Bihari Múzeum Évkönyve 3/1982. 93–122.
- 1996 *Sárospatak vára a Rákócziak alatt. 1616–1710*. Sárospatak.
- 1998 Johannes Landi fundator. In BARDOLY ISTVÁN–LÁSZLÓ CSABA (szerk.): *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*. Tanulmányok. Budapest.
- Documente de arhitectură din România. 8–14. București, 1968–1974
- DOMOKOS GYÖRGY
2000 *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Budapest.
- EMÓDI JÁNOS
1998 Adalékok a váradi vár építéstörténetéhez. In *Uő: Történeti adatok Nagyvárad múltjából*. II. Nagyvárad, 8–79.
- EMÓDI TAMÁS
2002 A gyulafehérvári fejedelmi palota bokályos háza. In *Török–magyar kapcsolatok a XVI–XIX. században*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. (A 2001. okt. 5–7-i sárospataki konferencia anyaga. Sajtó alatt.)
- ENDES MIKLÓS
1994 *Csík-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. [Budapest 1938]. Reprint. Budapest.
- ENTZ GÉZA
1942 *A dési református templom*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 141. sz.) Kolozsvár.
1945 *A dési középkori templomok legrégebb ábrázolásai*. Erdélyi Múzeum 50/1945.
1948 *A kolozsvári Farkas utcai templom*. Kolozsvár.
1958 *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest.
1996 *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár.
- ENTZ GÉZA-ANTAL
1982 *A kolozsvári Szent Mihály-templom neogótikus harangtornya*. *Ars Hungarica*.
- Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. I. (1727–1737). Közzéteszi Kovács András és Kovács Zsolt. Bev. tan., jegyzetek Kovács András. Kolozsvár, 2002.
- FABINI, HERMANN
1982 *Sibiul gotic*. București.
1998 Fabini, Hermann: *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. I. Hermannstadt–Heidelberg.
- FARBÁKY, PÉTER
1997 *Renaissance Art and Architecture in Hungary*. *Bulletin of the Society for Renaissance Studies* 14/1997. 2.
- FELD ISTVÁN
2000 *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A régészeti kutatások eredményei*. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek. 38.) Sárospatak.
- FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI
1967 *Trattati di architettura ingegneria e arte militare*. A cura di Corrado Maltese. Trascrizione di L. Maltese Degrassi. I II. Milano.
- GALAVICS GÉZA
1973 Későreneszánsz és korabarokk. Jegyzetek a 17. század első felének művészetéhez. In TIMÁR ÁRPÁD (szerk.): *Művészettörténet – tudománytörténet*. Budapest.
- GALAVICS GÉZA–MAROSI ERNŐ–MIKÓ ÁRPÁD–WEHLI TÜNDE
2001 *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. [Budapest], Corvina.
- GERŐ LÁSZLÓ
1955 *Magyarországi várépítéset*. Budapest.
1968 *Magyar várak*. Budapest.
1975 *Várépítészetiünk*. Budapest.
- GERVERS-MOLNÁR VERA
1971 *A sárospataki bokályos ház*. *Folia Archaeologica* 22/1971.
- GHEORGIEVICI, ADDA
1975 *Amenajarea turistică a „Cetățuii” – Brașov*. *Arhitectura* 23/1975.
1982 *Unele precizări privind istoricul construirii „Cetățuii” Brașov*. *Arhitectura* 30/1982.
- GOGÁLTAN, ANCA
1998 Patronage and Artistic Production in Transylvania: The Sacristy Portal in Saint Michael’s Church in Cluj (Kolozsvár, Klausenburg – Romania). In MARIA CRĂCIUN and OVIDIU GHITTA (eds.): *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Cluj-Napoca.
- GOLDENBERG, SAMUIL
1958 *Clujul în secolul al XVI-lea*. București.
- GOOS, HANS
1928 *Die Baugeschichte der Befestigungswerke*. In ERICH JEKELIUS (Hrsg.): *Das Burzenland*. III. *Kronstadt*. I. T. Kronstadt.
- GROMO, GIOVANNI ANDREA
1945 *Compendio del tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d’esso regno*. Ed. Aurel Decei. *Apulum* 2/1943–1945.
- GÜNDISCH, GUSTAV
1976 *Der Hermannstädter Bildhauer und Steinmetz Elias Nicolai*. In *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Bukarest.
- GY. DÁVID GYULA
2001 *A bonchidai Bánffy-kastély*. Kolozsvár.
- GYÖNGYÖSSY JÁNOS
1990 *Székely templomerdők*. Székelyudvarhely.
- GYÖNGYÖSSY JÁNOS–KERNY TERÉZIA–SARUDI SEBASTYÉN JÓZSEF
1995 *Székelyföldi vártemplomok*. Budapest.
- H. TAKÁCS MARIANNA
1970 *Magyarországi udvarházak és kastélyok*. Budapest.
- HAJNÓCZI GÁBOR
1994 *Az ideális város a reneszánszban*. Budapest.
- HALDNER, ANNA MARIA
1970 *Renaissanceportale in Hermannstadt*. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 13/1970.
- HALLER GÁBOR
1862 *Naplója*. (Erdélyi Történelmi Adatok 4. Szerk.: Szabó Károly.) Kolozsvár.
- HEREPEI JÁNOS
1943 *Scholabéli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövele előtt*. Erdélyi Múzeum 48/1943.
1947 *Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere*. Kolozsvár.
1957 *A bokályos ház*. In Kelemen Emlk.
1966 *Váradi Miklós*. In KESERŰ BÁLINT (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szegeed.
2002 *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. (Az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára.) Sajtó alá rendezte, szerk., előszó Sas Péter. Kolozsvár.
- HERMANN ANTAL
1876 *Opitz Márton Erdélyben (1622–1623)*. Budapest.
- HUSZÁR LAJOS
é. n. *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*. Sajtó alá rendezte Rádóczy Gyula. Budapest.

- IONESCO, GRIGORE
1972 *Histoire de l'architecture en Roumanie. De la préhistoire à nos jours.* Bucarest.
- 1963 *Istoria arhitecturii în România.* I–II. –1965 București.
- 1982 *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul secolelor.* București.
- Istoria artelor plastice din România.* I–II. București, 1968–1970
- ISTRATE, ANGEL
2003 Le manoir Apafi de Mălâncrav (Dép. Sibiu). Une description archéologique. In DANIELA MARCU ISTRATE–ANGEL ISTRATE–CORNELIU GAU (coord.): *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european.* Cluj–Napoca.
- IZSÉPY EDIT
1981 *Székekelyhíd építéstörténete a XVII. században.* Művészettörténeti Értesítő 30/1981.
- JAKAB ELEK
1888 *Kolozsvár története.* II. Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND
1957 Az otthon és művészete a reneszánsz Kolozsváron. In Kelemen Emlk.
- 1990 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.* I–II. Budapest.
- JAKÓ KLÁRA
1991 *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579–1604.* (Erdélyi könyvesházak. I. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/1. Szerk.: Keserű Bálint.) Szeged.
- KELEMEN LAJOS
1928 *A szárhegyi romkastély.* Művészeti Szalon.
- 1977 *Művészettörténeti tanulmányok.* Bev., jegyz. B. Nagy Mar–1982 git. I–II. Bukarest.
- 1977a A szentbenedeki kastély és hímes oszlopai. In Kelemen 1977–1982. I.
- 1977b Mennyezet- és karzatfestmények a XVII. századból. In Kelemen 1977–1982. I.
- 1982 A bágyi vár. In Kelemen 1977–1982. II.
- KEMÉNY JÁNOS ÉS BETHLEN MIKLÓS
1980 *Kemény János és Bethlen Miklós Művei.* (Magyar Remekírók.) A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Budapest.
- KERESZTURI, JOSEPHUS A.
1806 *Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis.* II. 58. Magno–Varadini.
- KERNY TERÉZIA (szerk.)
1989 *Váradai kőöredékek.* Budapest.
- KERTESZ-BADRUS, ANDREI
1982 *Pictura murală a unor monumente din Sibiu.* Buletinul Monumentelor Istorice 1982/1.
- KIMPIÁN ANNAMÁRIA–MARTON JUDIT
2002 *Kerelőszentpál – Haller kastély.* (Erdélyi Műemlékek 34.) Kolozsvár.
- KISS ANDRÁS
2001 Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok és tizedek. In EGYED ÁKOS et alii. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve.* Kolozsvár 2001.
- KLEIN, KARL KURT
1934 *Fünf Briefe Adrian Wolphards.* Siebenbürgische Vierteljahrsschrift 57/1934.
- KOLOSVÁRI K. ZSIGMOND
1768 *Epithalamium... Sigismundi... Kemény... Claudiopolii.* *Kolozsvári emlékirók. 1603–1720.* Vál., jegyz. Pataki József. Bev. Bálint József. B 1990
- KOPPÁNY TIBOR
1974 *A castellumtól a kastélyig.* Művészettörténeti Értesítő.
- 1990 *Egy ismeretlen kastélytervrajz a 17. század elejéről.* Ars Hungarica.
- 2002 Művészek és mesterek a 16–17. századi Kanizsai–Nádasdy birtokok építkezésein. In BARDOLY ISTVÁN és HARIIS ANDREA (szerk.): *Détsly Mihály nyolcvanadik születésnapjára.* Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem XI.) Budapest.
- KOVÁCS ANDRÁS
1971 *Az alvinci kastély.* Korunk.
- 1980 Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In CSETRI ELEK, JAKÓ ZSIGMOND, TONK SÁNDOR (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest.
- 1984 Kovács, Andrei: *Construcții patronate de Gabriel Bethlen.* [Doktori disszertáció tézisei.] Cluj.
- 1985 Kovács, Andrei: *Date privind viața Zamfirei, fiica lui Moise–Vodă.* Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj 27/1985–1986.
- 1990 *Órizz meg bennünket békében, Úristen!* Helikon 1/1990. jan. 5. 1. sz.
- 1991a *Castelul din Blaj la sfârșitul secolului al XVII-lea.* Ars Transilvaniae 1/1991.
- 1991b *Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez.* Ars Hungarica 19/1991. 157–164.
- 1992 Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár középs- és korautjkorai helyrajzához. In BALÁZS MIHÁLY, MONOK ISTVÁN (eds.): *Szamosközy István: Analecta Lapidum. 1593. Inscriptiones Romanae. 1598.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: Keserű Bálint 33.) Szeged.
- 1993a *Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor.* Ars Transilvaniae 3/1993.
- 1993b *Szilágyosmlyó. A Báthory vár.* (Erdélyi Műemlékek 1.) Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár.
- 1993c *Beszterce. Evangélikus templom.* (Erdélyi Műemlékek 2.) Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár.
- 1994 *A radnóti várkastély.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.) Kolozsvár.
- 1995a *Bonchida. Bánffy-kastély.* (Erdélyi Műemlékek 10.) Sepsiszentgyörgy.
- 1995b *Castelul din Bonțida. Etape de construcție în stilul renașterii.* Ars Transilvaniae 5/1995.
- 1996a Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In KOVÁCS ANDRÁS, SIPOS GÁBOR, TONK SÁNDOR (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár.
- 1996b *Fogaras. Várkastély.* (Erdélyi Műemlékek 13.) Kolozsvár.
- 1996c Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján. Kolozsvár.
- 1996d L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea. In *Omaggio a Dinu Adameșteanu.* (Bibliotheca Ephemeris Napocensis.) A cura di Marius Porumb. Cluj–Napoca.
- 1997a *Castelul din Someșeni (Cluj).* Ars Transilvaniae 7/1997.
- 1997b Francesco di Giorgio Martini és a kézdiszentléleki templomvár. Egy olasz reneszánsz építészeti traktátus erdélyi recepciójáról. In *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. (Adattár XVI–

- XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged.
- 1997c Kézdiszentlélek templomai. In *A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*. Nemzetközi Tudományos Ülésszak. Tusnád, 1997, Sepsiszentgyörgy, 1997.
- 1998a *Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei*. I. Bev. tanulmánnyal, jegyzetekkel közléteszi Kovács András. (Erdélyi Történeti Adatok, szerk.: Jakó Zsigmond. III/2.) Kolozsvár.
- 1998b „Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...”. Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék- és orgonarendeléséről. In *La civiltà ungherese e il cristianesimo*. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma–Napoli. 9–14 settembre 1996. A cura di István Monok, Péter Sárközy. II. Budapest–Szeged.
- 2000 I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In TAMÁS EDIT (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. (A Sárospataki Rákóczi-Múzeum Füzetei 41.) Sárospatak.
- 2001 Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In EGYED ÁRKOS et alii. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár.
- 2002a A gyergyószárhegyi Lázár-kastély építéstörténetéről. In PÁL JUDIT–RÜSZ FOGARASI ENIKŐ (coord./szerk.): *Studii de istorie modernă a Transilvaniei/Tanulmányok Erdély újkori történetéről*. Omagiu profesorului Magyari András/Emlékkönyv. Cluj–Kolozsvár.
- 2002b *A marosillyei kastély történetéről*. Bethlen Gábor fejedelem címe-re. Református Szemle 95/2002.
- 2002c *Pecsétek vallomása*. Bethlen Gábor fejedelem pecségeiről. Korunk III. 12/2002. 7. sz.
- 2003 *Az alvinci kastély és leltárai*. (Megjelenés előtt.)
- KOVÁCS ANDRÁS–ȚOCA, MIRCEA
- 1979 Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez. In CSETRI ELEK, JAKÓ ZSIGMOND, TONK SÁNDOR (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest.
- 1973 Kovács, Andrei–Țoca, Mircea: *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*. Studia Universitatis Babeș–Bolyai SH 18/1973.
- KOVÁCS KISS GYÖNGY
- 2001 Hagymány vagy történelmi tény? Mátyás király szülőháza és adómentességet biztosító kiváltságlevelle. In *Uő: Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely.
- KOVÁCS ZSOLT
- 2000 A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései. In TAMÁS EDIT (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. (A Sárospataki Rákóczi-Múzeum Füzetei 41.) Sárospatak.
- KÖVÁRI LÁSZLÓ
- 1866 *Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvár.
- 1892 *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár.
- KRAUS, GEORG
- 1994 *Erdélyi Krónika. 1608–1665*. Ford., bev., jegyz. Vogel Sándor. Budapest.
- LÁNGI JÓZSEF–MIHÁLY FERENC
- 2002 *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. Budapest.
- LAPEDATU, ALEXANDRU
- 1909 *Din posesiunile domnilor noștri în Ardeal – Vințul și Vurpărul*. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 2/1909. 40–44.
- LÁZÁR MIKLÓS
- 1858 *A gróf Lázár család*. Kolozsvár.
- LECHNER JENŐ
- 1917 *Renaissance építési emlékek Szamosújvárott*. Budapest.
- LÓWY DÁNIEL–DEMETER JÁNOS–ÁSZTALOS LAJOS
- 1996 *Kőbe írt Kolozsvár*. Kolozsvár.
- LUKINICH IMRE
- 1903 *Az udvarhelyi vár története*. Erdélyi Múzeum 1903.
- LUKINICH IMRE–K. SEBESTYÉN JÓZSEF
- 1928 *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest.
- M. NEPPER IBOLYA–LÓKI JÓZSEF–RÁCZ ZOLTÁN
- 2000 Kutatások a „Hídközi vár” (Rákóczi vár) területén Pocsajban. In TAMÁS EDIT (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. II. (A Sárospataki Rákóczi-Múzeum Füzetei 41.) Sárospatak.
- MAKOLDY JÓZSEF
- 1913 *Alsórákos várkastélya*. Művészet 12/1913.
- MÁNDRESCU, GEORGE
- 1979 *Activitatea lui Petrus Italus de Lugano*. Acta Musei Napocensis 16/1979.
- 1999 *Arhitectura în stil Renaștere la Bistrița*. Cluj–Napoca.
- MÁRKI SÁNDOR
- 1890 *Arad középkori hadtörténete*. Hadtörténeti Közlemények.
- 1895 Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad.
- MARSIGLI, LUIGI FERDINANDO
- 1930 *Autobiografia*. Ed. F. Lovarini. Bologna.
- MESCHENDÖRFER, HANS
- 1983 Honters astronomische Karten nach Dürerschen Vorbildern. In CHRISTOPH MACHAT (Hrsg.): *Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege*. München.
- MIHÁLY ZITA–SZŐCS JÁNOS
- 1996 *Csikszereda. Mikó-vár*. (Erdélyi Műemlékek 16.) Kolozsvár.
- MIKLÓSI SIKES CSABA
- 1999 *Bánffyhumnyad – református templom*. (Erdélyi Műemlékek 29.) Kolozsvár.
- 2001 *Kolozsvár bástyái és városfalai*. Művészettörténeti Értesítő 50/2001.
- MIKÓ ÁRPÁD
- 1988 *Báthory István lengyel király és a reneszánsz művészet Erdélyben. 1576–1586*. Művészettörténeti Értesítő 37/1988.
- 1989 *Reneszánsz paloták a váradi várban*. In Kerny 1989.
- MIKÓ ÁRPÁD–SZENTKIRÁLYI MIKLÓS
- 1987 *Az ádámosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985)*. Művészettörténeti Értesítő 36/1987.
- MIKOLA, LADISLAUS DE SZAMOSFALVA
- 1712² *Illustrissimae familiae Mikola genealogica historia...* [H. n.].
- MAROS-VÁSÁRHELYI NAGY SZABÓ FERENC
- 1855 *Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferenc Memorialéja*. Kiadja Mikó Imre. (Erdélyi Történelmi Adatok I.) Kolozsvár.
- NYÁRY ALBERT
- 1861 *Marc Antonio Ferrari, Castaldo tábornok titkáranak jelentése Martinuzzi meggyilkolásáról*. Magyar Történelmi Tár 10/1861.
- ORBÁN BALÁZS
- 1868 *A Székelyföld leírása*. I–VI. Pest, Budapest.
- 1873
- 1986 *Torda város és környéke*. I–II. Budapest.

- P. SZATHMÁRY KÁROLY
1868 *A nagyenyedi egyházkerítés*. Archaeologiai Közlemények 7/1868.
- ȘTEFAN PASCU (szerk.).
1974 *Istoria Clujului*. Cluj.
- PASCU, ȘTEFAN–MARICA, VIORICA
1969 *Clujul medieval*. București.
- PETRI MÓR
1901 *Szilágy vármegye monographiája*. II. Zilah.
- PLANK IBOLYA, CSENGELNÉ
1990 *A műemléki fotográfia kezdetei. Hollenzer László munkássága*. Magyar Építőművészet 81/1990. 5. szám.
- PODHRADCZKI JÓZSEF
1855 *Martinúziánák*. Magyar Történelmi Tár 1/1855.
- POP, VIRGIL
2002 *Armenopolis – oraș baroc*. (Biblioteca Muzeului Bistrița. SH 5. Coord. Corneliu Gaiu.) Cluj.
- POPA, CORINA
1970 *Tabernacole gotice țirzii din zona Bistriței*. Buletinul Monumentelor Istorice 1970/1.
1973 *Biserici gotice țirzii din jurul Bistriței*. In *Pagini de veche artă românească*. I. București.
- POPA, CORINA ET ALII
2002 *Stadt Schäßburg – Municipiul Sighișoara*. (Denkmaltopographie Siebenbürgen 4.1.) – Topografia Monumentelor din Transilvania 4.1. Hrgs.–Ed.: Christoph Machat. Köln.
- PORUMB, MARIUS
1998 *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII–XVIII*. București.
- PRODAN, DAVID–URȘUȚIU, LIVIU–URȘUȚIU MARIA (ed.).
1970 *Urbariile Țării Făgărașului*. I. 1601–1650. Bukarest.
- RADOS JENŐ
1939 *Magyar kastélyok*. (Magyarország művészeti emlékei. Szerk.: Gerevich Tibor. IV.) Budapest.
- Repertoriul monumentelor din județul Bihor*. Oradea 1974. nr. 333.
- RESCH, ADOLF
1901 *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zu Gegenwart*. Hermannstadt.
- Régeni Asztalos János Jegyzőkönyve*. Kézirat. A kv-i asztaloscéh iratai. 3. sz. 1644–1690[–1758]. Céhiratok. ENMLt. KmOLt.
- RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES
2000 Hunyadi János (†1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei. In MIKÓ ÁRPÁD–SINKÓ KATALIN (szerk.): *Történelem–kép*. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3. Szerk.: Jávor Anna.) IV. 16. 297. sk.
- RUSU, ADRIAN ANDREI
1997 *Citiri și biserici din Țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare.
- RUSU, ADRIAN ANDREI ET ALII
1998 *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII–XVII.)/Gotik und Renaissance in Unter-Winț (Dokumente der Sachkultur in Siebenbürgen im 13–17. Jh.)*. Cluj–Napoca–Satu Mare.
- SABĂU, NICOLAE
1992 *Sculptura barocă din Transilvania*. Bukarest.
2002 *Metamorfoze ale barocului transilvan*. I. *Sculptura*. Cluj–Napoca.
- SASU, ECATERINA
1972 *Cetăți în stilul renașterii din Țara Crișurilor*. In *Centenar Muzeal Orădean*. Oradea.
- SEBESTYÉN, GHEORGHE
1985 *Un projet de bâtiment datant de 1584*. Revue roumaine d'histoire de l'art. Série beaux-arts. 22/1985.
1987 *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București.
1992 *Cetatea Făgărașului*. București.
- SEBESTYÉN, GHEORGHE–SEBESTYÉN, VICTOR
1963 *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. București.
- SEGESVÁRI BÁLINT
1862 *Segesvári Bálint Krónikája*. Ism. és jegyz. Jakab Elek. In SZABÓ KÁROLY (szerk.): *Erdélyi Történelmi Adatok*. Kolozsvár.
- SIPOS GÁBOR
2001 *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században*. In EGYED ÁKOS et alii. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár.
- SISA JÓZSEF ÉS DORA WIEBENSON (szerk.)
1998 *Magyarország építészetének története*. Budapest.
- SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
1961 *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest.
Supis pamiatok na Slovensku. I–III. Bratislava, 1967–1969
Șematismul veneratului cler al Arhidiecezei Metropolitane Greco-Catolice Române de la Alba Iulia și Făgăraș. Blaj, 1900.
- SZABÓ T. ATTILA
1946 *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár.
- SZALÁRDI JÁNOS
1980 *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte, bev. tanulmány, jegyzetek Szakály Ferenc. Budapest.
- SZAMOSKÖZY ISTVÁN
1991 *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje*. Közéletek E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. (A magyar nyelvtörténet forrásai 2.) Budapest.
- SZÁSZ ANIKÓ
2002 *Gyalu – várkastély*. (Erdélyi Műemlékek 33.) Kolozsvár.
- SZÁSZ KÁROLY
1957 *Adatok a nagybányai kő- és fadaragók történetéhez*. In Kelemen Emlk.
2000 *A nagybányai Szent István templom. Szász Károly emlékére*. (EMKE Füzetek 17–18.) Nagybánya.
- SZEKŰ GYULA
1914 *Két historiográfus Castaldo erdélyi seregében*. Századok 48/1914.
- SZILÁGYI SÁNDOR
1875 *II. Rákóczi György fejedelemmé választása és beiktatása*. 1642. In *Uő: Rajzok és tanulmányok*. Budapest.
- SZONGOTT KRISTÓF
1901 *Szamosújvár Szab. Kír. Város monográfiája. 1700–1900*. I. Szamosújvár.
- TATAI-BALTÁ, CORNEL
1985 *Gravuri în lemn din Blaj (1750–1830)*. Apulum 22/1985.
- THEINER, AUGUST
1875 *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. II. Zagreb.
- TOMBOR ILONA
1968 *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Budapest.
- TONK SÁNDOR
1994 *Marosvásárhely. Vártemplom*. (Erdélyi Műemlékek 7.) Sepsiszentgyörgy.
- TÓTH FERENC
1989 *A gyulafehérvári fejedelmi-püspöki palota és előkerült reneszánsz részletei*. Műemlékvédelem 1989/2.

- TRÓCSÁNYI ZSOLT
1980 *Erdély központi kormányszata. 1540–1690.* Budapest.
- TÜDŐS S. KINGA
1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak).* Budapest.
1998 *Székely főnemesi életmód a XVII. században.* Bukarest–Kolozsvár.
- TUGEARU, LIANA
1980 *Profilatura și sculptura decorativă de renaștere de la castelul din Criș.* Buletinul Monumentelor Istorice 1980/2.
Urbaria et Conscriptiones. I–IV. Szerk.: Németh Lajos, Sármány Ilona. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai. Főszerk.: Aradi Nóra.) Budapest 1967–1975
- ÚJFALVI SÁNDOR
1990 *Emlékiratok.* Gondozta Benkő Samu és Ugrin Aranka. Budapest.
- VARJÚ ELEMÉR
é. n. *Magyar várak.* Budapest.
- VĂTĂȘIANU, VIRGIL
1958 *Istoria artei feudale în țările române.* I. București.
- VÉGH JÁNOS
1994 *A magyar reneszánsz építészet kutatásának jelenlegi helyzete.* Ars Hungarica 22/1994. 36–44.
- VERESS ENDRE
1983 *Giovanni Argenti jelentései a magyar ügyekről. 1603–1623.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: Keserű Bálint. 7.) Szeged.
- VETÉSSI ISTVÁN
1979 *Levél az uralkodás művészetéről I. Rákóczi György fejedelemhez.* In TARNÓC MÁRTON (szerk.): *Magyar gondolkodók. 17. század.* Budapest.
- WESSELÉNYI ISTVÁN
1983 *Sanyarú világ.* Napló 1703–1708. I. Közzéteszi Demény–1985 Lajos és Magyar András. Bukarest 1983. II. Közzéteszi Magyar András. Bukarest 1985.
- WOLF, RUDOLF
1981 *Cetatea Șimleului. Schiță monografică.* Acta Musci Porolissensis 5/1981.
- ZEILER, MARTINUS
1997 *A magyar királyság leírása.* Szerk.: Kollega Tarsoly István, ford. Glósz József és Élesztős László. Szekszárd.

RÖVIDÍTÉSEK

BLt	Beszterce Város Levéltára. KmOL
EFL	MOL, Erdélyi Országos Kormányhatósági Lt, Erdélyi Fiskális Lt
EMSzT	<i>Erdélyi Magyar Szóörténeti Tár.</i> Anyagát gyűjtötte és szerk.: Szabó T. Attila. I. Bukarest, 1976.
ENMLt	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a KmOLt-ban
Kelemen Emlk	<i>Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.</i> Szerk.: Bodor András et alii. Bukarest–Kolozsvár, 1957.
KmOL	Az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj
KÖH Fotótár	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Fotótár
KvLt	Kolozsvár Város Levéltára, KmOL
KvSzám	<i>Kolozsvár Város Számadáskönyvei, KvLt</i>
MOL	Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Kormányhatósági Lt. Budapest
Múzeum	Kolozsvár. Nemzeti Történeti Múzeum Középkori Kötára – Lapidarul Muzeului de Istorie Națională. Cluj
SzOkI	<i>Székely Oklevéltár.</i> I–VIII. Kiadja Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu. Budapest, 1872–1934.

KÉPJEGYZÉK

1. Ajtókeret Bernardus Piktör feliratával. 1514. Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
2. Rotterdami Erasmus *Epigrammatájának* a címlapja. Bazel, Frobenius nyomda. 1518.
3. Sekrestyeajtó Johannes Klein kolozsvári plébános feliratával. 1528. Kolozsvár, Szent Mihály-templom. Sebestyén József felvétele.
4. Hunyadi János tumbájának oldallapjai. Gyulafehérvár, 1533. Varjú Elemér után.
5. Ajtókeret töredéke. 1539. Kolozsvár, Széna/Jókai/Napoca u. 6. Kovács Zsolt felvétele.
6. Gyámkő. 1520-as évek. Törpény. Görögkeleti (egykori ev.) templom.
7. Egidius van der Rye: Kolozsvár látképe. 1603 előtt. Georg Hoefnagel metszete a Braun, Georgius–Hogenberg, Franciscus: *Urbium praecipuarum mundi theatrum*. VI. Coloniae, 1618.
8. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Kolozsvár védőöve. 1687. Tus és akvarell. MNM MTKcs.
9. Giovanni Morando Visconti: Kolozsvár alaprajza. 1691–1699[–1716]. Bécs, Kriegsarchiv.
10. A Szabók tornya. Kolozsvár. Sebestyén József felvétele
11. Az Ötvösök egykori tornya (Óvári szögerőd) és a Szabók tornya. Kolozsvár. Pákei Lajos felmérése/rekonstrukciója Kolozsvár erődítményeiről. Balogh 1944. után.
12. Diószegi István és Molnos János: A Szabók tornyának építési felirata. 1629. Sebestyén József felvétele.
13. Bocskai István szülőházának emléktáblája. 1606. Kolozsvár, Mátyás király u. 4. Rekonstrukciós montázs. Karácsony István felvétele.
14. Szilágyi János(?) mesterjegye. Bocskai István emléktáblájának részlete. Karácsony István felvétele.
15. A Szent Mihály-templom, a kis templom, a cinterem és a boltok alaprajza. Visconti Kolozsvár-alaprajzának részlete.
16. Páldi Székely István: A református kollégium épülete. Metszet. 1768 előtt. Herepei 1943. után.
17. Az egykori református kollégium főkapuja. Sebestyén József felvétele.
18. A kolozsvári unitárius kollégium építéskor lebontott lakóházak. Pákei Lajos felmérése. Balogh 1944. után.
19. Sárdy István: A kolozsvári Főtér északi sorának nyugati része. Olajfestmény. 19. század közepe. Múzeum.
20. Ajtókeret részlete. 1572. Filstich Lőrinc háza. Kolozsvár, Főtér 4–5. sz. Sebestyén József felvétele.
21. Ajtókeret részlete. 1591. Filstich Lőrinc háza. Kolozsvár, Főtér 4–5. sz. Sebestyén József felvétele.
22. Háromosztatú ablakkeret töredékei. 1600 k. Rodner Lukács háza. Kolozsvár, Mátyás király utca 3. sz. Maksay Ádám felvétele.
23. Ajtókeret részlete. 16–17. század. Filstich Lőrinc háza. Kolozsvár, Főtér 4–5. sz. Sebestyén József felvétele.
24. Medaillonos fríz töredékei a Híd utcából. 16. század. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
25. Ajtókeret Kakas István címerével. 1590–1592. Részlet. Kolozsvár. Wolphard–Kakas-ház. Sebestyén József felvétele.
26. Ajtókeret. 1597. Filstich Péter háza. Kolozsvár. Főtér 28. sz. Kovács Zsolt felvétele.
27. Tört párkányú ajtókeret töredéke. 1621–1623. Bogner Imre háza. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
28. Ajtókeret a Rósás-házból. 1636. Kolozsvár. Főtér 19. sz. Kovács Zsolt felvétele.
29. Tört párkányú ajtókeret a Hensler-házból, 17. század eleje. Részlet. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
30. Tört párkányú ajtókeret B. K. monogrammal. 1643. Kolozsvár. Híd utca 19. sz. Kovács Zsolt felvétele.
31. A Wolphard–Kakas-ház homlokzata. 1894 előtt. Pákei Lajos felmérése. Balogh 1944. után.
32. A Wolphard–Kakas-ház földszinti és emeleti alaprajza. 1894 előtt. Pákei Lajos felmérése. Balogh 1944. után.
33. Homlokzati ablakkeret Wolphard Adorján címerével. 1534. Kolozsvár, Múzeum. Pákei Lajos felmérése. Balogh 1944. után.
34. A Wolphard–Kakas-ház hosszanti metszete. 1894 előtt. Pákei Lajos felmérése. Balogh 1944. után.
35. Udvari ablakkeretek Wolphard István címerével és monogramjával. Sebestyén József felvételei.
36. Az udvari homlokzat részlete. 1590 után. Sebestyén József felvétele.
37. Ajtókeretek az udvari homlokzaton Kakas István címerével, illetve névbetűivel. 1590–1592 k. Sebestyén József felvételei.
38. Ajtókeret Wolphard Adorján építkezéséből. 1541. Részlet. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
39. Ajtókeret Wolphard István építkezéséből. Részlet. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
40. Ajtókeret Kakas István építkezéséből. 1590. Részlet. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
41. Zárókövek a Wolphard István építkezéséből. 1586 e. Szabó Tamás felvételei.
42. A zodiákus terem gyám- és záróköveinek jelenlegi és egykor eltervezett elrendezése. Szabó Tamás felvételei. Karácsony István montázs.
43. Johannes Honterus Coronensis: *Imagines constellationum australium*. 1532. Fametszet. Henricpetri, Bazel.
44. Gyámkő a Saturnus bolygó ábrázolásával. 1580–1590. k. Kolozsvár, Egyetem u. 6. sz. Bukarest, Nemzeti Történeti Múzeum. Horváth József felvétele.
45. Ajtókeret. 1654. Unió/Bel-Monostor/Memorandumului u. 15. Sebestyén József felvétele.
46. Beszterce. Az ún. Ötvös-ház. 1560–1563. Sebestyén József felvétele.
47. Az ún. Ötvös-ház. Alaprajz. Sebestyén 1987. után.
48. Az ún. Ötvös-ház. Kapukeret. Sebestyén 1987. után.
49. Nagyszeben. Haller-ház. Homlokzat. 16. sz. második fele. Sebestyén József felvétele.
50. Kapukeret. Haller-ház. Sebestyén József felvétele.
51. Nagyszeben. Kapukeret. Reussner-ház. 16. sz. második fele–1652. Sebestyén József felvétele.

52. Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza. 1711. Részlet. A várnegyed. Bécs, Kriegsarchiv.
53. Gyulafehérvár. Az egykori református kollégium földszinti alaprajza. 1964.
54. Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza. 1711. Részlet. Az egykori várkapukat összekötő Szent Mihály utca északi sora a jezsuita és a református iskolaegyüttes épületeinek déli homlokzatával.
55. Gyulafehérvár. Az egykori református kollégium keleti udvara. Kovács András felvétele.
56. Gyulafehérvár. Az egykori református kollégium déli homlokzata. Részlet. Kovács András felvétele.
57. Gyulafehérvár. Az Apor-ház reneszánsz és késő gótikus kereteinek *in situ* töredékei. Északi homlokzat. Kovács András felvétele.
58. Gyulafehérvár. Az Apor-ház déli homlokzatának elfalazott reneszánsz ajtókerete. Kovács András felvétele.
59. Tótfalud várának az alaprajza. Anghel 1968. után.
60. Brassó. Fellegvár. A belső védőöv tornyai. 1568 k. Kovács András felvétele. 1971.
61. Brassó. Fellegvár. A külső védőöv bástyája. 1623 k. Sebestyén József felvétele.
62. Brassó. Fellegvár. Az külső védőöv kapuja. Sebestyén József felvétele.
63. Brassó. Fellegvár. A középkori torony udvarából kialakított ciszterna ásátása. Kovács András felvétele. 1972.
64. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Szamosújvár alaprajza. 1687. Tus, akvarell. MNM MTKcs.
65. Szamosújvár. Bánk Pál építési emléktáblája. 1540. Sebestyén József felvétele.
66. Szamosújvár. A palota és a kápolna udvari homlokzata. 1541–1551. Kovács András felvétele.
67. Szamosújvár. A palota nagyterme. Sebestyén József felvétele.
68. Szamosújvár. A belső várkapu fölötti zárterkély. 1542 k. Sebestyén József felvétele.
69. Szamosújvár. A belső várkapu. 1542. Sebestyén József felvétele.
70. Szamosújvár. Martinuzzi György címere. 1542. Sebestyén József felvétele.
71. Szamosújvár. A kápolna ablakai. 1551 e. Sebestyén József felvétele.
72. Székelyudvarhely. A vár alaprajza. Orbán 1868–1873. után.
73. Várhegy. A Székelybánya vár vázlatos alaprajza. Orbán 1868–1873. után.
74. Georgius Hoefnagel: Várad vára. 1598 után. Színezett rézmetszet. Braun, Georgius: *Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber VI*. Coloniae Agrippinae, 1618.
75. Nagyvárad. Bethlen Gábor fejedelmet dicsőítő felirat a Bethlen-bástya déli „filén”. 1627. Sebestyén József felvétele.
76. Nagyvárad. Légi felvétel a várról. Marius Lugojan felvétele. A Körös-vidék Múzeuma. Nagyvárad.
77. L. Ssicha: Székelyhíd vára 1665-ben. Metszet. Izsépy 1981. után.
78. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Kővár vára. 1687. Tus és akvarell. MNM MTKcs.
79. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Gyulafehérvár vára. 1687. Tus és akvarell. MNM MTKcs.
80. Giovanni Morando Visconti: Fogaras vára. 1699. Részlet. Weltzer metszete. Nagyszeben, Brukenthal Könyvtár.
81. Fogaras vára délnyugat felől. Sebestyén József felvétele.
82. Fogaras vára északkelet felől. Sebestyén József felvétele.
83. Mikola Tóth István: Marosvásárhely látképe. 1824. Metszet. Részlet. Marosvásárhely. Teleki-Bolyai Könyvtár.
84. Marosvásárhely. A vár kaputornya. Sebestyén József felvétele.
85. Marosvásárhely. A vár déli oldala. Sebestyén József felvétele.
86. Nagyenyed. Templomvár. 1867. P. Szathmáry 1868. után.
87. Nagyenyed. Templomvár. Sebestyén József felvétele.
88. Torda. Az újtordai templomvár kapuja. Sebestyén József felvétele.
89. Hőltövény. A templomvár alaprajza. Fabini 1998. után.
90. Andreas Altomonte: A hőltövényi templomvár. 1727. Fabini 1998. után.
91. Illyefalva. Templomvár. Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. után.
92. Illyefalva. Templomvár. Sebestyén József felvétele.
93. Nagyajta. Templomvár. Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995.
94. Nagyajta. Templomvár. Sebestyén József felvétele.
95. Sepsiárkos. Templomvár. Gyöngyösi János után.
96. Sepsiárkos. Templomvár. Sebestyén József felvétele.
97. Kézdiszentlélek. Templomvár. Sebestyén József felvétele.
98. Kézdiszentlélek. Templomvár. Alaprajz. Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. után.
99. Kézdiszentlélek. A templomvár alaprajza. Gyöngyössy–Kerny–Sarudi Sebestyén 1995. után.
100. Francesco di Giorgio Martini: Hegy lábához épült erődítmény terve. 15. sz. vége. Francesco di Giorgio Martini 1967. után.
101. Baldassare Peruzzi: Erődítmény terve. 1536 előtt. Hajnóczy 1994. után.
102. Giovanni Morando Visconti: Gyulafehérvár alaprajza. 1711. Részlet. A fejedelmi palota. Bécs, Kriegsarchiv.
103. Gyulafehérvár. A püspöki rezidencia és a kaszárnya földszinti alaprajza. 1960-as évek. Sebestyén 1987. után.
104. Gyulafehérvár. A fejedelmi palota együttese. Rekonstrukciós alaprajz és madártávlati kép. Emődi Tamás rajza.
105. Gyulafehérvár. A fejedelmi palota együttesének madártávlati képe. Emődi Tamás rajza.
106. Conrad Ferdinand Weiss: Gyulafehérvár. A fejedelmi palota együttese 1736 táján. Conrad Ferdinand Weiss felmérése. Részlet.
107. Gyulafehérvár. Az egykori fejedelmi kertbe vezető kapu. 1979. Kovács András felvétele.
108. Gyulafehérvár. Az érseki palota kapuja. Sebestyén József felvétele.
109. Gyulafehérvár. Az érseki palota. Virgil Pop felvétele.
110. Gyulafehérvár. Az érseki palota külső homlokzata. Sebestyén József felvétele.
111. Gyulafehérvár. Az érseki palota udvari homlokzata. Sebestyén József felvétele.
112. Gyulafehérvár. Az érseki palota kapuja. Sebestyén József felvétele.
113. Reneszánsz ablakkeret az érseki palota udvari homlokzatán. 1630–1639 között. Sebestyén József felvétele.
114. A kaszárnya (az egykori középső udvar) déli homlokzata. 2003. Kovács András felvétele.
115. A kaszárnya (az egykori középső udvar) déli homlokzata. 1900 körül.

116. A kaszárnya (az egykori középső udvar) déli homlokzatának részlete. 2003. Kovács András felvétele.
117. Kisbún. A kastély a víztározó megépítése után. 1980–1981. Buzogány Dezső felvétele.
118. Vajdahunyad. A huszárvár kapuja. Kovács András felvétele.
119. Katzler B.: Vajdahunyad. A kastély és a huszárvár. Litográfia. 1866. Arányi 1867. után.
120. Egeres. Feliratos kerettöredék. 1569. Marius Porumb felvétele. 1972.
121. Egeres. A Bocskai-kastély alaprajza. 1956. A Documente 8. után.
122. Egeres. A kastély főkapujának keretkövei. Marius Porumb felvétele. 1972.
123. Egeres. Ajtókeret a kastélyból. Kovács András felvétele. 2002.
124. Egeres. Ablakkeret a kastélyból. Kovács András felvétele. 2002.
125. Bólya. A kastély alaprajza. Bielz 1964. után.
126. Bólya. A kastély főhomlokzata. Debreczeni László vázlata. 1928. Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjteménye.
127. Bólya. A kastély homlokzatának részlete. Kovács András felvétele. 1982.
128. Fogaras. A loggia szárny. Sebestyén József felvétele.
129. Fogaras. Az első emeleti loggia. Kovács András felvétele.
130. Fogaras. Ajtókeret a Báthory építkezésekből. 1594 előtt. Kovács András felvétele.
131. Fogaras. Ajtókeret Bethlen Gábor címerével. 1627. Sebestyén József felvétele.
132. Fogaras. A Vörös-torony, az audienciás ház és a kápolna metszete. Sebestyén után.
133. Fogaras. A Vörös-torony. Sebestyén József felvétele.
134. Fogaras. A Vörös-torony legfelső szintje. 1617. Kovács András felvétele.
135. Fogaras. A kápolna ajtaja. 1640. Sebestyén József felvétele.
136. Fogaras. A kápolna belseje. Kovács András felvétele.
137. Fogaras. A kápolna szószékgyámjai. 1639. Kovács András felvétele.
138. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Szilágysomlyó vára. 1687. Tus, akvarell. MNM MTKcs.
139. Szilágysomlyó. A kapuépület metszete és alaprajza. A Documente után.
140. Szilágysomlyó. A várkapu. 1592. Kovács András felvétele.
141. Szilágysomlyó. Ablakkeret részlete. Kovács András felvétele.
142. Marosillye. A Veres-bástya alaprajza. A Fodor–Maczalik–Kozma Építésműhely felmérése alapján készítette Karácsony István.
143. Marosillye. A Veres-bástya. Dekoratív falfestés maradványai. Karácsony István felvétele.
144. Marosillye. A Veres-bástya homlokfalai. 1582. Sebestyén József felvétele.
145. Marosillye. A Veres-bástya ablakai. Sebestyén József felvétele.
146. Melka Vince: A marosillyei kastély. 1876. Akvarell. Kolozsvár, magántulajdon.
147. Szentbenedek. Keresztúri Kristóf címere. 1593. Kolozsvár, Múzeum. Kovács Zsolt felvétele.
148. Szentbenedek. Az ókastély. 1939 előtt. KÖH Fotótár.
149. Szentbenedek. Kornis-kastély. 1939 előtt. KÖH Fotótár.
150. Szentbenedek. Kornis-kastély. Alaprajz. 1910 körül.
151. Szentbenedek. Az ókastély romjai. 1998. Kovács András felvétele.
152. Szentbenedek. Az ókastély lépcsőháza. 1939 előtt. KÖH Fotótár.
153. Szentbenedek. Virágdíszes ajtókeret. 1939 előtt. KÖH Fotótár.
154. Alvinc. A kastély észak felől. Sebestyén József felvétele.
155. Alvinc. A domonkos kolostor ásatása. Rusu et alii 1998. után.
156. Alvinc. Bethlen Gábor feliratának a töredéke. 1617. Kovács András felvétele.
157. Franz Benedikt Haller: Az alvinci kastély. 1808. Az Erdélyi Káptalan Birtoklevéltára, Gyulafehérvár.
158. Franz Benedikt Haller: Az alvinci kastély északi szárnya. 1808–1809. Az Erdélyi Káptalan Birtoklevéltára, Gyulafehérvár.
159. Az alvinci kastély rekonstrukció alaprajza.
160. Gács (Stara Holič, Szlovákia). Forgách-kastély. Alaprajz. *Supis* 1967–1969. után.
161. Alvinc. A kastély délnyugat felől. 1909. Lapedatu 1909. után.
162. Alvinc. A kastély északi szárnya. Cserni Béla felvétele. 1906. KÖH Fotótár.
163. Alvinc. A kastély északnyugati szárnyának maradványai. Cserni Béla felvétele. 1906. KÖH Fotótár.
164. Alvinc. A kastély északi szárnya. 1968. Kovács András felvétele.
165. Alvinc. Ablakkeret töredéke. Sebestyén József felvétele.
166. Alvinc. Ablakkeret. Kovács András felvétele.
167. Alvinc. Ablakkeret töredéke az ásatásból. Rusu et alii 1998. után.
168. Mathias Keiserfeld: Várad ostroma. 1692. Részlet. Balogh 1982. után.
169. Lodovico Mariny: A váradi vár. 1780 k. Nagyvárad. A Körös-védék Múzeuma.
170. Nagyvárad. A palota déli sarokbástya. Kovács András felvétele.
171. Nagyvárad. A nyugati palotaszárny homlokzata. Kovács András felvétele.
172. Nagyvárad. A palota északnyugati bástyájának maradványai. Kovács András felvétele.
173. Storno Ferenc: A váradi palota kapukeretének felmérési rajza. 1878. Kerny 1989. után.
174. Storno Ferenc: Hermapilaszter rajza. 1878. Kerny 1989. után.
175. Nagyvárad. Stukkódomborművek. 1624–1625. Sebestyén József felvételei.
176. Balázsfalva. A Veres-vár építési feliratának és 1535-ös ablakkeretének töredékei. Városi Múzeum, Balázsfalva. Kovács András felvétele.
177. Balázsfalva. A görög-katolikus érseki palota (az egykori Veres-vár). Kovács András felvétele.
178. Balázsfalva. Az egykori görög-katolikus érseki szeminárium épülete a kápolnabástya csonkjával. Kovács András felvétele.
179. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Balázsfalva. Tus, akvarell. 1687. MNM MTKcs.
180. Balázsfalva. A kastély főkapuja. Kovács András felvétele.
181. Balázsfalva. A kastély sematikus képe. 1760. Fametszet részlete. 1760. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár.
182. Radnót. A kastély távlati képe. 1872 előtt. Orbán 1868–1873. után.
183. Radnót. A kastély helyszínrajza és földszinti alaprajza. 1954. Kovács 1994. után.

184. Radnót. A Kendi-féle építkezés ajtókerete. Sebestyén József felvétele.
185. Radnót. A kastély emeleti alaprajza és metszete. 1954. Kovács 1994. után.
186. Radnót. A kastély észak felől. Sebestyén József felvétele.
187. Radnót. Oromzatos ablak rajza. Sebestyén 1963 után.
188. Radnót. Az eredeti díszlépcső maradványai. K. Sebestyén József rajza. Lukinich–K. Sebestyén 1928. után.
189. Radnót. Az északkeleti szárny kapuja. A Ion Mincu Főiskola hallgatóinak a felmérése.
190. Radnót. Az északkeleti szárny kapuja. Sebestyén József felvétele.
191. Az északkeleti szárny udvari kapukeretének töredékei másodlagos felállításban. Kovács András felvétele.
192. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély alaprajza az 1950-es években. A Documente után.
193. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély távlati képe az 1950-es években. A Documente után.
194. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély. 1980 körül. Sebestyén József felvétele.
195. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély kapualjának dekoratív falfestése és felirata. 1532. Sebestyén József felvétele.
196. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély főhomlokzatának nyugati része. Sebestyén József felvétele.
197. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély napjainkban. Sebestyén József felvétele.
198. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély északkeleti, Vörös-tornya. 1658/1696(?). Sebestyén József felvétele.
199. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély délnyugati saroktornya. Részlet. Sebestyén József felvétele.
200. Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély délkeleti saroktornya. Sebestyén József felvétele.
201. Conrad Ferdinand Weiss: A csíkszeredai Mikó-vár. 1736. Borbély 1943. után.
202. Csíkszereda. A Mikó-vár. Sebestyén József felvétele.
203. Csíkszereda. A Mikó-vár „kápolnabástya”. Sebestyén József felvétele.
204. Alsórákos. A kastély főhomlokzata és alaprajza. Ionescu 1963–1965. után.
205. Alsórákos. A kastély főhomlokzata. Sebestyén József felvétele.
206. Alsórákos. A kastély délről. K. Sebestyén József rajza. Lukinich–K. Sebestyén 1928. után.
207. Alsórákos. Ajtókeret. Kovács András felvétele.
208. Alsórákos. A déli bástya belseje. 1700. K. Sebestyén József rajza. 1927 előtt.
209. Aranyosmeggyes. A kastély alaprajza. Istoria artelor plastice 1968–1970. után.
210. Aranyosmeggyes. A kastély főhomlokzata. KÖH Fotótár.
211. Aranyosmeggyes. A kastély fő- és oldalhomlokzata. KÖH Fotótár. 1939 előtt.
212. Aranyosmeggyes. Ajtókeret. 1647. KÖH Fotótár.
213. Aranyosmeggyes. Ajtókeret az oldalhomlokzaton. 1626 után. KÖH Fotótár.
214. Aranyosmeggyes. A kastély kapuja. KÖH Fotótár.
215. Aranyosmeggyes. A kapuoromzat részlete. KÖH Fotótár.
216. Aranyosmeggyes. Ablakkeret az első emeleten. KÖH Fotótár.
217. Aranyosmeggyes. Ablakkeret a második emeleten. Kovács András felvétele.
218. Aranyosmeggyes. Ablakkeret a torony legfelső szintjén. Kovács András felvétele.
219. Aranyosmeggyes. A kastélyudvar részlete. Hollenzer László felvétele. 1912. Cs. Plank Ibolya 1990. után.
220. Aranyosmeggyes. Ajtókeretek az első emeleten. Hollenzer László felvétele. 1912. Cs. Plank Ibolya 1990. után.
221. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Szamosfalva. Tus, akvarell. 1687. MNM MTKcs.
222. Kisbún. A kastély oldalhomlokzata. 1920 után. KÖH Fotótár.
223. Kisbún. A kastély főhomlokzata. 1981. Buzogány Dezső felvétele.
224. Kisbún. Reneszánsz ablakkeret szemöldökköve. Buzogány Dezső felvétele.
225. Kerelőszentpál. Haller-kastély. 17. századi olajfestmény. Marosvásárhely, magántulajdon. Karácsony István felvétele.
226. Kerelőszentpál. Az épületegyüttes mai topográfiai felmérése.
227. Ismeretlen olasz hadmérnök (Luigi Ferdinando Marsigli?): Küküllővár. Tus, akvarell. 1687. MNM MTKcs.
228. Küküllővár. A kastély alaprajza. Istoria artelor plastice 1968–1970. után.
229. Küküllővár. A kastély főhomlokzata. Sebestyén József felvétele.
230. Küküllővár. A kastély oldalhomlokzata a lépcsőtoronnyal. Sebestyén József felvétele.
231. Bonyha. A kastély. 1928 előtt. K. Sebestyén József rajza. Lukinich–K. Sebestyén 1928.
232. Magyarózd. A Pekri–Radák-kastély főhomlokzata. Sebestyén József felvétele.
233. Gyalu. Kora reneszánsz gyámkő. Sebestyén József felvétele.
234. Gyalu. Galaci Mór Péter emléktáblája. 1540 körül. Sebestyén József felvétele.
235. Gyalu. A kastély földszinti alaprajza.
236. Gyalu. A római castrum felőli homlokzat. Sebestyén József felvétele.
237. Gyalu. A főhomlokzat részlete. Sebestyén József felvétele.
238. I. Rákóczi György fejedelem címere. Egykor Gyaluban. Kolozsvár, Egyetem u. 8. sz.
239. Bonchida. A kastély alaprajza. Maksay Ádám és Karácsony István rajza.
240. Bonchida. A reneszánsz főhomlokzat 19. században átalakított északi fele. Sebestyén József felvétele.
241. Bonchida. Reneszánsz ajtókeret az északkeleti bástyában. Kovács András felvétele.
242. Bonchida. Ajtókeret Bánffy György kormányzó címerével és névbetűivel. 1703. (1990 előtt másodlagos helyén, a kastély északi szárnyában.) Sebestyén 1963 után.
243. Keresd. A kastély alaprajza.
244. Keresd. A kastély udvara. 1939 előtt. Rados 1939. után.
245. Keresd. A torony és a loggia az udvar felől. Sebestyén József felvétele.
246. Keresd. A loggia. Sebestyén József felvétele.
247. Keresd. A torony felső szintje. Sebestyén József felvétele.
248. Keresd. Az udvarház belseje. Sebestyén József felvétele.
249. Keresd. Sarokbástya. Sebestyén József felvétele.
250. Keresd. A kápolnás szárny. Sebestyén József felvétele.
251. Bethlenszentmiklós. A kastély „alaprajza”. 1765. B. Nagy 1957. után.
252. Bethlenszentmiklós. A kastély modern alaprajza. Ionescu 1963–1965. után.
253. Bethlenszentmiklós. A kastély főbejárata. Sebestyén József felvétele.

254. Bethlenszentmiklós. A Küküllőre néző homlokzat. Sebestyén József felvétele.
255. Bethlenszentmiklós. A loggia részlete. Sebestyén József felvétele.
256. Vajdahunyad. Az ún. felső lovagterem metszete. 1866 körül. Arányi 1867. után.
257. Vajdahunyad. A falképsorozat részletei: a) „I. Ottó király”; b) „Nagy Lajos király”. Kovács András felvételei.
258. Almakerék. Az udvarház rekonstrukciós alaprajza a régészeti feltárás eredményeinek felhasználásával. Angel Istvárate/Karácsony István.
259. Beszterce. Az evangélikus templom alaprajza.
260. Beszterce. A templom főhajója. Virgil Pop felvétele.
261. Beszterce. A torony erkélye. Sebestyén József felvétele.
262. Radnót. Kendi Ferenc címere. Karácsony István felvétele.
263. Radnót. Református templom. Ajtókeret a déli portikuszban. 1593. Karácsony István felvétele.
264. Fogaras. Református templom. Szószék. Sebestyén József felvétele.
265. Fogaras. Református templom. Ajtókeret. Sebestyén József felvétele.
266. Gyulafehérvár. A székesegyház délnyugati tornyának részlete. Sebestyén József felvétele.
267. Vajdahunyad. Református templom. Ajtókeret Bethlen Péter címerével. 1644. Sebestyén József felvétele.
268. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószékének rajzai. Részletek. B. Murádin 1994. után.
269. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószéke. Részlet. Sebestyén József felvétele.
270. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószéke. A hangvető. Sebestyén József felvétele.
270. Kolozsvár. A Farkas utcai református templom szószéke. A hangvető mennyezete. Karácsony István felvétele.
272. Székelydálya. A református templom mennyezetének részlete. 1630. Sebestyén József felvétele.
273. Gyulakuta. A református templom mennyezetének részlete. 1625. Sebestyén József felvétele.
274. Feketehalom. Az evangélikus templom mennyezete. 1703. Muresán felvétele.
275. Csíksomlyó. A Salvator-kápolna belseje. Sebestyén József felvétele.
276. Csíksomlyó. A Salvator-kápolna kazettás mennyezetének részlete. Sebestyén József felvétele.
277. Mihháza. Ferences kolostortemplom. Ajtókeret. Sebestyén József felvétele.
278. Mihháza. Ferences kolostortemplom. Ajtókeret. Sebestyén József felvétele.
279. Kézdiszentlélek. Perkő-kápolna. 1686. Sebestyén József felvétele.
280. Kézdiszentlélek. Perkő-kápolna. Ajtókeret részlete. Sebestyén József felvétele.
281. Lupsa. Görögkeleti kolostor temploma. Kazettás mennyezet. Részletek. 1694. Kovács András felvételei.
282. Brassó. A bolgárszegi görögkeleti Szent Miklós-templom homlokzatának részlete. Sebestyén József felvétele.
- 159–164. oldalakon: Erdélyi várak és kastélyok alaprajzai. Karácsony István rajzai.

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

Rövidítések:

cs – család, e. – előtt, fn. – folyónév, k. – körül, l. – lásd,
m – megye, mh. – meghalt, u. – után, vm – vármegye

A

Aghireșu I. Egeres
Aita Mare I. Nagyajta
Aiud I. Nagyenyed
Ákosi Gáspár deák, alvinci tiszttartó 1617–1630 között 102
Alba Iulia I. Gyulaféhevár
Albești I. Fehéregyháza
Almakerék (Mălâncrav, Malmkrog, Szeben m, Felső-Fehér vm)
 Apați-udvarház **146–147**
Alsórákos (Racoș, Ratsch, Brassó m, Felső-Fehér vm) 85, **122–124**,
 140
Alvinc (Vințu de Jos, Unter-Winz, Fehér m, vm), Martinuzzi-
 Bethlen-kastély 17, **101–107**, 109
Ampelum I. Ompoly
Ampoi I. Ompoly
Apați György, apanagyfalvi (1588–1635), kükküllői főispán, fejedelmi tanácsos 147
 – sírköve 16
Apați I. Mihály (1632–1690), Erdély fejedelme (1661–1690) 15, 44,
 147
Apați II. Mihály (1676–1713), Erdély fejedelme (1681–1693), birodalmi herceg 15
Apați István, apanagyfalvi, Kükküllő vármegyei főispán (1573–1582 k.) 173
Apor István, altorjai (1638–1704) br., gr., Csík-, Gyergyó- és Káraszonszék főkirálybírája, fejedelmi tanácsúr, erdélyi kincstartó 46, 168
Apor Péter, altorjai br. (1676–1752) 168
Arányi Lajos (1812–1887) 173
Aranyos (Arieș) fn. 19
Aranyosgerend (Luncani, Kolozs m, Torda vm) Kemény-kastély 143–144
Aranyosmeggyes (Medieșu Aurit, Szatmár m, vm) Lónyai-kastély 85, **124–128**
 – Paradicsom-terem 144
Arcuș I. Árkos
Arieș I. Aranyos
Árkos (Arcuș, Kovászna megye, Háromszék) templomvára 72–73, 74
Aron (Aaron), Petru-Pavel, bisztrai, balázsfalvi unitus püspök (1752–1768) 172
Arx Nova I. Szamosújvár
Augsburg (Németország) 9

B

B. Nagy Margit 8, 143, 146
Bachnen I. Bonyha
Bagdi György, balázsfalvi (1502 e.–1541 u.) a gyulaféhevári pü-

pöki uradalom tisztviselője, balázsfalvi birtokos, a helytartó tanács tagja (1541) 111–112
Bahnea I. Bonyha
Baia Mare I. Nagybánya
Bajoni János a gyulaféhevári káptalan rekvizitora a 17. sz. utolsó évtizedeiben 173
Balázsfalva (Blaj, Blasendorf, Fehér m, vm)
 – balázsfalvi egyezmény (1687) 15
 – kastély 44, 99, 101, 106, **111–113**, 114, 128
 – Veres-vár 111–113, 171–172
Baldigara, Giulio Cesare (?) északolasz származású építész az Udvari Haditanács szolgálatában, Szatmár és Várad várainak tervezője 1567 és 1570 között 169
Balogh Jolán (1900–1988) 7, 103, 140, 141, 144
Bálványosvár I. Szamosújvár
Bálványosvári/szamosújvári uradalom 98
Bánffy Dénes, losonci (1638 k.–1674), a fejedelmi tanács tagja, Kolozs és Doboka vm főispánja, Kolozsvár, Szamosújvár és Szilágysomlyó főkapitánya 137
Bánffy György, losonci gr. (1661–1708), Erdély kormányzója (1692–1708) 139, 173
Bánffyhunyad (Huedin, Kolozs m, vm) 15
 – Templomvára 63
Barát (Münich) Zsófia, Wolphard István özvegye, Kakas István első felesége (mh. 1594) 32
Barcaroznyó (Râșnov, Rosenau, Brassó m, Brassó vidéke) templomvára 67
Barcaság (Burzenland, Țara Bârsei) 67
Barcszentpéter (Sânpetru, Petersberg, Brassó m, Brassó vidéke) templomvára 68
Barcău I. Berettyó
Barcsai Ákos, nagybarcsai (1619–1661), Erdély fejedelme (1658–1661) 122
Basel I. Bazel
Báthory, somlyói cs. 16, 42, 88, 91, 93
Báthory (III.) András, somlyói (mh. 1564), erdélyi vajda (1552–1553), szatmári kapitány, fejedelmi tanácsos (1556–1563), főudvarmester (1559–1563) 102
Báthory (IV.) András, somlyói (1566 k.–1599), varmiai püspök, bíboros (1584), Erdély fejedelme (1599) 52, 55
Báthory Boldizsár, Zsigmond fejedelem unokatestvére (1560 k.–1594) 61, 87, 88
Báthory (IV.) István (1477 k.–1534) erdélyi vajda (1521–1522, 1529–1533) 12, 165
Báthory (V.) István (1533–1586), Erdély fejedelme (1571–1586), lengyel király (1576–1586) 16, 17, 23, 24, 42, 152
Báthory (VI.) István, somlyói (mh. 1600 u.), erdélyi tanácsúr (1581–1594), bihari főispán, váradi főkapitány (1589–1592) 93, 100
Báthory Gábor, somlyói (1589–1613), Erdély fejedelme (1608–1613) 24, 42, 54, 76, 166
Báthory István, eccsedi (mh. 1493), erdélyi vajda (1479–1493), országbíró 54
Báthory Kristóf, somlyói (1530–1581), váradi kapitány (1571–1576), Erdély vajdája (1576–1581) 23, 168

- síremléke 16, 17
- Báthory Zsigmond, somlyói (1572–1613), Erdély fejedelme (1581–1597, 1598–1599, 1601, 1601–1602) 17, 67, 100
- Báthory Zsófia, somlyói (1629–1680), II. Rákóczi György felesége, Erdély fejedelemasszonya (1643–1660) 54, 115, 116
- Bázel (Basel, Svájc) 9, 37
- Bebek Zsuzsanna, pelsőci, Báthory (VI.) Istvánné 93
- Beclean I. Bethlen
- Bécs (Wien, Ausztria) 15, 16, 17
- asztalosok Erdélyben 83
 - Egyetem 12
 - Falkh-epitáfium 9
 - Stephansdom, szószék 9
 - Udvari Haditanács (Hoffkriegsrat) 16
- Beia I. Homoródbene
- Békés Gáspár, kornyáti (1520 k.–1579), fejedelmi tanácsos (1573 e.) 87
- Belényes (Beiuș, Bihar m, vm) 169
- Bell I. Bólya
- Benkő József (1740–1814) 172
- Berethalom (Biertan, Birtihalm, Szeben m, Medgyesszék) 11
- Berettyó (Barcău) fn. 57
- Berettyó (Barcău) fn. 57
- Bernini, Gianlorenzo (1598–1680), olasz építész, szobrász 17
- Beszterce (Bistrița, Bistritz, Nösen, Beszterce–Naszód m, Beszterce vidéke) 19, 28, 40, 63, 130, 167, 168
- Búza-sor 39
 - Ötvös-ház 38–39
 - Szent Miklós-templom 149, 167
- Besztercebánya (Banská Bistrica, Szlovákia), Ébner-ház 173
- Bethlen (Beclean, Beszterce–Naszód m, Belső-Szolnok vm) vár 41
- Bethlen, bethleni cs 112, 140
- Bethlen Elek, bethleni (1643–1696), belső-szolnoki főispán, fejedelmi tanácsos (1680–1690) 141, 142
- Bethlen Farkas, bethleni (1560–1618), fejedelmi tanácsos 129, 173
- Bethlen Farkas, iktári (mh. 1590) 43, 95, 100, 167
- Bethlen Ferenc, bethleni (1601–1653), fejedelmi tanácsos, Fehér vm főispánja, keresdi és alsórákosi birtokos 140, 122
- Bethlen Gábor, iktári (1580–1629), Erdély fejedelme (1613–1629), Magyarország fejedelme, majd választott királya (1620–1621) 16, 17, 22, 23, 26, 28, 42, 43, 55, 56, 59, 61, 76, 81, 88, 91, 93, 96, 101, 102, 106, 107, 109, 114, 121, 149, 155, 173
- Bethlen György, bethleni, fejedelmi tanácsos (1559–?) 140
- Bethlen István, iktári gr., id. (1584–1648), Erdély kormányzója, erdélyi fejedelem (1630) 96, 130
- Bethlen István, iktári gr., ifj. (1606–1632), váradi kapitány, hunyadi főispán 145, 171
- Bethlen János, bethleni (1613–1678), erdélyi kancellár (1659–), emlékiratszerző 130, 173
- Bethlen Mihály, bethleni, György és Nagykárolyi Klára fia (1598 k.), keresdi birtokos 140
- Bethlen Miklós, bethleni gr. (1642–1716), Udvarhelyszék főkapitánya (1667–), fejedelmi tanácsos (1690–), erdélyi kancellár (1691–), emlékiró 18, 44, 46, 91, 132, 142–143
- Bethlen Miklós, bethleni, keresdi udvarháza (1509) 140
- Bethlen Péter, iktári gr. (1606 u. –1646) 17, 152, 173
- Bethlen Sámuel, bethleni gr. (1673–1708), küiküllői főispán, marosszéki kapitány 122, 123, 172
- Bethlenszentmiklós (Sânmiclăuș, Szeben m, Küiküllő vm)
- Bethlen–Brukenthal-kastély 97, 142–143
- Biertan I. Berethalom
- Bihar vm 15, 109
- Biró József (1907–1945) 7, 132
- Birtihalm I. Berethalom
- Bistrița I. Beszterce
- Bistritz I. Beszterce
- Blaj I. Balázsfalva
- Blasendorf I. Balázsfalva
- Bobik (Boboth/Bobic?), Johannes/János, Olasz de Ragusia, I. Rákóczi György Raguzából származott építész, Erdélyben 1631–1637 k. 56
- Bocadius (Bock), Johannes (1549–1521), morva származású humanista, kosztóris költő (1598), kassai főbíró (1603), Bocskai István és Bethlen Gábor bizalmas tanácsadója 23
- Bocskai, kismarjai cs 85
- Bocskai Gábor (mh. 1573) síremléke 86
- Bocskai István, kismarjai (1557–1606), választott magyar király, Erdély fejedelme (1605–1606) 23, 96
- Bogáti cs, Radnót birtokosai 1575 e. 113
- Bogner (Gellyén) Imre (1558–1621) kolozsvári bíró 25, 32
- Bólya (Buia, Bell, Szeben m, Felső-Fehér vm) 86–87, 100
- Bonchida (Bonțida, Kolozs m, Doboka vm), Bánffy-kastély 7, 85, 137–140
- Bonțida I. Bonchida
- Bonyha (Bahnea, Bachnen, Maros m, Küiküllő vm) Bethlen-kastély 132
- Borberek (Vurpăr, Burgberg, Fehér m, vm) 101
- Bornemisza (Abstemius) Pál (1499–1579), veszprémi (1549–1553), erdélyi (1553–1556), nyitrai püspök (1557–), királyi helytartó (1568–) 75, 83
- Bornemisza Anna (1630 k.–1688), I. Apafi Mihályné (1650–) 143, 147
- Borosjenő (Ineu, Arad m, Zaránd vm) 15, 51, 57
- Boroșneu Mare I. Nagyborosnyó
- Bramante, Donato (1444 k.–1514) olasz reneszánsz építész 132
- Brâncovenesti I. Marosvécs
- Brandenburgi Katalin (1604–1649), Bethlen Gábor felesége (1626–1629), Erdély fejedelemasszonya (1629–1630), Ferenc Albert szász herceg felesége (1639–) 152
- Branyicska, Jósika-kastély 171
- Brașov I. Brassó
- Brassó (Brașov, Kronstadt, Corona, Brassó m, Brassó vidéke) 63, 141
- Bolgárszeg (Șcheii Brașovului) görögkeleti Szent Miklós-templom 157
 - Fekete-templom 157, 166
 - Fellegvár (Cetățuia, Schlossberg) 41, 42–50, 169
- Brno (Brünn, Morvaország fővárosa, Csehország) 18
- Broos I. Szászváros
- Brünn I. Brno
- Buda (Ofen, Magyarország) 9, 15, 17, 37, 40, 156
- Budai Péter deák, országos adóperceptor (1663–1675), Alsórákos birtokosa 122
- Budapest (Magyarország) Parlament 171
- Buia I. Bólya
- Burgberg I. Borberek
- Burzenland I. Barcaság

C, CS

Căceu, Dan festő-restaurátor 165

Călugăreni I. Mikháza

Câmpia Transilvaniei I. Mezőség

Caransebeș I. Karánsebes
 Cârța I. Csíkkarcfalva
 Castaldo, Giovanni Battista (1500–1562), nápolyi származású zsoldosvezér, I. Ferdinánd erdélyi csapatainak parancsnoka (1551–1553) 41, 50, 59
 Cața I. Kaca
 Cetatea de Baltă I. Küiküllővár
 Chesău I. Mezőkeszű
 Chioar I. Kővár
 Claudiopolis I. Kolozsvár
 Cluj I. Kolozsvár
 Codlea I. Feketehalom
 Cófalva (Várhegy, Țufalău, Kovászna m, Háromszék) vára (Székelybánya) 54
 Criș I. Keresd
Curinschi-Vorona, Gheorghe 8
 Custos, Domenicus augsburgi kiadó és grafikus 146
 Csengeri Képiró István, kolozsvári festő, 1632-ben nemeslevelet kapott 22
 Csíkkarcfalva (Cârța, Hargita m, Csíkszék) 68
 Csíksomlyó (Șumuleu, Hargita m, Csíkszék)
 – Salvator-kápolna 156
 Csíkszereda (Miercurea Ciuc, Szeklerburg, Hargita m, Csíkszék) 121
 – Mikó-vár 101, **121–122**, 172

D

Daia Secuiască I. Székelydála
 Daniel Zsófia, vargyasi br., gr. Haller Jánosné (mh. 1783) 166
 Danzig I. Gdańsk
 Dârjiu I. Székelyderzs
 Daróczy Ferenc, Deregnő birtokosa (1612) 107
Dávid László 8
 Del Quadro, Giuseppe császári hadiépítész (mh. 1727) 166
 Della Genga, Simone (1530 k.–1602?), urbinói származású olasz építész Erdélyben (1584–1602 k. 42
 Deregnő (Zemplén vm, Szlovákia) kastély 107
 Dés (Dej, Desch, Kolozs m, Belső-Szolnok vm) 11, 19, 63, 128
 Desch I. Dés
Désly Mihály 8, 141
 Déva (Deva, Diemrich, Hunyad m, vm) 15, 58, 169
 – ~i Magna Curia 166
 Deva I. Déva
 Diemrich I. Déva
 Dienesi cs., Marosillye birtokosai 112
 Diószegi István kolozsvári kőfaragó (mh. 1630 k.) 23, 129, 173
 Diószegi Péter kolozsvári kőfaragó (1629–1632 k.) 16, 23
 Domenico da Bologna, olasz építész I. Ferdinánd szolgálatában, Erdélyben 1540 k. dolgozott 51
Domokos György 50
 Dreikirchen I. Tővis
 Dumbrăveni I. Erzsébetváros
 Dürer, Albrecht (1471–1528), német festő, grafikus 12, 165

E

Ebesfalva I. Erzsébetváros
 Egeres (Aghireșu, Kolozs m, vm)
 – Bocskai György kastélya 85, 100

– ref. templom 86
 Eibesdorf I. Erzsébetváros
 Eisenmarkt I. Vajdahunyad
 Eisgrub I. Lednice
 Elienmarkt I. Marosillye
Emődi Tamás 172
 Ér (Ier) fn. 56, 57
 Erdélyi Nemzeti Múzeum Gyűjteménye, Kolozsvár 165
 Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum Kötára, Kolozsvár 165
 Erdélyi Vaskapu (Porțile de Fier ale Transilvaniei) 41
 Erzsébetváros (Ebesfalva, Dumbrăveni, Eibesdorf, Elisabethstadt, Seben m, Küiküllő vm) Apafi-kastély 44
 Esztergom (Strigonium, Magyarországi) 9

F

Făgăraș I. Fogaras
 Fântânele I. Gyulakuta
Farbaky Péter 8
 Fehér-Körös (Crișu Alb) fn. 57
 Fehéregyháza (Albești, Weiăkirch, Maros m, Felső-Fehér vm) lebontott Haller-kastély 128
 Feketehalom (Codlea, Zeiden, Brassó m, Brassó vidéke)
 – Kazettás mennyezet 156
 Felső-Magyarországi Kamara, Kassa 107
 Felsőtők (Țiocu de Sus, Kolozs m, Doboka vm)
 Ferdinánd IV., Magyarország királya (1648–1654) 173
 Ferenczi Antal kolozsvári főbíró, 1581 22
 Filipecz (Pruisz) János váradi püspök (1476–1491) 165
 Filstich Lőrinc, ifj., kolozsvári polgár 30
 Filstich Péter, kolozsvári főbíró, 1612 22
 Fogaras (Făgăraș, Fogarasch, Brassó m, Fogaras vidéke) 74, 105, 157, 169, 170, 171, 173
 – huszárvár 61
 – Palota **87–93**, 106, 130
 – ref. templom **149–150**
 – vára 44, **61**
 Forgách Ferenc, gácsi (1566–1615), Magyarország kancellárja (1602–1607), királyi helytartó (1607–1608), bíboros, esztergomi érsek (1607–1615) 107
 Forgách Zsigmond, gácsi (1565–1621), országbíró (1606–1608, 1610–1618), felső-magyarországi főkapitány (1611–), Magyarország nádora (1618–1621) 104, 107
 Francesco di Giorgio Martini (1439–1502) sienai építész 74
 Fráter I. Martinuzzi
 Funk (Fünk) Conradus, felvidéki (?) német stukkátor Bethlen Gábor szolgálatában (1624–1625) 111

G, GY

Gács (Halič, Szlovákia) kastély 104
 Gálfi János, kocárdi (mh. 1593), erdélyi tanácsúr (1578–1593), Báthory Zsigmond nevelője, főudvarmester (1583–) 86–87
 Gdańsk (Danzig, Lengyelország) 17
 Geréb László, vingárdi (1447–1502), erdélyi püspök (1476–1501), kalocsai érsek (1501–1502) 134, 165
 Gernyeszeg (Gornești, Kertzing, Maros m, Torda vm), Teleki-kastély 7
Gerő László 169
 Gherla I. Szamosújvár

Giläu I. Gyalu
 Görgény (Gurghiu) fn. 58
 Görgény vára **57–58**
 Görgényszentimre (Gurghiu, Maros m, Torda vm) 143
 Gornești I. Gernyeszeg
 Gromo, Giovanni'Andrea, firenzei származású olasz testőrtiszt János Zsigmond fejedelem udvarában 1564–1567 között 41, 52
 Grosswardein I. Nagyvárad
 Gurghiu I. Görgény, Görgényszentimre
 Gyalu (Giläu, Kolozs m, vm) kastély 19, 85, **134–137**, 138, 139, 173
 Gyárfás István, torockószentgyörgyi asztalos (1694) 157
 Gyergyószárhegy (Lázarea, Hargita m, Gyergyószék) Lázár-kastély 101, **116–121**, 141, 144, 172
 Gyöngyössy János 8
 György mester, I. Rákóczi György kurlandiai német kőművese Erdélyben 1640–1642 között 152
 Gyula (Magyarország, Békés m, vm) vár 15
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, Weissenburg, Karlsburg, Fehér m, vm) 19, 97, 137, 157, 165, 166, 168, 169, 170
 – ágyúöntőház 56, 57, 59
 – Fejedelmi palota 42, 43, **75–83**, 105, 106, 109, 110, 111, 144
 – Püspökség 9, 106
 – Székesegyház 9, 42, **151**
 – Vár 41, 50, 59
 – Város 15, **42–46**
 Gyulakuta (Fântâncle, Maros m, Küküllő vm) ref. templom Kazetát mennyezet 156

H

Halász Mátyás, felvidéki stukkátor Bethlen Gábor szolgálatában 1624–1625 között 111
 Halič I. Gács
 Hálchiu I. Hőltövény
 Haller cs, hallerkői (von Hallerstein) 40
 Haller Gábor, hallerkői (1614–1663), hadiépítész, borosjenei kapitány, zarándi főispán, fejedelmi tanácsos (1653–1663) 16, 56, 58, 85, 136
 Haller István, hallerkői (1591–1657), küküllői főispán (1616–), fejedelmi tanácsos (1629–1657) 130
 Haller János, hallerkői gr. (1692–1755), Erdély kormányzója (1734–1755) 166
 Haller János, hallerkői (1626 e–1697), fejedelmi tanácsos (1660?, 1664–1690), Torda vm főispánja (1661–), kincstárnok (1691–) 130
 Haller Péter, hallerkői (mh. 1557), szász gróf 40
 Hammer, Konrad (mh. 1748) német építőmester Erdélyben 1721–1748 között 166
 Háportoni Forró Pál (mh. 1624), diplomata, Bethlen Gábor udvari történetírója 83, 169
 Havasalfölde (Țara Românească) 157, 166
 Heidelberg, Németország 43
 Heldsdorf I. Hőltövény
 Heltai Gáspár (1510 k.–1574) kolozsvári plébános (1544–), ev. prédikátor, író és nyomdász 23, 37
 Henricpetri, bázeli nyomdász, könyvkiadó 37
 Herepei János (1891–1970) 7, 25
 Hermannstadt I. Nagyszében
 Hiltebrant, Conrad Jacob (1629–1679) svéd lelkész, az 1656-os svéd követség tagja 169

Hoefnagel, Georg (1542–1600), flamand miniatúrafestő és rajzoló 20, 26
 Holbein, Hans, ifj. (1497/1498–1543) német festő és grafikus 9
 Homoródbene (Beia, Meburg, Brassó m, Segesvárszék) templomvára 68
 Honterus, Johannes (1498–1549) Brassó plébánosa, ev. reformátora, humanista író, grafikus 37
 Hőltövény (Hálchiu, Honigberg, Brassó m, Brassó vidéke) templomvára 67
 Huedin I. Bánffyhunyadi
 Hunedoara I. Vajdahunyadi
 Hunyadi János (1409 e.–1456), hadvezér, Magyarország kormányzója 9

I

Ieciu I. Marosvécs
 Ier I. Ér
 Iernut I. Radnót
 Ilgendorf I. Illyefalva
 Ilia I. Marosillye
 Ilieni I. Illyefalva
 Illésházi Katalin Bethlen Péterné (mh. 1648) 152
 Illyefalva (Ilieni, Ilgendorf, Kovászna m, Háromszék) templomvára 68, 69–71, 74
 Ilyvó (Lviv, Lvov, Lemberg, Ukrajna) 38, 149
 Ineu I. Borosjenő
 Ionescu, Grigore 8
 Istrate, Angel 173
 Italus, Petrus, de Lugano ilyvói (Lemberg, Lviv, Ukrajna) kőműves és kőfaragó, 1559–1563 között Besztercén dolgozott 38, 149
 Izabella (Jagello) (1519–1559), I. János felesége (1539), János Zsigmond gyámja (1540–1551, 1556–1559) 15, 75, 165
 Iznik, kis-ázsiai kerámiaközpont 83

J

Jakab Elek (1820–1897) 168
 János I., Szapolyai/Zápolya (1487–1540), erdélyi vajda (1511–1526), Magyarország királya (1526–1540) 9, 51
 János Zsigmond (1540–1571), erdélyi fejedelem, II. János néven választott magyar király (1540–1570) 15, 16, 17, 52, 75, 81, 165
 Jobbágyfalva (Valca, Maros m, Marosszék) 1992-ben elpusztult görögkeleti fátemplom 156
 Jobbágytelke (Sâmbriaș, Maros m, Marosszék) 156
 Jósika Miklós, branyicskai br. (1794–1865), romantikus író, az *Abafi c. regény* (1836) szerzője 32
 Julius Caesar fundáló I. Baldigara 54

K

Kaca (Cața, Katzendorf, Brassó m, Kőhalomszék) 68
 Káján-útja 169
 Kakas István, szalánkeményi (1560 k.–1603), kolozsvári polgár, a fejedelmi kancellária diákja (1586–), a fejedelmi tábla ülnöke, a kincstartóság számvevője (1590–), diplomata, fejedelmi prototárius (1599) 26, 30, 32, 33, 37, 168
 Kálnoky, kőrispataki, gr. cs 8

- Kálnoki István, kőröspataki, Miklósvárszék alkirálybírája (1629–1632), naplóíró 18
- Kálnoki Sámuel, kőröspataki (1640–1706), gr. (1697), Háromszék főkirálybírája (1686), erdélyi alkancellár (1694–1706), erdélyi kincstartó (1703) 156
- Kálnoki Zsuzsanna Mikes Kelemenné (1637 u.–1705) 156
- Kalotaszeg 19
- Kálvin János (Jean Calvin, 1509–1564) 151
- Kamuthi cs., a gyulai uradalom birtokosai 135
- Karánsebes (Caransebeș, Krassó-Szörény m, vm) 41, 51, 169
- Karcfalva (Cârța, Hargita m, Csíkszék) 68
- Károly (1685–1740), III. magyar király (1711–1740), VI. Károly néven német-római császár (1712–1740) 18
- Károlyfehérvár I. Gyulafehérvár 18
- Károlyi Zsuzsanna, károlyi (1585–1622) Bethlen Gábor fejedelem felesége (1605), választott magyar királyné (1620) 26
- Kassa (Košice, Szlovákia) 15, 41
- Kászoni János (mh. 1742) csíki főkirálybíró, commissarius, erdélyi alkancellár (1714–1740), a kászoni br. Bornemisza cs alapítója 168
- Keczeli István középirtokos nemes a 18. századvégi Erdélyben 173
- Kelemen Lajos (1867–1963)* 7, 8
- Kemény János, gyerőmonostori (1607–1662), Fehér vm főispánja és fogarasi főkapitány (1631–), főgenerális (1645–) fejedelmi tanácsos (1649–1660), Erdély fejedelme (1660–1662), emlékiró 18
- Kemény József, gyerőmonostori gr. (1795–1855)* 169, 172
- Kemény Kata bethleni Bethlen Ferencné 140
- Kendi Ferenc, radnóti (mh. 1594), kükküllői főispán, fejedelmi tanácsos (1575–1594) 114, 149, 167
- Képiró István, Székesfehérvári, kolozsvári festő 143, 166, 173
- Képiró Márton, Várad, kolozsvári festő 143, 173
- Kerelószentpál (Sânpaul, Maros m, Kükküllő vm) Haller-kastély 130
- sírkő 16
- kerelószentpáli csata (1575) 114
- Keresd (Criș, Kreisch, Maros m, Felső-Fehér vm) Bethlen-kastély 99, 112, 138, 140–142, 173
- Keresd kastély 121
- Keresztényfalva (Cristian, Neustadt-Burzenland, Brassó m, Brassó vidéke) templomvára 68
- Kertzing I. Gernyeszeg
- Kézdiszentlélek (Sânzieni, Kovászna m, Háromszék)
- Kézdiszentlélek templomvára 73–74, 170
- Szent István-kápolna a Perkőn 74, 156
- Király Péter* 173
- Királyföld 67
- Királyhágó (Piatra Craiului, Kolozs m) 15
- Kisbún (Țopa, Maros m, Kükküllő vm) Bethlen-kastély 85, 129–130, 173
- Kiss András* 168
- Klausenburg I. Kolozsvár
- Klein (Clyn), Johannes, kolozsvári (1528) majd szásztörpényi (1530 k.) plébános 9, 12, 165
- Klosdorf I. Bethlenszentmiklós
- Kokelburg I. Kükküllővár
- Kolozsvár (Cluj, Klausenburg, Claudiopolis, Kolozs m, vm) 9, 11, 12, 15, 19–38, 63, 86, 102, 110, 128, 136, 140, 152–153, 155
- Wolphard–Kakas-ház (Rása-ház, Báthory-ház) 26, 27, 30–37, 38, 54
- Kolozsvári Péter gyulafehérvári kanonok, ugocsai főesperes, szász-törpényi plébános (1547) 12, 165
- Kornis cs., göncruszkai 98
- Kornis Ferenc, göncruszkai br. (1607–1661), Kolozs vm főispánja, fejedelmi tanácsos (1658) 172
- Kornis Gáspár fejedelmi tanácsos (mh. 1696) 99
- Kornis Zsigmond, göncruszkai br., aransarkantyús lovag (1578 k.–1648), bihari (1624) és zarándi főispán (1630), generális (1630), várad kapitány (1632 u.), fejedelmi tanácsos (1629–1648) 115, 166
- Kornis Zsigmond, göncruszkai gr. (1677–1731), Erdély kormányzója (1713–1731) 99–100
- Košice I. Kassa
- Kovács Tamás, Bánkfalvi, Csíkszék jegyzője (1775) 172
- Kovácsnai Péter (1616/1617–1673) erdélyi ref. püspök 167
- Kőfaragó Benedek I. Mueck
- Kőhalomszék (Repser Stuhl, Brassó m) 67
- Köpeczi Sebestyén József (1879–1963)* 123
- Kővár (Chioar, Máramaros m, Kővár vidék) 15, 41
- vár 58
- Kővári László (1820–1907) 128
- Krakkó 17
- Krakow I. Krakkó
- Kraszna (Crasna) fn. 94
- Kraszna vm 125
- Kraus, Georg (1607–1679), szebeni származású segesvári jegyző, emlékiró 166
- Kreisch I. Keresd
- Kreisch I. Keresd
- Kronstadt I. Brassó
- Kun Ilona, osdolai (mh. 1685) bethleni Bethlen Miklósné 142–143
- Kurlandia 152
- Küküllő fn. 143
- Küküllővár (Cetatea de Baltă, Kokelburg, Fehér m, Kükküllő vm) kastély 85, 130–131

L

- Landi, Giovanni (mh. 1636), sienai származású olasz hadiépitész Erdélyben 1627–1630/1632 között 52, 151, 169
- Lápos (Lăpuș) fn. 58
- Lăpuș I. Lápos
- Laureta, Johannes, Venetus (Giovanni Fontanici) olasz vízmű-építő mester Erdélyben 1648–1654 között 83
- Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné (mh. 1709) 156
- Lázár Ferenc, szárhegyi gr. (1675–1742) 121, 172
- Lázár IV. István (1597 e.–1644) csíki főkirálybíró (1625) 101, 116
- Lázói (Lászai, Lazoinus) János (1448–1523), gyulafehérvári kánok, telegdi főesperes (1483), a római S. Pietro bazilika penitentiáriusa (1517 u.), humanista költő 9
- Lednice (Eisgrub, Morvaország, Csehország), Liechtenstein-kastély 18
- Lemberg I. Ilyvó
- Lescalopier, Pierre, francia követ Erdélyben (1574) 30
- Leutschau I. Lőcse
- Levoča I. Lőcse
- Liechtenstein cs 18
- Liechtenstein Fülöp herceg, Kolozsvár parancsnoka 1691-ben 22, 166
- Lipót I. magyar király (1655–1705), német-római császár (1658–1705) 15
- Lippa (Lipova, Arad m, vm) 15, 51, 95, 169

Lónyai Zsigmond, vásárosnaményi br., (1593–1652), Kraszna vm főispánja, fejedelmi tanácsúr 101, 124, 126
Lőcse (Levoča, Leutschau, Szlovákia), Szent Jakab-templom 17, 151
Lotharingiai V. Károly Lipót (1643–1690) herceg, császári hadvezér, az 1687-es erdélyi hadjárat parancsnoka 172
Lugoj I. Lugos
Lugos (Lugoj, Temes m, Krassó-Szörény vm) vára 51, 169
Lugos-Karánsebesi bánóság 15
Luncani I. Aranyosgerend
Lupsa (Lupsa, Fehér m, vm) görögkeleti kolostor 157
Lviv I. Ilyvó
Lvov I. Ilyvó

M

Măgina I. Muzsnaháza
Magyarsárd (Șardu, Fehér m, vm) 42
Majláth (Majlád) István, szűnyogszegi (mh. 1550), erdélyi vajda és székely ispán (1534–1540) 88
Majláth (Majlád) Margit somlyói Báthory Andrásné (1564 c.) 102
Mălâncrav I. Almakerék
Malmkrog I. Almakerék
Mănăstirea I. Szentbenedek
Mândrescu, Gheorghe 8
Máramaros vm 15
Marcu, Daniela 169, 173
Maria Christierna (1574–1621) Báthory Zsigmondné (1595–1599), Erdély fejedelemasszonya (1598) 97
Marica, Viorica 8
Maros (Mureș) fn. 15, 41, 101, 106, 115
Marosillye (Ilia, Elienmarkt, Hunyad m, vm) 99, 100, 105, 112, 114, 146, 94–97, 167, 170, 173
Marosvásárhely (Târgu Mureș, Neumarkt, Maros m, Marosszék) 19
– Ferences kolostor, ref. templom 63, 68, 74
– Múzeum 128
Marosvécs (Brâncovenesti, Ieciu, Wetsch, Maros m, Torda vm)
Kemény-kastély 11, 171
Márpod (Marpod, Marpod, Szeben m, Újegyházszék) templomvára 68
Marsigli, Luigi Ferdinando gr. (1658–1730), bolognai származású császári hadmérnök és író, az 1687. évi erdélyi hadjárat résztvevője, a kötetben közölt 1687-es térképsorozat feltételezhető szerzője 172
Martinuzzi-Utiešeni (Fráter) György (1482–1552), pálos szerzetes, váradi püspök, bíboros, kincstartó, helytartó, I. János bizalmasa, János Zsigmond gyámja 51, 52, 53, 54, 101, 103
Mátyás I. (1443–1490) Magyarország királya (1458–1490) 9, 23, 37, 165, 166
Meburg I. Homoródbene
Medgyes (Mediaș, Medwisch, Szeben m, Medgyesszék) 19, 141
Mediaș I. Medgyes
Medieșu Aurit I. Aranyosmeggyes
Medwisch I. Medgyes
Melka Vince (1834–1911) cseh származású kolozsvári festő, grafikus 96
Meszesi hágó (Pasul Meseșului) 41
Mezőbándi Egerházi Képpíró János festő (mh. 1648 u.) 103
Mezőkeszű (Chesău, Kolozs m, vm), ref. templom 9

Mezősámsond (Șincai, Maros m, Marosszék) 143
Mezőség (Câmpia Transilvaniei) 85
Micloșoara I. Miklósvár
Miercurea Ciuc I. Csíkszereda
Mihály törpényi, majd beszercei plébános 1540) 165
Mikes Kelemen, zágoni (mh. 1686), háromszéki főkapitány (1659), fejedelmi tanácsos (1678–1686), ítélőmester (1678), az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke (1681), Fehér vm főispánja (1683), székely generális 156
Mikháza (Călugăreni, Maros m, Marosszék) ferences kolostor 156
Miklósvár (Micloșoara, Kovászna m, Háromszék) 97
Mikó Árpád 8, 170
Mikó Ferenc, hídvégi (1585–1635), csíki főkapitány (1611), aludvarmester (1618–1619), fejedelmi tanácsos (1622–1635), kincstartó (1630), emlékiró 101, 122
Mikola Zsigmond, szamosfalvi (mh. 1679), főasztalnok (1643), Torda vm főispánja (1656–1658), Kolozs vm főispánja (1675), fejedelmi tanácsos (1678–1679) 129
Mikola, szamosfalvi cs. 128
Milanesi, Massimo, fra, jezuita szerzetes, építész (1530 k.–1586 k.?) 24, 42, 152
Mohács (Magyarország), csatahely (1526) 9
Moldva (Moldova) 157
Molitor (?), Johannes bolyai ács 170
Molnár Albert ács Szentbenedeken 99
Molnár-Kovács Zsolt 172
Molnos János kolozsvári kőfaragó (1629) 23
Móré Péter, galaci, gyalui várnagy (1533–1539 k.) 134–135
Mózes havasalföldei vajda (1529–1530) 157
Mueck alias Kőfaragó Benedek I. Rákóczi György német kőfaragó-és építőmestere Gyulafehérváron 1637 és 1646 között 155
Mureș I. Maros
Muzsnaháza (Măgina, Fehér m, vm) görögkeleti templom 157
Műemlékek Országos Igazgatósága, Bukarest 173
Mühlbach I. Szászsebes

N

Nadăș I. Nádas
Nádasdy Anna Majláth Istvánné 88
Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró *Mausoleuma* 145
Nádasdy Tamás (1498–1562), budai várnagy, országbíró (1540), nádor (1554) 102
Nádas-patak (Nadăș) fn. 85
Nagy Borbála, borsai gr. Bethlen Sámuelné (mh. 1718) 123
Nagy Szabó Ferenc (1581–1658), marosvásárhelyi polgár, emlékiró, görgényi udvarbíró 170
Nagyajta (Aita Mare, Kovászna m, Háromszék) templomvára 71–72
Nagybánya (Baia Mare, Máramaros m, Szatmár vm) 15
Nagyborosnyó (Boroșneu Mare, Kovászna m, Háromszék) 157
Nagyenyed (Aiud, Strauburg, Fehér m, vm) templomvára 65
– a ref. kollégium múzeuma 96
Nagykárolyi Klára bethleni Bethlen Györgyné 140
Nagyszeben (Sibiu, Hermannstadt, Szeben m, Szebenszék) 19, 40–42, 50, 63, 76, 140, 141, 146, 152, 155
Nagyvárad (Oradea, Grosswardein, Bihar m, vm) 15, 19
Nicolai, Elias szebeni szobrász (1605 k.–1660 k.) 16, 130, 140, 142, 152–155, 173
Nösen I. Beszerce

O, Ö

Odorheiu Secuiesc I. Székelyudvarhely
 Odorhellen I. Székelyudvarhely
 Ofen I. Buda
 Olasztelek (Tălișoara, Kovászna m, Udvarhelyszék) Daniel-kastély 157
 Olt fn. 61
 Ompoly (Ampoi, Ampelum) fn. 42
 Opitz, Martin (1597–1639) német költő, gyulaféhvári professzor (1622–1623) 83
 Oradea I. Nagyvárad
 Orăștie I. Szászváros
 Orbán Balázs (1830–1890) 54, 65, 122, 172
 Orbán VIII. (Maffeo Barberini), pápa (1623–1644) 17
 Ottó I., bajor herceg, Magyarország királya (1305–1307) 173
 Óvár I. Kolozsvár
 Ózd I. Magyarózd
 Ötvös András kolozsvári királybíró (1612) 22

P

Pácin (Magyarország) Alaghi-kastély 125
 Padua (Padova, Olaszország) 17, 18
 Pákei Lajos (1853–1921) kolozsvári építész 168
 Pál-Antal Sándor 172
 Páldi Székely István (1717–1769), kolozsvári nyomdász és famesző 25
 Pálóczi Horvát János Bethlen István pártfogoltja, II. Rákóczi György fejedelem titkára (1649–), Paduában „civilis” építész-tanult (1628–1630) 18
 Pascu, Ștefan (1914–1998) 8
 Pázmány Péter (1570–1637), esztergomi érsek (1616–1637) 173
 Pécsi Simon (1570 k–1640), kancelláriai titkár (1602), fejedelmi tanácsos (1614–1621) erdélyi kancellár 101, 112, 114
 Perneszi Erzsébet (mh. 1639), előbb Gálfi János, majd Szilvási Boldizsár felesége 87
 Peruzzi, Baldassare sienai építész (1481–1536) 74, 132
 Petki Borbála Apafi Györgyné (mh. 1660) 147
 Petresberg I. Barcaszentpéter
 Pilgram, Anton (1460?–1517), morva származású bécsi szobrász 9
 Pilutio, Vito, da Vignanello OFM marcianopolisi érsek, bákói vikárius 1681–1684 k. 173
 Pocsaj (Bihar m, vm, Magyarország) 51, 57
 Porțile de Fier ale Transilvaniei I. Erdélyi Vaskapu
 Prága (Praha, Prag, Csehország) 16, 17
 Prislop I. Priszlop
 Priszlop (Prislop, Silvașu de Sus, Hunyad m, vm) görögkeleti klostortemplom 157

R

Racoș I. Alsórákos
 Rác, tövisi cs 157
 Radnót 44, 97, 101, 106, 109, **113–117**, 136, 143, 167, 173
 – Ref. templom 149
 Rákóczi, felsővadászai cs 16
 Rákóczi I. György (1591–1648, Erdély fejedelme 1630–1648) 8, 18, 24, 52, 56, 58, 75, 76, 81, 83, 61, 91, 111, 135, 151, 173

Rákóczi II. Ferenc (1676–1735), Erdély fejedelme (1704–1711) 52, 58
 Rákóczi II. György (1621–1660), Erdély fejedelme (1648–1660) 8, 15, 54, 115, 116
 Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna fia, Munkács hercege (1622–1652) 173
 Râșnov I. Barcarozsnyó
 Ratsch I. Alsórákos
 Rechner, Hannes, Lew I. Régeni Asztalos János
 Régeni Asztalos János/Hannes Lew Rechner kolozsvári asztalosmester (1622–1703) 24, 155, 167
 Repser Stuhl I. Kőhalomszék
 Resti, Giacomo, da Verna, olasz építész Erdélyben 1615?–1632 k., mh. 1637 43, 44, 56, 104, 106–107
 Rhédei Júlia gr. bethleni Bethlen Miklósné (1716) 143
 Ritoókné Szalay Ágnes 10
 Róma (Roma, Olaszország) 17
 Románia Nemzeti Történeti Múzeuma, Bukarest 168
 Rosenau I. Barcarozsnyó
 Rudolf II., német-római császár (1576–1612) Magyarország királya (1572–1608) 145, 173
 Rye, Egidius, van der (mh. 1605), németalföldi festő 20

S, SZ

Sabău, Nicolae 8
 Săcueni I. Székelyhíd
 Sâmbriaș I. Jobbágytelke
 Sânmiclăuș I. Bethlenszentmiklós
 Sânpaul I. Kerelöszentpál
 Sânpetru de Câmpie I. Uzdiszentpéter
 Sânpetru I. Barcaszentpéter
 Sánta Német Kőműves György (Georg Maurer) Bethlen Gábor és I. Rákóczi György építész (1626?–1642) 56
 Sânzieni I. Kézdiszentlélek
 Sárd (Șardu, Fehér m, vm) 42
 Șard I. Sárd
 Sárdi Imre deák, kolozsvári építész (1640–1656 k.) 16, 56, 135–136
 Sárdi István kolozsvári festő, 19. sz. közepe 26
 Sarkadi Márton építész 76
 Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén m, Zemplén vm, Magyarország) 83, 97, 137, 141
 – vára 58
 Sárospatak vára 58, 83, 97, 137, 141
 Satu Mare I. Szatmár
 Saturnus bolygó 37
 Săvădisla I. Tordaszentlászló
 Schăăburg I. Segesvár
 Schweininger, Franz, építőmester Erdélyben 1764–1769 k. 143
 Sebestyén, Gheorghe (György, 1923–1998) 8
 Segesvár (Sighișoara, Schăăburg, Maros m, Segesvárszék) 19, 26, 167
 – Szarvas-ház 146
 Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe, Skt. Georgen, Kovászna m, Sepsiszék) templomvára 68
 Serena, Agostino velencei származású építész Erdélyben 1648 és 1654 között (mh. 1654) 24, 116
 Seres János, kolozsvári szobrász (mh. 1579) 28, 35, 86
 Serlio, Sebastiano olasz építész (1475–1554) 74
 Sf. Gheorghe I. Sepsiszentgyörgy

- Sibiu l. Negyszeben
 Sighișoara l. Segesvár
 Silvașu de Sus l. Prizlop
 Șimleu Silvaniei l. Szilágysomlyó
 Șincai l. Mezősámsod
 Sipos Dávid kidei kőfaragó (–1762) 140, 157
Sisa József 8
 Skt. Georgen l. Sepsiszentgyörgy
 Solymosi János, torockószentgyörgyi asztalos (1694) 157
 Someș l. Szamos
 Someșeni l. Szamosfalva
 Somlyó hegy l. Csíksomlyó
 Sorger Gergely, meczenzéfi br., erdélyi püspök (1729–1739) 106
 Statileo (Stancsevics) János erdélyi püspök (1531–1542) 9, 75
 Steiner, Heinrich grafikus (Augsburg, 1522–1548) 9
Storno Ferenc, id. (1821–1907) soproni építész 110
 Straßburg l. Nagyenyed
 Strigonium l. Esztergom
 Șumuleu l. Csíksomlyó
 Sükösd György (1589–1631) 16, 122
 Szabók tornya l. Kolozsvár
 Szakál (Barth) Ferenc kolozsvári asztalosmester, emlékiró, 1692 és 1726 között említik 166
 Szalárdi János (1601–1666), a nagyobb kancellária írnoka (1633–1638), a fejedelmi levéltár conservatora (1638), I.Rákóczi György titkára (1639–1647), váradai rekvizitor, krónikás 18, 81, 83, 106, 109, 135, 152, 173
 Szamos (Someș,) fn. 19, 20, 41, 128
 Szamosfalva (Someșeni, Kolozs m, vm) lebontott Mikola-kastély 128
 Szamosközy István (Stephanus Zamosius) (1565?–1612), humanista történetíró, epigráfus 28, 81
 Szamosújvár (Gherla, Neuschloß, Arx Nova, Kolozs m, Belső-Szolnok vm), uradalom 41, 41, 50, **51–54**, 98, 105, 166, 167, 169, 173
 Szaphyra l. Zamfira
 Szárhegy l. Gyergyószárhegy
 Szászföld 67
 Szászsebes (Sebeș-Alba, Mühlbach, Fehér m, Sebesszék) 19, 63, 166
 Szásztörpény (Tárpiu, Treppen, Beszterce–Naszód m, Besztercevidék), görögkeleti (volt ev.) templom **11–12**, 165
 Szászváros (Orăștie, Broos, Hunyad m, Szászvárosszék) 19, 63
 Szatmár 15, 18, 41, 51
 Szatmár vm 125
 Szeben l. Nagyszeben
 Széchy Mária, rimaszécsi (1610–1679) ifj. gr. Bethlen Istvánné (1628–1632) 171
 Székelydála (Daia Secuiască, Hargita m, Udvarhelyszék) ref. templom 12
 – kazettás mennyezet 156
 Székelyderzs (Dârjiu, Hargita m, Udvarhelyszék) templomvára 68
 Székelyföld 63, 68, 74, 116, 157
 Székelyhíd (Săcuieni, Bihar m, vm) vár 51, 56
 Székelytámadt vára l. Székelyudvarhely
 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, Odorhellen, Hargita m, Udvarhelyszék) ferences kolostora, vára (Székelytámadt) **54**, 169
 Széki Sándor deák radnóti udvarbíró (1656) 173
 Szeklerburg l. Csíkszereda
 Szelepcsényi György (1595–1685), esztergomi érsek, hercegprímás, főkancellár (1666–1685), grafikus 173
 Szentbenedek (Mănăstirea, Kolozs m, Belső-Szolnok vm) Korniskastély 25, 85, 97–100, 144, 166
 Szentpéter l. Kolozsvár 19
 Szilágyi (Zilágyi) János kolozsvári kőfaragó (1585–1606 k.) 24
 Szilágyság 15, 19, 41
 Szilágysomlyó (Șimleu Silvaniei, Szilágy m, Kraszna vm)
 – Kastély **93–94**, 116, 100, 54
 – római katolikus templom 12
 Szilvási Boldizsár, Cseszelicki (mh. 1629), fejedelmi tanácsos (1607–1610, 1613–1616), fejedelmi helytartó (1608, 1610, 1614), kincstartó (1614) 86
 Szilvási István kolozsvári kőfaragó, 1640 k. 22, 166
 Sztaniszlajszki (Sztaniszló, Szaniszló) I.Rákóczi György Sárospatakon működő lengyel asztalos 155
- T
- Tălișoara l. Olasztelek
 Țara Bârsei l. Barcaság
 Țara Românească l. Havasalföld
 Țârgu Mureș l. Marosvásárhely
 Târnava l. Küküllő
 Târpiu l. Szásztörpény
 Tăuți l. Tótfalud
 Tavarnok (Tovarniki, Szlovákia) kastély 107
 Teiuș l. Tövis
 Temeschwar l. Temesvár
 Temesi pasaság 41
 Temesvár (Timișoara, Temeschwar, Temes m, vm) 15
 Thököly Imre, késmárki gr. (1657–1705), Erdély fejedelme (1690–1691) 96, 97, 145, 173
 Tholdy cs. 86
 Thurzó Zsigmond váradai püspök (1506–1508) 165
 Tige, Johann Karl br. (mh. 1729), császári ezredes, tábornok, az erdélyi hadak parancsnoka (1706–1707), erdélyi főhadparancsnok (1726) 169
 Timișoara l. Temesvár
 Tiocu de Sus l. Felsőtők
Țoca, Mircea (1943–1997) 8
 Tokaj 41
 Țopa l. Kisbún
 Torda (Turda, Torenburg, Kolozs m, Torda vm) 19, **65–67**
 Tordaszentlászló (Săvădisla, Kolozs m, Torda vm) 19
 Torenburg l. Torda
 Torstenson, Linnard, Ortala grófja (1603–1651) svéd tábornok, a németországi svéd csapatok parancsnoka (1642) 18
 Tótfalud (Tăuți, Fehér m, vm) vár 41, 50
 Tovarniki l. Tavarnok
 Tők l. Felsőtők 99
 Tövis (Teiuș, Dreikirchen, Fehér m, vm) görögkeleti templom **157**
 Treppen l. Szásztörpény
 Țufalău l. Cófalva
 Turda l. Torda
Tüdős S. Kinga 8
- U
- Ugra (Ungra, Galt, Brassó m, Kőhalomszék) templomvára 68
 Ujtorda l. Torda
 Unter-Winz l. Alvinc
 Uzdiszentpéter (Sânpetru de Câmpie, Petersdorf, Maros m, Kolozs vm) 85

V

Vajdahunyad (Hunedoara, Eisenmarkt, Hunyad m, vm)
 – kastély 12, 85, 97, 132, 144–145, 165, 171, 173
 – ref. templom 152
 Valea l. Jobbágyfalva
 Várad, Nagyvárad (Oradea, Grosswardein, Bihar m, vm)
 – püspöki udvar 9
 – vára 50, 51, **54–56**, 74
 – fejedelmi palota 101, 106, **107–111**, 122, 144, 168, 169, 171
 – ref. fatemplom 152
 Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök (1514–1524) 9, 75
 Várghiş l. Vargyas
 Vargyas (Várghiş, Kovászna m, Udvarhelyszék) Daniel-kastély 157
Vătăşianu, Virgil (1900–1992) 8
Vékov Károly 170
 Veres Ferenc (1832–1916) kolozsvári fényképész 168
 Vergilius, Publius Maro (Kr. e. 70–19) római költő, az *Aeneis* szerzője 37
 Verna (Como, Olaszország) 104
 Vetési István református prédikátor (1631) 58
 Viczei Péter kolozsvári kapitány (1698) 23
 Viena l. Bécs
 Vignola, Giacomo Barozzi, da, olasz építész (1507–1573) 74
 Vinţu de Jos l. Alvinc
 Visconti, Giovanni Morando (1653–1717), császári hadmérnök 22, 25, 44, 46, 76, 166
 Vurpăr l. Borberek

W

Weissenburg l. Gyulafehérvár
 Weiăkirch l. Fehéregyháza
 Wesselényi Boldizsár (1589–1646) dobokai főispán, Alsórákos birtokosa 122

Wesselényi István, hadadi br. (1674–1734), közép-szolnoki főispán, guberniumi tanácsos, Erdély kormányzója (1710–1713), em-lékíró 147
 Wetsch l. Marosvécs
 Wiebenson, Dora 8
 Wien l. Bécs
 Wolphard (Enyedi) Adorján (1491–1544), gyulafehérvári kanonok (1516), törpényi plébános (1517), kolozsi főesperes (1521), krasznai főesperes és erdélyi püspöki vikárius (1531), dobokai főesperes és Kolozsvár plébánosa (1534), kolozsi főesperes (1542), humanista költő 11, 12, 31, 33, 35, 54, 165, 168
 Wolphard cs 33
 Wolphard István (mh. 1585/1586), wittenbergi diák (1560–1564), számvevő, adószedő (1575–), kolozsvári bíró (1581, 1583), csillagász 22, 31, 33, 35, 37, 86, 167, 168

Z, ZS

Zăbala l. Zabola
 Zabola (Zăbala, Kovászna m, Háromszék) templomvára 68
 Zalasd-patak (Zlaşti) fn. 85
 Zamfira, Mózes havasalföldeci vajda leánya, gibárti Keserű János, Stanizlas Nyszowsky és Márkházi Pál felesége (1526 k.–1580) 157
 Zaránd vm 15
 Zólyomi Dávid, albisi (1598/1600–1649), id. erdélyi tanácsúr, gr. Bethlen István veje 56
 Zólyomi Miklós, albisi ifj. (1629/1630–?), fejedelmi tanácsos (1658–1664) 173
 Zsibó (Jibău, Szilágy m, Közép-Szolnok vm) 143

(A mutató nem tartalmazza a jegyzetekben említett szerzők nevét.)

ARHITECTURA RENAȘTERII TÂRZII ÎN TRANSILVANIA

1541–1720

REZUMAT

ÎNTRUDUCERE

Studiul de față a avut ca punct de plecare un text privind *Arhitectura Renașterii târzii din Transilvania*, redactat în iarna 1997–1998 și destinat unei enciclopedii care urma să sintetizeze evoluția arhitecturii pe cuprinsul Ungariei istorice. Acestui fapt i se datorează atât structura, cât și limitele sale, în sensul că prezintă doar o parte din monumentele care ar putea constitui obiectul unui asemenea demers. Ne-am oprit în general asupra acelor monumente pe care le-am studiat nemijlocit în cursul deceniilor trecute.

PREMISELE RENAȘTERII DIN TRANSILVANIA

Influența Renașterii italiene poate fi surprinsă într-un mod cu totul excepțional la nord de Alpi, în Ungaria, imediat în perioada de după 1476. Inițial, elementele renaștentiste au servit doar la reprezentarea de sine, de sorginte umanistă, a regelui Matias (1458–1490), iar iradierile acestui curent artistic în afara ambiantei curții regale de la Buda nu pot fi documentate decât ceva mai târziu, în preajma morții regelui, către 1490. În felul acesta, se fac simțite influențele Renașterii și în arhitectura Transilvaniei abia în cursul ultimului deceniu al secolului XV., la început în mod firesc, ca elemente decorative ale unor clădiri de structură gotică târzie. În atmosfera curților episcopale de la Alba Iulia și Oradea pot fi documentate edificii decorate cu detalii sculptate, arhitecturale anticizante. Aceste experiențe sunt apoi încununuate de cele mai importante monumente ale epocii, capela Lazói (1512) sau scara și capela Várdai (anterioară anului 1524) de la Alba Iulia, care materializează deja programe arhitecturale renaștentiste. Apetitul pentru decorul arhitectural, tabernacole și monumente funerare realizate în atelierele de la Buda și Strigoniu (Esztergom) devin mai consistente în preajma bătăliei de la Mohács (1526) atât în orașe, cât și în satele transilvane, marcând schimbările de gust în mediul comanditarilor locali. În aceste decenii, structurile gotice conviețuiesc cu sculpturile renaștentiste timpurii, pe cale de provincializare, ale atelierelor din centrul Ungariei. Rareori se întâlnesc piese care țin pasul cu moda italienească sau chiar cu cea central europeană contemporană. Printre primele se numără lintelul decorat cu volute al casei lui Bernardus Pictor (Cluj, 1514), iar cele din urmă pot fi ilustrate cu portalul plebanului Ioannes Klein (Cluj, 1528). O orientare asemănătoare, care de această dată indică ca model gravuri din Augsburg, poate fi surprinsă în cazul reliefurilor sarcofagului lui Iancu de Hunedoara (Alba Iulia, 1533), realizate la comanda episcopului Transilvaniei, Ioan Statileo (1528–1542). Înfrâurirea Renașterii asupra pietrarilor autohtoni este oglindită de o seamă de ancadramente ale căror profile deja renaștentiste se intersectează în colțuri, asemănător baghetelor gotice (Brâncovenești, către 1537; Cluj, 1539; Târgu, către 1522 ș.a.). La biserica din Târgu, pe lângă aceste ancadramente găsim și o consolă decorată cu o mască renaștentistă încadrată structurii gotice târzii. Frescele aceleiași biserici atestă pe de-o parte existența unui decor de tip „grünes Gewölbe” (în cor, către 1504), întâlnit atât la Hunedoara (către 1490), cât și la Daia Secuiască (ante 1526), pe de alta o reprezentare a *Ultimei judecăți*, în navă, care avusese drept model o prelucrare mai târzie a unei gravuri din Apocalipsa lui Dürer. Acestea – ca și structura elegantă, gotică târzie a bisericii – oglindesc probabil exigențele moderne ale parohilor de atunci, care erau cu toți membrii ai capitlului de la Alba Iulia.

Primele structuri arhitecturale clar renaștentiste apar odată cu începuturile principatului, către 1540. După această dată, concomitent cu piesele arhitectonice clasicizante se răspândesc și ancadramentele de inspirație grafică, caracteristice Renașterii germane. Acestea, laolaltă cu ornamentele, inspirate din motivele întrebuițate în feronerie, răspândite în ultimele decenii ale secolului, cu greu pot fi legate direct de prototipuri din Italia: modelele lor le regăsim deja și în Europa Centrală, în regiuni mult mai apropiate Transilvaniei.

Din cele arătate rezultă că nici în Transilvania nu putem vorbi de o evoluție de sorginte italienească, autonomă a Renașterii, nici de faze de stil care ar corespunde criteriilor clasice ale Renașterii mature și târzii. Prin urmare, istoria de un secol și jumătate a principatului transilvan oferă un cadru potrivit să urmărim tema

propusă începând de la apariția – spre 1540 – a fenomenelor Renașterii târzii, până la semnalarea formelor baroce în deceniul doi al secolului al XVIII-lea.

CADRUL ISTORIC

Contemporanii nu au realizat probabil la începutul toamnei anului 1541, când regina Isabela și micul Ioan Sigismund părăsiseră cetatea Buda, ocupată de turci, că asistau la nașterea unei noi formațiuni statale. Soarta Transilvaniei sub suzeranitate otomană, dar cu legături strânse și cu Imperiul Habsburgic, a fost determinată de echilibrul fragil al puternicilor ei vecini în cursul celor 150 de ani care au urmat, iar sfârșitul principatului autonom a fost consecința directă a spulberării acestui echilibru în favoarea casei de Habsburg. Principatul a moștenit regiunile estice ale regatului maghiar, la început granițele sale se extindeau până la Cașovia și pe linia Tisei. Ofensivele turcești din 1552 și 1566, soldate cu ocuparea Timișoarei, a Lipovei și a cetății Gyula, au redus teritoriile sale la comitatele transilvane, la banatul Lugoș–Caransebeș și la o parte a Partiumului – comitatele Zărandului, Bihorului și Maramureșului. Gabriel Bethlen (1613–1629) a trebuit să cedeze pentru a doua oară Lipova, reocupată în cursul războiului de cinsprezece ani. În urma campaniilor antihabsburgice din primele două faze ale războiului de treizeci de ani, Gabriel Bethlen, apoi – după 1644 – și Gheorghe Rákóczi I. (1630–1648), urmat de fiul său omonim (1648–1658), au reușit să obțină cele șapte comitate învecinate ale regatului Habsburgic. Ca o consecință directă a expediției catastrofale poloneze a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, turcii au ocupat Ineu și Oradea, împreună cu fortificațiile de graniță ale comitatelor Zărand și Bihor, iar armata regală s-a instalat din nou în cetățile Satu Mare, pentru o vreme chiar în Chioar și Cluj. Expedițiile de jaf turco-tătare din anii 1658–1661 au pus capăt definitiv avântului constructiv iradiat în cursul deceniilor anterioare de la curtea princiară, iar granițele principatului – care a suferit pierderi umane și materiale azi inestimabile – s-au stabilizat la Piatra Craiului și în Sălaj, în vreme ce Clujul, cetățile Bologa și Șimleul Silvaniei, precum și Ilia sau Deva pe cursul Mureșului deveneau cetăți de graniță. Este evident că reconstrucția, chiar într-un ritm mai lent, determinată de condițiile neprielnice, a avut loc totuși în vremea principelui Mihai Apafi I (1661–1690), dar tot atât de evident este și faptul că exigențele anilor de după 1661 nu pot fi comparate cu cele ale deceniilor precedente. Această constatare este evidentă, chiar dacă suntem conștienți de faptul că cercetările din domeniul istoriei artei nu au acordat aproape nici o importanță producției artistice a acestei epoci, în ciuda faptului că arta sa era mult mai accesibilă cercetării, atât în privința monumentelor păstrate, cât și în aceea a izvoarelor care stau la dispoziția interpretării. În urma tratatului din Blaj, în 1687 armatele regelui Ungariei au ocupat cele mai importante fortificații ale Transilvaniei, iar în 1693 stările transilvane au trebuit să accepte Diploma Leopoldină, care a pus capăt definitiv autonomiei principatului.

Regimul politic al principatului, preponderența domeniilor fiscale, la care s-au adăugat domeniile proprii, ereditare ale principilor din casa Báthory și Rákóczi, au conferit domnitorilor Transilvaniei o capacitate de acțiune relativ mai mare decât cea de care dispuneau regii Ungariei cu reședința la Praga sau Viena, preocupați îndeosebi de războaiele duse în Italia sau dincolo de granițele vestice ale Imperiului. În asemenea condiții, principatul Transilvaniei a devenit refugiul opozanților din Ungaria ai regilor din casa de Habsburg, iar curtea princiară un adevărat centru de iradiere a culturii maghiare, preponderent protestante. Totodată, mecenatul și construcțiile exigente ale curții princiare s-au impus drept modele pentru comanditarii principatului care, pe propriile construcții – datorită organizării patriarhale a șantierelor princiare –, au beneficiat de cunoștințele, experiența și talentul meșterilor acestora.

Pe lângă structura etnică și religioasă multicoloră a populației principatului, varietatea culturală a țării era determinată și de diferențierea economică și juridică a locuitorilor săi. Populația nobiliară și iobagă a comitatelor, cea a orașelor privilegiate sau locuitorii beneficiari de privilegiu ai scaunelor săsești sau secuiești, precum și refugiații de diferite condiții ale regiunilor învecinate cotoprite de turci, care se adăpostiseră în această relativă oază a păcii, deveneau – fiecare potrivit exigențelor, tradițiilor și posibilităților proprii – comanditari la diferite nivele ale artei Renașterii.

În primele decenii se manifestă artiștii aduși din Buda, ponderea și pretențiile acestora fiind sportite de tradițiile curților episcopale de la Alba Iulia și Oradea. De asemenea, în cea mai mare parte a epocii studiate este preponderentă în arhitectura principatului activitatea acelor arhitecți, „fundatores” experimentați, originari

mai ales din Nordul Italiei, care au ajuns în aceste regiuni fie indirect, ca angajați ai Consiliului de război din Viena pentru consolidarea liniei de fortificații antiotomane extinse din Adriatică până la munții Maramureșului, fie direct, la solicitarea principilor Transilvaniei. Pe baza datelor sărăcicioase de care dispunem, este evident că acești meșteri dinamici, școliți pe baza tratatelor italiene de arhitectură, au acoperit întreaga Europă Centrală, devenind astfel mijlocitori nu numai ai soluțiilor Renașterii italiene, ci, în principiu, și ai soluțiilor specifice elaborate în țările prin care au trecut.

Trebuie să consemnăm apoi influențele poloneze directe, ale căror semne le percepem încă din vremea domniei lui Ioan Sigismund (1540–1571), dar care se accentuează mai cu seamă ca urmare a domniei în Polonia a lui Ștefan Báthory (1576–1586), a veteranilor transilvăneni reînțorși din războaiele sale, precum și a noilor orientări economice ale principatului. Aceste influențe se manifestă mai ales în ceea ce privește monumentele funerare. Istoriografia noastră de artă, supraapreciind premisele și modelele italienești ale artei transilvănene, a trecut cu vederea o seamă de indicii care demonstrează alte orientări, central-europene. În lipsa monumentelor cheie, imaginea ștersă, care abia se conturează despre aceste înrâuriri, nu ar depăși o simplă impresie dacă nu am putea să o fundamentăm prin interpretarea obiectivă a relațiilor economice și culturale. Pe lângă faptul că pot fi delimitate aproape două decenii în perioada care a urmat morții lui Gabriel Bethlen, când șantierul princiar sunt conduse de meșteri „germani”, nu putem să trecem cu vederea nici defazarea stilistică tot mai accentuată dintre arta barocă a marilor centre italiene și arta de factură manieristă a Europei Centrale, unde abia în urma păcii de la Westfalia vor pătrunde primele semne ale barocului. La această defazare au contribuit și limitele impuse de diferențele confesionale. În asemenea condiții, foarte puțini dintre mecenajii transilvăneni protestanți au ajuns în Italia, față de numărul mare al celor care au peregrinat în Apusul Europei, acumulând acolo impresii profunde, determinante pentru gusturile lor. Opțiunile celorlalți, ale celor mai puțin norocoși, au fost modelate de grafica de carte, de ornamentica obiectelor uzuale și de lux din import, precum și de colecțiile de modele întrebunțate de artiștii angajați de ei. Având în vedere provincialismul, poziția periferică și izolarea relativă a Transilvaniei, suntem convingși că deseori chiar și influențele de sorginte italienească au ajuns să fie filtrate prin Cracovia, Viena sau Praga. Numai astfel putem explica eclecticismul predominant nu numai al sculpturilor, dar și a decorului arhitectural.

Lipsa modalităților italienești de articulare a fațadelor se datorește probabil influențelor arhitecților militari, în alte cazuri, poate, simplificărilor impuse de dimensiuni ale gravurilor din tratatele de arhitectură. Un rol important în acest conservatorism revine apoi breslelor: formele de profilaturi timpurii adaptate în prima jumătate a secolului al XVI-lea persistă în Transilvania de-a lungul întregii epoci, lipsesc în schimb până la instalarea barocului ancadramentele cu colțurile evazate, inventate în cinquecento. Față de Italia, unde calotele boeme apar încă din perioada Renașterii, la noi persistă bolțile semicilindrice și cele cu penetrații până în secolul al XVIII-lea, prezența calotelor boeme devenind un indiciu clar al prezenței barocului.

Deși importanți comanditari transilvăneni au avut ocazia să viziteze ansambluri baroce caracteristice în cursul secolului al XVII-lea, aceste impresii – se pare – au rămas fără urmări în arhitectura Transilvaniei.

Acceptarea noului stil nu este univocă nici atunci când, în cursul „metamorfozei Transilvaniei”, în anii de după 1711 se conturează șantierul baroc al cetății de la Alba Iulia prin contribuția meșterilor recrutați din imperiu, la construcțiile personalităților care făceau parte din gruparea aulică și catolică a elitei politice – formele baroce nu apar decât în preajma anilor 1730, și atunci împreună cu structuri sau motive renascentiste.

Nu este deci de mirare că, începând aproximativ cu formarea principatului, arta transilvăneană se caracterizează prin conviețuirea eclectică a elementelor Renașterii timpurii, consacrate de tradiție, cu forme „la modă” aparținând Renașterii mature și târzii. Prezența acestora este din când în când colorată de elemente manieriste de origine central-europeană, germană.

ARHITECTURA ORAȘELOR

Structura urbană a orașelor transilvănene s-a conturat în principiu în perioada precedentă. În cursul secolului al XVI-lea locuințele și clădirile publice sunt amplificate și adaptate cerințelor noului mod de viață, prin refaceri în stilul renașterii. Fortificațiile moștenite sunt puse în acord cu noile condiții, în majoritatea cazurilor prin articularea lor în adâncime. Orașele situate în apropierea trecătorilor Carpaților (Brașov, Sibiu și Bistrița) înfloresc datorită comerțului lor transfrontalier, pe când Clujul, Mediașul și Sighișoara devin importante

centre comerciale și meșteșugărești. Târgu Mureș, deși reușește să obțină privilegiul de oraș liber regesc în 1614, nu reușește să le ajungă din urmă. Avântul de la începutul secolului al XV-lea caracteristic Sebeșului și Orăștiei se împotmolește în urma succesivelor incursiuni turcești. Cele două reședințe episcopale, Oradea și Alba Iulia, evoluează diferit în epoca principatului: prima devine cheia sistemului de apărare a frontierei vestice, cealaltă – datorită așezării favorabile la răscrucea drumurilor care străbăteau principatul și a zestrei sale de edificii și domenii ecleziastice, care au putut fi ocupate, apoi secularizate de curte în urma Reformei – a devenit, nu fără ezitări, reședința principilor.

În evoluția aspectului arhitectural al orașelor au fost determinante construcțiile defensive. Prin amplificarea fortificațiilor proprii, Clujul, Sibiuul, Brașovul, dar și Sighișoara, Bistrița, Mediașul și Sebeșul Săsesc au devenit refugii invidiate și râvnite ale lumii ardelenice din aceste secole. Fortificațiile lor rezistau în fața incursiunilor inamice dat fiind că acestea, cum s-a întâmplat în majoritatea cazurilor, nu erau susținute de o artilerie eficientă de asediu.

Este evident că populația lor majoritară, de limbă germană și de confesiune evanghelică, orientată atât pe tărâm economic, cât și pe cel cultural către centrele germanofone central europene, a mediat și influențe ale renașterii germane.

Clujul în secolele XVI–XVII. Conturul orașului a fost determinat de fortificațiile realizate în cursul secolului al XV-lea. Acest cadru nu s-a modificat nici pe parcursul secolelor următoare, caracterizate de evoluții economice și demografice contradictorii, mai degrabă negative în ultimă analiză. Nucleul determinat de incinta fortificată a fost înconjurat de cele trei suburbii amintite de izvoare încă din veacul al XIV-lea. Apărarea mai puțin decât modestă a acestora se baza probabil pe inelul neîntrerupt al șurelor și pe barierele de la capătul străzilor. Clădirile de două sau trei încăperi, cu acoperiș în două ape, fără horn ale vedutei din 1617, în lipsa unor analogii concrete pot să fie invenția autorilor originari din Țările de Jos. Pe fundalul gravurii se conturează și cimitirul orașului din Hajongard (1584–1585), deși pentru înmormântări au fost folosite în continuare atât „porticele” bisericilor, cât și „zwinger”-urile fortificațiilor până târziu, până la reglementările din secolul al XVIII-lea. Cele mai importante dintre construcțiile publice, fortificațiile orașului au fost terminate până la începutul veacului al XVI-lea. Ulterior, izvoarele consemnează în cele mai multe cazuri lucrări de întreținere combinate cu articularea în adâncime, prin înființarea „zwinger”-urilor pe laturile cele mai vulnerabile, vestică, sudică și estică ale pătratului incintei. Aceste lucrări au continuat și după 1687, mai ales prin eforturile comandantului garnizoanei austriece, ducele Filip von Liechtenstein, și au fost relevate de Giovanni Morando Visconti după 1691. Cronologia celor mai importante adăugiri din sec. XVI–XVII. poate fi schițată actualmente numai pe baza inscripțiilor păstrate. Forma de astăzi a Turnului Croitorilor, care a căzut pradă unei explozii în 1626, se datorește reconstrucției din 1627–1629 și reproduce în linii mari forma vechiului edificiu, amintit încă din 1475. Inscripția comemorativă (1629) este opera pietrarilor Ștefan Diószegi și Ioan Molnos. Inscripții comemorative atestau totodată și refacerea podului de peste Someș, la fel cum corbi auriți și o inscripție atrăgeau atenția asupra casei privilegiate din Cetatea Veche în care a văzut lumina zilei regele Matias. În virtutea aceluiași obicei umanist, în 1606 orașul a marcat cu o placă din piatră comemorativă casa în care se născuse în 1557 principele Ștefan Bocskai. Pe baza unor descrieri putem să ne imaginăm clădirea cu etaj a primăriei orașului. Biserica parohială Sf. Mihail fusese supusă unor reparații consecutive. Capela cimiterială medievală Sf. Iacob, din vecinătatea acesteia, a fost amplificată și transformată într-o biserică hală cu trei nave a câte cinci travee. Cele două biserici alăturate au fost folosite alternativ, în funcție de „națiunea” judeului din anul respectiv, de unitarieni maghiari și sași ai orașului. Țintirumul bisericii a fost înconjurat de „bolțile” închiriate de negustori, de bresle și de farmacistul orașului. Mănăstirea franciscană, părăsită în urma reformei religioase, a fost donată de către Ștefan Báthory călugărilor iezuiți, care au refăcut clădirile după 1581, folosindu-le – cu o întrerupere între 1588–1595 – până în anul 1603. Comunitatea reformată (calvină) se aduna la început în pasajul porții unei case din strada Mijlocie, apoi au reluat și au reconstruit cu ajutorul principelui Gheorghe Rákóczi I. biserica de pe strada Lupilor. Ulterior, în 1672, comunitatea tot mai numeroasă și-a mai construit o biserică din lemn în strada Ungurilor, din afara zidurilor.

Clujul de după Reformă a devenit cel mai important centru de învățământ al Transilvaniei. Pe lângă școala

unitariană care a preluat mănăstirea dominicană, iezuiții sosiți la Cluj în 1579 și-au construit o școală nouă în apropierea mănăstirii lor. Proiectele păstrate până azi ale acestui ansamblu au fost concepute sau adaptate de călugărul Fra Massimo Milanese (m. 1586). Pe locul edificiilor iezuite demolate sistematic în anii de după 1603, tot cu sprijin princiar a fost înălțat între 1651–1654 edificiul impunător al școlii calvine, după proiectele arhitectului italian Agostino Serena (m. 1654). Înfașurarea acestei clădiri este redată de o xilogravură din secolul al XVIII-lea. Poarta sa principală, păstrată, ar putea însă să dateze abia din primele decenii ale veacului al XVIII-lea.

În aspectul orașului un rol determinant l-au avut casele locuitorilor. Listele de impozite din epoca de înflorire a orașului (1593 și 1596) cuprind 1703 de proprietari – cetățeni și libertini –, capi de familie. Dacă socotim și cei 199 de jeleri (chiriași), populația orașului se cifra la aproximativ 9500 de locuitori. Orașul, având în principiu structura planimetrică de azi, se împărțea în cinci cartiere, subîmpărțite la rândul lor în vecinătăți de câte zece case.

În interiorul incintei fortificate, cu excepția Cetății Vechi, deci în partea colonizată a așezării, loturile aveau o lățime de sub 10 m, care practic determină și azi structura urbană.

În anii dinainte de 1660 orașul și-a impus privilegiul potrivit căruia nobilii nu dobândeau imobile decât renunțând la prerogativele lor, devenind plătitori de impozite. Probabil și din cauza unei mentalități de autolimitare, lipsesc cu desăvârșire în această epocă imobilele cu fațade ocupând mai multe parcele. În asemenea condiții, fațadele caselor nu depășesc 2+1 axe. Clădirile gotice moștenite constând din două, trei încăperi și cu fațada în două axe, au fost construite peste pivnițe boltite. Beciurile erau accesibile direct din stradă, deseori și din interiorul casei. Gârliciul dinspre stradă înlesnea mișcarea butoaielor în orașul cu o producție viticolă însemnată în epocă. Gravura lui Georg Hoefnagel reprezintă șiruri de case individualizate prin pinioane înalte, ascuțite, potrivite acoperișului învelit cu șindrilă. O formă mai complicată a aceluiași tip de acoperiș caracterizează casele comercianților din Piață, care s-au păstrat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Analogiile primului tip pot fi întâlnite și azi în satele săsești din jurul Sibiului, în vreme ce acelea mai complexe nu se mai păstrează decât la Sighișoara. Structura planimetrică a casei nu s-a schimbat față de epoca gotică. Majoritatea beciurilor sunt acoperite cu bolți semicilindrice, rareori articulate cu penetrații deasupra gurilor. Aceste bolți nu pot fi datate exact, împingerile lor laterale, ca și în cazul gangurilor de porți boltite, nu au produs probleme structurale, așa că sunt întrebuițate, dincolo de epoca noastră, până în veacul al XIX-lea, iar majoritatea ancadramentelor simple din piatră sunt încheiate în arc semicircular și „decorate” prin retezarea muchiilor, dincolo de gotic și de secolul al XVI-lea. Cel mai târziu către sfârșitul secolului al XVI-lea, majoritatea clădirilor din Piață și de la capetele străzilor învecinate fuseseră etajate. Etajele pot fi datate în funcție de bolțile pasajului porții sau de decorul arhitectural al nivelului superior. În secolul al XVII-lea, cu ocazia deselor vizite princiare, apartamentele destinate oaspeților erau configurate prin izolarea încăperilor dispuse către Piață ale unui număr de 2–3 case, legate între ele prin uși deschise temporar prin calcanele caselor învecinate.

În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea apar noi tipuri de ancadramente exigente, cum ar fi cele cu sprâncene de cornișă frânte și cele cu fronton triunghiular, paralel cu o decorație mai bogată, uneori figurativă, inspirată din gravuri. Cel mai reprezentativ monument al acestei evoluții este casa Wolphard–Kakas. O clădire gotică cu beciuri și parter constând din trei încăperi a fost transformată începând cu construcțiile ultimului pleban catolic al Clujului, fost student la Viena și Bologna, Adrian Wolphard (m. 1544), continuate cu cele ale nepotul de soră al acestuia, Ștefan, fost student în Viena și Wittenberg, renumit astrolog, jude al Clujului (m. 1586), și finalizate de moștenitorul acestuia, Ștefan Kakas (între 1590–1592), fost student la Bologna și Padova. Toți trei au contribuit pe rând la mărirea și înfrumusețarea casei, care în 1603 era considerată cel mai valoros imobil al orașului. Decorul sculptat al sălii așa-numite al zodiacului a fost inspirat din gravurile lui Ioan Honterus, tipărite la Basel în 1541 și în 1551. Comanditarul lor, Ștefan Wolphard, a inclus și blazonul regelui Matias (1458–1490) în ciclul zodiacal reprezentat pe console. Avântul constructiv – judecând pe baza monumentelor păstrate – nu a fost continuat cu aceeași exigență în secolul următor.

La *Bistrița*, între 1560 și 1563, a fost realizată fațada așa-zisei case a argintarului. Formele întâlnite acolo se datoresc atelierului lui Petrus Italus de Lugano, care a reconstruit și biserica Sf. Nicolae din oraș.

La Sibiu refacerile în stilul renașterii se grefează pe clădiri gotice. La împământarea formelor renașteriste de acolo au avut un rol important membrii familiei Haller din Nürnberg, care după 1526 și-au mutat sediul din Buda la Sibiu. Promotorul „transilvanizării” familiei a fost Petru Haller (m. 1557), care a devenit și comite al sașilor. Refacerea în stilul renașterii a casei sale după 1537 exemplifică un proces asemănător celui din Cluj.

La Alba Iulia, devenită reședința principilor, una din principalele probleme a fost lipsa apei potabile. Soluția finală după diferite încercări (Ștefan și Andrei Báthory) se datorește principelui Gabriel Bethlen (1624). Printre construcțiile publice se numără transformarea fostei mănăstiri dominicane în biserică și colegiu iezuit (1581–1588). Clădirile acestea au revenit apoi colegiului academic reformat (1622). În ultimii ani ai domniei lui Gabriel Bethlen începe construcția noului și impozantului sediu al colegiului, proiectat probabil de Giacomo Resti, inițiatorul, de altfel, și a unui proiect utopic de restructurare urbană, cunoscut numai din izvoare. O mărturie a construcțiilor exigente din acest oraș era casa Apor, o clădire cu etaj deja către sfârșitul secolului al XV-lea, reamenajată în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea de către tezaurul Ștefan Apor, devenită – în urma reconstrucției începute imediat după 1711 – sediul comandantului militar al Transilvaniei, primul palat baroc al principatului.

FORTIFICAȚII

Evoluția *cetăților* se leagă direct de formarea principatului și în această categorie surprindem primele soluții renașteriste pure. Cea mai importantă linie defensivă a principatului s-a conturat la granița vestică, într-o măsură direct dependentă de capacitățile de construcție ale statului, care în organizarea șantierelor publice moștenise soluții patriarhale datând încă din vremea voievodatului și dispunea numai de energiile unei populații relativ rare. În perioada 1564–1567, când Giovanni Andrea Gromo vizitase Transilvania, a remarcat trei fortificații „*alla moderna*”, adică construite în sistem italianesc, cu bastioane și platforme de artilerie: Alba Iulia, Gherla și Beclean (azi complet dispărut). La acestea se adaugă fortificațiile medievale impozante, pe alocuri modernizate ale Sibiului, soluția aplicată la Cetățuia (Schlossberg) din Brașov și extinderea bastionară a cetății episcopale din Tăuți.

Turnul semicircular, constituind nucleul Cetățuiei din Brașov (după 1520), a fost completat după 1560 cu patru turnuri mici de artilerie, care se inspirau din planul bastioanelor. Ulterior, la începutul secolului al XVII-lea, acestea au fost cuprinse într-o incintă dreptunghiulară cu patru bastioane de colț și un turn scund deasupra porții precedate de un pod mobil.

Exceptând construcțiile din Gherla, începute mai devreme, în 1538, toate celelalte fortificații se datoresc arhitecților italieni din anturajul generalului Giovanni Battista Castaldo, comandant al trupelor regale din Transilvania (1551–1553). Evoluția artileriei a impus mărirea continuă a dimensiunilor acestor bastioane „italienești vechi” și a celor mai evoluat, cu cazemate ascunse după urechi (bastionul Haller din Sibiu), de la fațadele însumând 40 m la Gherla, pînă la bastioanele care opuneau asediatorului fațete însumând 120 de m (Oradea, Gherla). Contrar opiniilor formulate de literatura de specialitate mai veche, nici bastioanele „cu urechi” nu aparțineau sistemului italianesc nou: pînă în secolul al XVII-lea nu poate fi surprinsă intenția de flancare a zonelor din fața bastioanelor vecine și lipsesc aproape cu desăvârșire lucrările de fortificații din afara incintei. În primele decenii ale istoriei principatului remarcăm tendința de a se construi peste tot fortificații italienești. Ulterior, aceste eforturi se concentrează mai ales asupra cetăților graniței vestice (Ineu, Oradea, Pocsaj – Ungaria, Săcuieni și Satu Mare).

La Gherla fortificația bastionară a fost începută din 1538 în numele regelui Ioan I. și din însărcinarea tezaurului său, Gheorghe Martinuzzi (m. 1551), o vreme sub conducerea arhitectului regal, Domenico da Bologna. Însemnele heraldice ale comandantilor marchează cele două bastioane estice și poarta inițială a cetății. Concepția inițială a fost modificată înainte de 1564: atunci exista deja incinta exterioră fortificată cu alte bastioane, una dintre acestea fiind așezată la capătul zidului prelungit de incintă, dincolo de șanțul de apă. Concomitent, pe celelalte trei laturi ale cetății s-a construit un „zwinger” cu mici platforme de tragere în mijlocul fiecărei laturi. Lucrările de fortificații au continuat în epoca principilor din familia Báthory pînă la domnia lui Gabriel Bethlen, când arhitectul Giovanni Landi și-a marcat intervenția cu o inscripție așezată pe semibastionul porții noi. În perioada următoare se lucra la șanțul cetății, devenit între timp prea mic pentru o

apărare eficientă. Încă din vremea lui Gheorghe Martinuzzi s-a construit palatul, flancat de poarta interioară și de capelă, alipite laturii vestice a primei incinte. Fațada clădirii cu două nivele era decorată cu ferestre tripartite. Inscripțiile, detaliile porții interioare au analogii la Cluj și la Gilău. Așa-zisul palat Rákóczi a fost construit în vremea lui Gheorghe II. Rákóczi. După anul 1562, tot în sistem italianesc, au fost fortificate cetățile din Secuime ale principelui: Odorheiu și Cetățeni. Fortificarea cetății din Oradea începe în 1568, prin așezarea temelii unui bastion, iar ulterior, în vara anului 1570, se elaborează concepția planimetrică pentagonală de către Giulio Cesare Baldigara(?). Această concepție este realizată în faze consecutive prin construirea bastioanelor Ciunt (1571), Auriu (1572), Roșu (1584) și a bastionului de pământ (ante 1598, terminat în 1627). Cetățile bastionare din Săcuieni (1634), Pocsaj (Ungaria, 1638) și Ineu (1658) se datoresc construcțiilor celor doi principii Gheorghe Rákóczi, ca și modernizarea parțială a unor fortificații medievale la Deva, Chioar și Gurghiu. Reședința de la Alba Iulia a principilor este fortificată de Gabriel Bethlen cu două bastioane mari (1618–1628), modernizarea cetății fiind însă suspendată către 1630, probabil din cauza condițiilor defensive nefavorabile. Lucrările de fortificații din Făgăraș conturează în perioada 1594–1644 o cetate de reședință realizată deja după principiile sistemului italianesc nou.

BISERICILE CETĂȚI

Bisericile cetăți, păstrate în mare număr în Transilvania, constituie un gen medieval al arhitecturii defensive. Inițial au trecut prin această fază și orașele care însă ulterior au înlocuit incintele din jurul bisericii cu incinte de apărare mult mai extinse. Fortificarea bisericii sau a incinte din jurul acesteia, la limitele țințirului, este o modalitate arhaică, iar persistența unor asemenea construcții în Transilvania epocii studiate oglindește mai degrabă o stagnare a evoluției urbane, atât în cazul târgurilor săsești și secuiești, cât și în cazul celor de pe teritoriul comitatelor (Huedin, Dej, Turda, Aiud). Primul val însemnat al construcțiilor de acest gen poate fi surprins în cursul veacului al XV-lea mai ales în sudul Transilvaniei, printre comunitățile săsești direct amenințate de incursiunile turcești. În cursul secolului al XVI-lea, dar mai ales în secolul al XVII-lea acest val se extinde apoi și pe teritoriul Secuimii relativ izolate, deci mai puțin expuse incursiunilor turcești, unde atât structura economică – creșterea în preponderență a animalelor care nu încăpeau în asemenea incinte –, cât și obligativitatea participării în persoană la războaie, respectiv teama de a fi transformați în iobagi sub pretextul unor lucrări publice care puteau să fie transformate în robotă, fundamentează opoziția față de asemenea lucrări. Astfel se opun, de exemplu, chiar construcțiilor preconizate de cetățenii din Târgu Mureș, secui și ei, care hotărăsc construirea unei fortificații în urma suferințelor îndurate în anii de după 1600. Elementele formale, oglindind influența cetăților în sistem italian – planul geometric regulat, turnuri de apărare amintind bastioanele romboidale –, sunt relativ mai rare în bisericile cetăți săsești din sud, decât în Secuime, unde în secolul al XVII-lea se construiesc sub influența directă a șantierelor princiare cetățile de la Ilieni, Aita Mare și Arcuș. Un caz aparte îl constituie incinta poligonală de o simetrie curioasă, „stelată” și prevăzută cu turnulețe cilindrice, a bisericii din Sânzieni, contrare principiilor eficienței defensive. Planul acestui ansamblu evocă un desen elaborat de Francesco di Giorgio Martini la sfârșitul secolului al XV-lea.

CASTELE ȘI CONACE

Arhitectura castelilor transilvănene în epoca studiată este direct legată de exemplul construcțiilor princiare, proiectele fiind elaborate adeseori chiar de arhitecții italieni angajați ai curții. Printre aceste construcții-model o influență deosebită a avut ansamblul *palatului princiar* de la Alba Iulia. Ansamblul de clădiri situat în colțul sud-vestic al cetății de azi, cuprinzând curtea arhiepiscopală romano-catolică și cele două curți ale cazărării alăturate, constituie una dintre cele mai importante monumente ale arhitecturii Renașterii transilvănene. După anul 1714, începutul construirii fortăreței în stil baroc, clădirile fostului palat princiar au fost împărțite, treimea vestică revenindu-i episcopiei romano-catolice, iar restul, aproximativ două treimi, garnizoanei militare austriece din cetate. În deceniile următoare (înainte de 1736), cele două părți ale palatului au fost efectiv divizate prin demolarea capetelor estice ale aripilor care legau clădirile. Nucleul medieval al palatului episcopal, preluat în 1542 de regina Isabela și fiul ei minor, se afla în aripile nordică și cea transversală care desparte curtea vestică de cea mijlocie. La îmbinarea celor două aripi se afla o scară de onoare prin care se ajungea la etaj, la „palatul reginei Isabela”, situat în linia turnului catedralei. Această clădire era strâns legată de

catedrală: un coridor permitea accesul la scara Várdai din catedrală, iar ceva mai încolo o altă scară înlesnea accesul la portalul sacristiei vechi. Istoricul Szamosközy laudă tavanele casetate ale „palatului” de la etaj realizate în vremea principelui Ioan Sigismund. Probabil în cursul domniei principelui Sigismund Báthory, aripa transversală a fost unificată cu vechiul palat gotic al prepozitului, situat la capătul estic al catedralei, conturându-se astfel și curtea așa-zisă mijlocie. În urma distrugerilor din anii 1600–1603, palatul a devenit o ruină, nefiind refăcut decât în timpul domniei lui Gabriel Bethlen. În vremea lui s-a conturat și ultima curte, cea a grajdurilor, la capătul estic al ansamblului. Fațada nordică, continuă a ansamblului, măsurând pe atunci cca 200 m în lungime, a fost decorată cu un atic crenelat (începând din 1624), deasupra ferestrelor cu fronton triunghiular ale etajului, iar poarta vestică a fost marcată cu ancadramentul rustic actual, decorat cu mici obeliscuri (1626–1627). Deasupra acestuia, la etajul doi, o „casă de vară” conferea un accent vertical compoziției arhitecturale. Ultima fază a construcțiilor se leagă de numele principelui Gheorghe Rákóczi I.: atunci s-a încheiat edificarea curții estice prin amenajarea în aripa nordică a sălii dietei (1643), sprijinită parțial pe o loggie de 13 arcade dispuse simetric față de axul porții; s-au construit la capătul vestic, pe bastion, „casele de plăcere” și grădina suspendată ale principesei; aticul crenelat a fost demontat, iar șarpanta scundă a palatului a fost înlocuită cu un acoperiș înalt. Sălile reprezentative ale palatului erau situate în aripa transversală vestică (sălile de mese), în continuarea acestora, în aripa nordică se înșirau spre vest antecamera, sala sfatului princiar, sala de audiențe, urmate de apartamentul principelui și al principesei; în cealaltă direcție șirul „palatelor” boltite și decorate cu stuc ale curții de mijloc marcau accesul spre est, spre sala dietei.

Castele. Acestea constituie genul cel mai spectaculos al arhitecturii Renașterii transilvănene. Edificiile, foarte diferite ca dimensiuni și exigență, aparțineau membrilor familiilor princiare și celor aproximativ 20 de familii care s-au perindat în sfatul princiar. Primele încercări de adaptare a planurilor italienești geometrice regulate, înzestrate cu turnuri imitând bastioane la colțuri pot fi detectate în Transilvania începând cu ultima treime a secolului al XVI-lea. Atunci se construiesc castelul Bocskai din Aghireș (1569), poate castelul lui Ioan Gálfi din Buia (anii de după 1580), se conturează prin transformarea cetății medievale palatul interior al cetății din Făgăraș (ante 1594), castelul din Șimleu al familiei Báthory (ante 1594), precum și cetatea cu patru bastioane de colț din Ilia (1552–1590). Acestui ansamblu din urmă aparținea așa-numitul bastion Roșu, singurul destinat și locuirii, construit de tatăl principelui Gabriel, Wolfgang Bethlen (1582). În interiorul acestei fortificații se înălța turnul de locuință medieval, respectiv un palat în dublu tract, construit după 1620 și amplificat de către Emeric Thököly (ante 1678). Rezalitul actual al ruinii castelului din Mănăstirea marchează probabil prima fază a construcțiilor lui Cristofor Kereszturi, maestrul curții principesei Maria Christierna de Habsburg, soția lui Sigismund Báthory. Castelul a fost apoi amplificat în secolul următor de membrii familiei Kornis, Gaspar (m. 1696) și Sigismund (m. 1731).

În perioada Bethlen–Rákóczi sunt realizate proiecte cu o planimetrie clar inspirată din tratatele de arhitectură ale Renașterii italiene: castelul hexagonal de la Vințul de Jos (1615–1629), palatul pentagonal din interiorul cetății de la Oradea (1618–1648), castelul din Blaj (1617–1629), castelul din Iernut (1617–1629, 1649–1656), castelul familiei Lázár din Lăzarea (după 1630, și probabil în 1696), castelul lui Francisc Mikó din Miercurea Ciuc (1623–1635). Majoritatea acestor ansambluri au prins contur prin transformarea unor edificii anterioare, realizate în cursul secolului al XVI-lea care, în măsura în care le putem reconstitui, ilustrează diferența netă dintre exigențele comanditarilor celor două perioade. Moda turnurilor imitând bastioane italienești la colțuri, cea a ferestrelor cu fronton triunghiular, cea a aticului crenelat se datorește probabil gusturilor principelui Gabriel Bethlen și arhitectului său italian, Giacomo Resti da Verna (m. 1637). Variante ale acestui tip îl constituie castelul de la Racoșul de Jos al lui Gheorghe Sükösd (m. 1631), castelul de la Medieșul Aurit al lui Sigismund Lónyay (m. 1653), castelul dispărut al familiei Haller de la Albești (cânte 1625) și castelul familiei Mikola din Someșeni-Cluj. Un alt tip de plan, originar de asemenea din Italia, îl reprezintă castelele având corp compact dreptunghiular fortificat cu turnuri de colț, cum ar fi cel din Țopa, aparținând consilierului princiar Wolfgang Bethlen (m. 1618), cel din Cetatea de Baltă (1624–1630), aparținând viitorului principe Ștefan Bethlen (m. 1648). Cetatea episcopilor Transilvaniei din Gilău a fost reconstruită în perioada 1639–1648, prin alipirea aripilor de locuit de incinta patruleteră existentă. În perioada de după 1661 s-a conturat castelul de la Bonțida al lui Dionisie Bánffy (m. 1674), probabil după modelul celui din Gilău. Construcțiile de aici au fost continuate de Gheorghe, fiul său, în preajma anului 1700. Castelul din Criș al

familiei Bethlen a preluat turnul de locuință al lui Mihai Bethlen (1598) și conacul alăturat, în cursul secolului al XVII-lea, mai ales prin construcțiile de după 1667 s-a refăcut locuința din interior, s-au construit loggia, etajele superioare ale turnului, precum și fortificațiile exterioare.

Cancelarul Nicolae Bethlen (m. 1716), începând din 1667–1668, a construit la Sânmiclăuș un castel după propriile proiecte. Elementele baroce ale acestei construcții se datoresc însă intervenției din 1765 a lui Franz Schweininger, așadar nu au legătură nici cu proiectului inițial și nici cu epoca studiată.

Nu dispunem de prea multe indicii privind decorul interior al acestor edificii. Nu cunoaștem detalii pictate din decorul palatului de la Alba Iulia, reflexele cărui pot fi documentate la Oradea, Medieșul Aurit, Iernut, Lăzarea și Mănăstirea. La Hunedoara s-a păstrat o friză cuprinzând „portrete” în medalioane ale unor personaje purtând veșminte și ciocuri caracteristice deceniilor trei-patru ale secolului al XVII-lea. Acestea medalionae, inscripționate inițial în interiorul cadrului, au fost „rebotezate” cu alte inscripții, așezate dedesubt în anii de după 1664, friza devenind astfel o galerie a căpeteniilor și regilor Ungariei.

ARHITECTURA ECLESIASTICĂ

Relativ puține monumente ilustrează arhitectura eclesiastică a epocii, deoarece valurile succesive ale Reformei au transformat radical topografia eclesiastică a Transilvaniei. În majoritatea orașelor devenite protestante a rămas în uz o singură biserică, de obicei cea parohială, locuitorii mănăstirilor se convertiseră sau fuseseră alungați, edificiile părăsite devenind cariere de piatră. Biserica parohială Sf. Nicolae din Bistrița a fost supusă unor refaceri succesive în perioada goticului târziu. În continuarea acestora, între 1559–1563, sub conducerea italianului Petrus Italus de Lugano, cetățean al Lvivului (Ucraina), bolțile anterioare ale bisericii au fost demolate și înlocuite cu bolți stelate, sprijinite deasupra stâlpilor poligonali pe coloane cu capitel renașcentist, s-a construit impunătoarea tribună cu balustradă, s-au înlocuit ferestrele cu structuri gotice, profilate însă în spiritul Renașterii, s-au așezat portalurile noi și s-a construit aticul. Bisericii reformate din Iernut i s-a adăugat în vremea lui Francisc Kendi un portic renașcentist (1593), iar câteva piese sculptate ale bisericii reformate din Făgăraș se păstrează încă în biserică actuală. Catedrala de la Alba Iulia, devenită de nefolosit în urma stricăciunilor din anii de după 1600, a fost restaurată în timpul domniei lui Gabriel Bethlen. Biserica reformată din Hunedoara a fost înfrumusețată prin portaluri noi în 1644 de către Petru Bethlen (m. 1646) și soția sa, Ecaterina Illésházi. Din motive defensive, la Oradea s-a construit drept biserică calvină un fel de șopron cu acoperiș înalt, învelit cu șindrilă, sprijinit pe cinci perechi de stâlpi (anii de după 1620). Cele mai importante construcții eclesiasactice aparțin iezuiților la Cluj și la Alba Iulia. Biserica clujeană a iezuiților a fost apoi restaurată cu sprijinul principelui de calvinii din oraș (1639–1647). Amvonul din piatră a acestei biserici este opera comună a sculptorului Elias Nicolai și a tâmplarului clujean Hannes Lew Rechner; baldachinul a fost realizat de tâmplarul Stanislavski, un polonez în slujba principelui. Printre cele mai importante monumente ale catolicismului, foarte restrânse în Transilvania, sunt capela Salvator din Șumuleu (Miercurea Ciuc, ante 1686) și mănăstirea din Călugăreni a franciscanilor (după 1634). În 1686 s-a construit capela Sf. Ștefan pe dealul de deasupra Sânzienilor. Planul ei central nu are nici o legătură cu arhitectura romanică și se datorește mai degrabă unui model renașcentist. Bisericile ortodoxe ale vremii reproduceau de obicei tipuri răspândite în Țara Românească și Moldova. Numai în cazuri excepționale întâlnim detalii renașcentiste la Prislop, Teiuș, Lupșa sau în Șcheii Brașovului.

Traducere de Kovács Annamária

LATE-RENAISSANCE TRANSYLVANIAN ARCHITECTURE

1541–1720

ABSTRACT

INTRODUCTION

The first version of this study was written in the winter of 1997–1998 as a chapter of an encyclopedic work summing up Transylvanian renaissance architecture within the historical Hungary. Both its structure – according to the included monuments, illustration and reference – and its volume were determined by the editors. The author deals especially with those monuments that he has been studied during the last decades.

PRECEDENTS

A truly exceptional and early appearance of the influences of Italian renaissance architecture north to the Alps namely in Hungary after the year 1476 was merely meant to serve the humanistic personal representation of the King Mathias (1458–1490). Evidence of their spreading – regardless of a few exceptions – are dated only by the decade following Mathias's death, mostly after 1490. Therefore in the architecture of Transylvania (Erdély, Siebenbürgen) these influences appear only in the last decade of the 15th century as decorative sculptures on the late gothic buildings.

Two centres of great importance regarding later development are to be mentioned in this respect: those of the Episcopal Residences in Oradea (Várad, Großwardein) and Alba Iulia (Gyulafehérvár, Weißenburg, Karlsburg) where several parts of the surrounding buildings bear the marks of antiquising Renaissance ornamental carvings made at that time. They are followed by the most important buildings that carried out the Renaissance programme in Alba Iulia, the chapel of John of Lazo (Johannes de Lazo, Lazoinus, Lászai) (1512), the steps/stairs of Bishop Francis of Várda and his chapel of St. Ann by 1524.

The renaissance sculptures originated from Buda and Esztergom were spread all over the country as well as in the Transylvanian villages after the lost battle of Mohács (1526) that was a fatal mark upon the history of the Hungarian Kingdom. It is probable that the construction work led by the royalty was stopped at that time, the masters had spread and the taste of civil and noble orderers in the towns and villages had completely changed.

During these decades the late-gothic structures co-existed with provincialized sculptures originated from the heritage of Buda bearing with no exceptions early renaissance features. Pieces that keep abreast of the Italian mode or even with that of contemporary central Europe can rarely be found. Among the former pieces there is to be mentioned a lintel fragment on the town house of Bernandus Piktör from Cluj (Koloszvár, Klausenburg) decorated with volutes (1514) and the latter ones can be illustrated by the portal of the vicar Joannes Clyn (Klein) in Cluj (1528). A similar style indicating carving models from Augsburg may be found on the sarcophagus of John of Hunyad (Hunyadi János, Iancu de Hunedoara – died in 1456) whose tomb was carved in 1533 in Alba Iulia to the order of John Statileo Bishop of Transylvania (1528–1542). The influence of the Renaissance upon Transylvanian stone-cutters may be observed on a series of frames bearing profiles already renaissance but still intersected at the corners, similarly to gothic-styled framings (Brâncovenești – Marosvécs – 1537, Cluj 1539, Târgiu – Törpény, Treppen – 1522 etc.). In the church of Târgiu, besides these transitional forms of the portals, there is a renaissance mask decorating a console that supports the ribs of the gothic vaulting, in its sanctuary there is a “grünes Gewölbe” typed fragment of a fresco (1504) – similar to those from Hunedoara (around 1490) or Daia Secuiască (Székelydálya, before 1526) – and in the nave there is a fresco that reminds us Dürer's series of Appocalipse (after 1522). Both these features and the elegant structure of the late-gothic nave reflect the modern taste of the priests of the time from the chapter of Alba Iulia cathedral.

The first purely renaissance structures appear in the area of military architecture together with the beginning of principality towards the year 1540. Soon after this date simultaneously with the classical architectural pieces (frames of portals and windows) more and more graphically inspired frames appear showing characteristics of the German Renaissance.

They can hardly be originated directly from Italian models as well as the scrollwork decorations in the last decades of the century: their patterns are already to be found in Central Europe, in areas closer to Transylvania.

The above facts suggest that neither an autonomic development of Transylvanian architecture originated directly from the Italian Renaissance should be mentioned nor stylistic levels of mature or late Renaissance can be determined according to classical criteria. At the present state of affairs concerning research in this respect it is methodically obvious that the history of the Principate (lasting one and a half centuries) offers an adequate framework to the investigation of the present study from the appearance of late Renaissance features (by 1540) until the appearance of the Baroque forms (second decade of the 18th century).

HISTORICAL BACKGROUND OF TRANSYLVANIAN ART

In the autumn of 1541 when the widow queen Isabelle (died in 1559) and his son John Sigismund (1540–1571) have left the castel of Buda after the Turkish occupation, contemporary public life did probably not realize that a new form of state came into being: the Principality of Transylvania. During the 150 years of Turkish suzerainty Transylvania was keeping a strong connection with the Habsburgic Empire as well, balancing between the two great neighbours, and the Principality came to an end when this balance upset in favour of the Holy Roman Emperor and Hungarian King reigning in Wien.

The Principality of Transylvania inherited the eastern parts of Medieval Hungary and at the beginning its frontiers reached Kosice and the river Tisza.

The Turkish offensives in 1552 and 1556 ended with the occupation of Timișoara (Temesvár, Temeschwar), Lipova (Lippa) and Gyula, thus the territory was limited to the Transylvanian Countries, to the Banat of Lugos (Lugosch) and Caransebeș (Karánsebes) and to a part of Partium: the Countries of Zărând (Zaránd), Bihor (Bihar) and Maramureș (Mármaros). Gabriel Bethlen (Bethlen Gábor, 1613–1629) had to renounce to Lipova for a second time in the favour of the Turks (1616). As a result of the anti-Habsburgic campaigns during the first two courses of 30 years' war Gabriel Bethlen then – after 1644 – George Rákóczi I. (1630–1648) too followed by his omonymous son (1648–1658) managed to obtain the seven Countries of the Habsburgic Kingdom neighbouring Transylvania.

As a direct results of George Rákóczi II.'s disastrous Polish expedition the Turks invaded Ineu (Borosjenő) and Oradea together with the boundary fortifications in the Countries of Zărând and Bihor and the regal army was installed again into the fortress of Satu Mare (Szatmár), and for a while also into Chioar (Kővár) and Cluj.

The Turkish – Tatarian predatory expeditions between 1658–1661 had put a definite end to the constructive activity of the preceeding decades guided by the Prince–Court. The frontiers of the Principality were marked at Pietra Craiului (Királyhágó) and Sălaj (Szilágyság) whilst Cluj, Bologa (Sebesvár) and Șimleul Silvaniei (Szilágysomlyó) as well as Ilia (Marosillye) or Deva (Déva, Diemrich) on the river Mureș (Maros) became boundary-fortresses. It is obvious that reconstruction – even of a slower rythm determined by unfavourable condition – took place in the time of Prince Michael Apafi I. (1661–1690) but it is also evident that creative endeavours after the year 1661 cannot be compared with those of the preceeding decades. This is an evident statement even if we are aware of the fact that research concerning history of art attached no importance to the artistic results of this era though they were much more accessible because of the surviving monuments and for the sources that are available for interpretation.

As a consequence of the treaty from Blaj in 1687 the army of the Hungarian King occupied the most important fortifications of Transylvania and in 1693 the Transylvanian orders were forced to accept the Leopoldine Diploma which had put a definite end to the autonomy of the Principality.

The political regime of the Principality, the preponderance of treasury demesnes besides the personal estates of the Báthory and Rákóczi families ensured to the Princes of Transylvania a relatively higher capacity of action than that of the Hungarian Kings residing in Prague or Vienna, the latters being preoccupied mainly by the wars being carried out in Italy or beyond the West-side frontiers of the Empire. Within these conditions the Transylvanian Principality became a place of refuge for the Hungarian opposition against the catholic Habsburg rulers and the Prince's Court was a real center of Hungarian Protestant culture. In the same time

the patronage of arts and constructions conducted by the Prince's Court set a stimulating example to the customers/patrons all over the country who – due to patriarchal organization of the princial building sites – benefited from the knowledge, experience and talent of their masters. Besides the ethnic and religious variety of the Transylvanian population, their cultural ranges were determined by economic and juridical differences as well. Noblemen and serfs of the countries, civilians of the chartered towns or Székler and Saxon privileged people as well as refugees of all ranks arrived from the neighbouring regions that had been conquered by the Turks were possible customers of renaissance art each of them ordering pieces according to their tastes, traditions or material means.

In the first decades artists having escaped from Buda marked the renaissance artistic value of the Episcopal Courts from Alba Iulia and Oradea reflecting their artistic taste. In the same time during a considerable period of the investigated epoch the architecture of the Principality is marked by the influence of experienced “fundatores” who were brought mainly from the North of Italy being engaged either indirectly by the War Council from Vienna in order to consolidate the line of fortifications against the Turks that extended from the Adriatic sea reaching the mountains of Maramureş or coming directly to the request of the Transylvanian Princes. According to the few data being available it is evident that these dynamic, talented, architecturally well trained masters had been spread all over Europe bringing to Transylvania not only the traditions of Italian Renaissance but also the architectural peculiarities of the countries through which they arrived to these territories. A direct Polish influence is also remarkable showing its early characteristics during the rule of Prince John Sigismund (1556–1571) and then under the Polish reign of Stephen Báthory (Prince of Transylvania: 1571–1586, King of Poland: 1576–1586) when the Transylvanian war-veterans returned from the Polish battlefields and the Principality's economic life took a new direction. These influences are mainly reflected by the funerary monuments. Our historiography of arts overestimating Italian premises and models disregarded a series of features that demonstrate other, Central European sources of Transylvanian art. In the lack of key-monuments a vague image can slightly be sketched by these connections but which certainly gains significance on the basis of an objective interpretation of economic and cultural relations. After the death of Gabriel Bethlen about two decades can be delimited when the princial building sites were conducted by “German” masters only and neither can be ignored the more and more relevant stylistic phase-displacement between the Baroque of the great Italian centers and Central-European Manierism ignored where the first signs of the Baroque could intrude only after the Westfalian Piece (1648). This phase-displacement was partly stressed by the limits marked by confessional difference that allowed to very few of the Transylvanian Protestant Maecenas to get to Italy while lots and lots of them peregrinated to Western Europe where they could accumulate experiences that marked their later habits as customers. The less lucky ones could have had the opportunity to see illustrations of books, decorative elements of applied arts, drawings of sample books used by the masters working for them.

Due to Transylvania's provincialism, to its periferic position and to its relative isolation we can surely state that in many cases influences of Italian resources reached our land through Cracow, Prague or Vienna. The conservative eclecticism and the absence of the formal renewal of the Italian cinquecento characterizing not only the carvings but also the entire decorative art of the period being under investigation can be interpreted in no other way. Though some examples of 17th century patrons of arts may also be quoted who could get into touch with several examples of the Baroque, these experiences seem to have been without any effect regarding the remained artistic monuments.

The relative isolation of Transylvania; its position at the Eastern frontiers of Western culture, its mostly protestant spiritual atmosphere may serve as an adequate explanation to the hindrance of Baroque forms spread by counter-reformation and by the army of the Habsburg ruler.

On the other hand the lack of professional masters could explain the fact that Transylvanian customers preferred simplified ornamental forms of the late Renaissance even in the first decades of the 18th century.

Though after the Treaty of Satu Mare (1711) on the occasion of the rebuilding of the fortress of Alba Iulia – that was renamed into Karlsburg – a Baroque building site was established by masters recruited from the Empire the reception of the new Baroque style is still not obvious for that time: – Baroque forms appear only

about 1730 on the buildings requested of aulic and pro-Habsburgic political upper circles, and even such mixed with renaissance structures or motives.

Thus it is not strange that beginning approximately with the forming of the Principality, Transylvanian art is characterized by an eclectic parallelism of the surviving early renaissance elements mixed with mature and late Renaissance forms, occasionally influenced by “modern Germanic” Manierism.

ARCHITECTURE OF THE TOWNS

The urban structure of Transylvanian towns was formed in the preceding period.

During the 16th century the homes and public buildings were enlarged and adapted to the new way of life through reconstructions into renaissance style. The inherited fortifications were adapted to the new conditions, in most of the cases they were articulated systematically in their depth. The towns being at the saddles of the Carpathians (Braşov – Brassó, Kronstadt, Sibiu – Szeben, Hermannstadt, Bistriţa – Beszterce, Bistritz) flourished owing to their trans-frontier trade while Cluj, Mediaş (Medgyes, Medwisch), Sighişoara (Segesvár, Schässburg) became important centres of commerce and craft. Though Târgu Mureş (Marosvásárhely, Neumarkt) managed although to obtain the title of royal free borough in 1614 but it could not catch up with the former ones concerning the characteristics of a town. The development of Sebeş Alba (Szászsebes, Mühlbach) and Orăştie (Szászváros, Broos) had balked at the beginning of 15th century as consequence of the Turk invasions.

The Episcopal Residence of Oradea and Alba Iulia show different ways of development: the former developed as one of the most important fortifications of the Western frontier of the Principality the latter one – owing to its favourable situation at the crossways of trade – became the capital of the Principality and the residence of the Prince.

The architectural aspect of the towns was determined by their buildings of defense. Through the extension of their fortifications Cluj, Sibiu, Braşov, Sebeş became place of refuge in the Transylvanian society of those centuries. The fortresses were strong enough to resist to the outer attacks as the offenders, mostly due to the length of the rear boundary of the line-of-communications area, were not equipped with efficient artillery.

The Lutheran German majority of most of these towns was keeping strong cultural and economic connections with the Germanic centers of Europe enriching the architectural view of their towns with artistic monuments of German Renaissance taste.

Cluj (Kolozsvár, Klausenburg) during the 16th–17th Century. The inner town was formed by the square shaped town-wall having been built in the 15th century. This framework was not changed during the following centuries characterized by a contradictory, all in all negative demographic and economic development, according to a recent investigation. The fortified inner town was surrounded by the three suburbs situated along the main ways of trade that were mentioned by documents as early as the 14th century. The defense of these suburbs was meanly ensured by barriers situated at the end of the streets. In the lack of remained analogies we do not know whether the buildings of two or three premises in the vedute of 1617 were mere inventions of authors or not.

At the background of the picture the contour of the public cemetery – the Házsongárd – can be recognized (1584–1585) though until the end of the 18th century many civilians continued to be buried into the “porticos” of the churches or into the wards of the fortresses. The most important public buildings of the town, the fortifications were finished until the beginning of the 16th century. Later sources testify about their upkeep and about the building of the wards built in front of the mostly offended western, southern and eastern lines of the fortress. These buildings were also continued after 1687 especially in the time of the Austrian commandant, Prince Phillips von Lichtenstein as it was stated by Giovanni Morando Visconti after 1691. The chronological order of the most important modifications of the 16th–17th centuries can be observed by their inscriptions only. The present shape of the Tower of the Tailors (1475) that exploded in 1627 is due to its reconstruction in 1627–1629 and the inscription was carved by the masons Stephen Diószegi and John Molnos in 1629. Other inscriptions remind us of the reconstruction of the Someş (Szamos) bridge, and the

privileged birthplace of King Mathias is marked by an inscription and by the golden raven in the emblem of the building. The birthplace of Prince Stephen Bocskai (1605–1606) was marked in 1606 (quite in his life) by a stone tablet with an inscription and the coat-of-arms of the family on it. The one-floored Town House is known from the remained descriptions only. The parish church of St. Michael was continuously repaired. The nearby St. James funeral chapel had also been enlarged into a hall church of 5–5 bays. The two neighbouring churches had alternatively been used by the congregations of the Hungarian and Saxon Unitarians (Antitrinitarians) according to the “nation” of the Chief Justice who were yearly changed in their charges of town-leaders. The ceremony differed only concerning the language of the liturgy. This renewed building which could include some 700–800 persons became the scene of the Diets that were called together in Cluj in those days. The church was surrounded by a wall of cemetery and in the middle of the 16th century the tradesmen, the guilds and the chemist had their “vaults”(shops) built round the wall. The Franciscan monastery was donated by Stephen Báthory to the Jesuit Monks who had it rebuilt after 1581 using it until 1603 with an interruption between 1588–1595.

At beginning of the 17th century the Calvinist (Reformed) community gathered under the gateway of a Middle-street (Platea Media, Közép utca) house, then under the rule of Prince George Rákóczi I. they reconstructed the Jesuit Church of the Woolf street (Platea Luporum, Farkas utca). Later, in 1672 as the congregation had grown a great deal, the reformed community built also a wooden church outside the town in the street of Hungarians (Platea Hungarorum, Magyar utca). Cluj became the most important schooling town of Transylvania after Reformation. While the Unitarian school took place in the former Dominican monastery, the Jesuits who arrived to Cluj in 1579 built a new school for themselves near the monastery in the Woolf street. The remained projects of the constructions were made or adapted to the local needs by the monk Fra Massimo Milanese (died in 1586). On the place of the Jesuit buildings demolished after 1603 a considerable calvinist school was built (between 1651–1654) according to the projects of the Venetian architect Agostino Serena (died in 1654). Its picture is shown in an 18th century xylograph. The principal gate that has been preserved in its old form can be dated to the first decades of the 18th century.

A decisive mark on the aspect of the town was made by the citizens' houses. In the period of its full development (1593, 1596) in a register of the taxes 1703 paterfamilias (householders), citizens and libertines are mentioned. Together with the 199 tenants the population of the town grows approximately to 9500 inhabitants. The town was divided into five districts having mostly the some streets as it has in our days. The five districts were divided into smaller units of 10 neighbouring houses. The outer part of the town besides the Old Town (Vetus Castrum, Óvár) but yet being within the walls of fortifications was funded by colonisation, each inhabitant owning a 10 meters wide area which practically determined the structure of the town.

In the years preceding 1660 Cluj could vindicate its right according to which noblemen were allowed to settle down within the town-walls only in case they renounced to their privileges willing to become tax-payers of the town. As a result of a reasonable sense of self limitation properties of more than one plot with the corresponding large were completely absent in those days. The inherited gothic buildings with double axed façades, consisting of two or three premises were built above vaulted cellars. The cellars had usually two entrances (one from the street and the other one from the house), so that they did not have to roll the wine barrels through the courtyard into the cellar. The town carried out an intensive trade of wine in those centuries.

Georg Hoefnagel's xylograph shows a series of houses with triangle-shaped gables with wooden tiles.

A more sophisticated form of the same roof characterizes the houses of the tradesmen from the Market-place which were preserved until the second half of the 19th century. Analogies of the first type can be found even in our days in the Saxon villages round Sibiu while those of the latter type with more complicated roofs can only be found in Sighișoara.

The gothic planimetric structure of the houses did not change. Most of the cellars are covered by tunnen vaults, sometimes having lunettes above the openings. Until the end of the 16th century the houses of the Market-place and those of the nearby streets gained a second level. The existence of an upper floor can be deduced from the vaultings of the gateways and from its datable parts. The frequent visits of the

Transylvanian Princes in the 17th century required that the partition – walls of 2–3 neighbouring houses be cut down so that greater set of rooms could be formed. At the end of the 16th century new forms of frames appear – window frames with triangular pediment or others with angled gable – with richer decorations bearing sometimes figural ornamentation inspired from engravings.

The most representative monument of this evolution is the Wolphard-Kakas house. A gothic building with cellars and ground-floor consisting of three premises was transformed beginning with the constructions of the last vicar of Cluj, former student of Bologna, Adrian Wolphard (died in 1544) and continued by his nephew Stephen, former student of Vienna and Wittenberg, a famous astrologer Chief Justice of Cluj (died in 1586) and finalized by his successor Stephen Kakas (between 1590–1592) former student of Bologna and Padova. All the three of them contributed to the enlargement and decoration of the house which was considered to be the most beautiful and valuable building of the town in 1603. The carved decorations of the so-called zodiac-room was inspired from the cuttings of John Honterus printed in Basel in 1541 and 1551. The orderer, Stephen included the emblem of King Matthias (1458–1490) into the series of zodiac signs carved in the consoles. According to the remained monuments the constructive prosperity slowed down in the next century.

In *Bistrița* (Beszterce, Bistritz, Nösen) the facade of the so-called Goldsmith's House was made between 1560–1563. Its forms are due to the workshop of Petrus Italus da Lugano who had been working at the reconstruction of the Church in those days.

In *Sibiu* (Nagyszeben, Hermannstadt) the reconstructions in renaissance style were carried in the town by Haller family from Nürnberg who moved from Buda to Sibiu after 1526. The most important promoter of the family's settlement in Transylvania was Peter Haller (died in 1557) who became the count of the Saxons. The reconstruction of this house into renaissance style after 1537 exemplifies a process similar to that of Cluj.

At *Alba Iulia* – after having developed to the rank of the capital of Principality – the most important difficulty was that of the drinking-water. After several attempts (Stephen and Andrew Báthory) the final solution was carried out by Gabriel Bethlen (1624). Among public buildings of the time the most important one is the reconstruction of the former Dominican Monastery into a Jesuit Church and School (1581–1588). Its buildings got into the possessions of the Reformed “Academicum Collegium” (1622). In the last years of his rule Gabriel Bethlen began the construction of the new College, a bigger edifice having been projected probably by Giacomo Resti. The latter was also the initiator of an utopistic project of town-planning works as well known through historical sources only. A testimony of the exigent constructions of the town is the Apor-house, a considerable building, double levelled already at the end of the fifteenth century which was re-built at the end of the 17th century by Stephen Apor the treasurer, and after its reconstruction begun after 1711 it became the residence of the Transylvanian Military Governor being the first Baroque building in Transylvania.

FORTRESSES

The building of fortresses in the 16th – 17th centuries is linked to the history of Principality and – owing to the military revolution of the time – the first purely renaissance solutions were realized in this domain.

The most important defensive line of the principality was formed at the western frontiers as far as it was allowed by the poor constructive capacity of the state which through organizing public building-sites inherited patriarchal solutions based on the efforts of a rare population. Between 1564–1567 Giovanni Andrea Gromo visited Transylvania and observed three fortifications “alla moderna” that were constructed in Italian way, with bastions and casemates: Alba Iulia, Gherla (Szamosújvár) and Beclean (Bethlen, completely disappeared in our times). Beside the above mentioned fortifications we must take into account the defensive line of Sibiu, that of Braşov – Schloßberg and the bastioned fortress of Tăuți (Tótfalud).

The semicircular tower of Braşov (built after 1520) was completed after 1560 with four smaller towers of artillery inspired from the plan of the Italian bastions. Later, at the beginning of the 17th century the whole was

surrounded by a square-shaped wall with four bastions at each corners with a low tower above the gate having a mobile bridge in its front.

Except for the constructions at Gherla (having begun earlier, in 1538), all the other newer fortifications are due to the architects sent by King Ferdinand I., who arrived to Transylvania in the escort of General Giovanni Battista Castaldo about the years 1551–1556. The bastions had to be enlarged according to the continuous development of the artillery, the biggest one being that of Haller's Bastion in Sibiu with casemates protected by "ears". The length of the faces varied from 40 m (Gherla) up to 120 m (Oradea, Alba Iulia). In spite of the opinions of earlier specialists the flankers did not belong to the newer Italian system: until the 17th century no intention of flanking can be recognized in front of the neighbouring bastions nor outer fortifications can be found.

In the first centuries of the principality's history the tendency to build Italian typed fortifications can be found everywhere. Later these structures were built above all at the Western frontiers of the principality (Ineu, Oradea, Pocsaj – Hungary, Săcuieni – Székelyhíd, Satu Mare).

At Gherla the construction of a four bastioned fortress started in 1538 to the order of King John I. and George Martinuzzi, carried out at the first by the royal architect Domenico da Bologna. Originally the gate and the two eastern bastions were ornamented by the coat of arms of the builders. The original ground-plan was completed before 1564 when an outer fortress had already been built in front of the principal-gate. Its curtain-wall sheltered by two semi bastions and a gate-tower was enlarged with another bastion stretching across the ditch. In the same time lower wards with smaller bastions were being carried out throughout the rule of John Sigismund, the Báthory family and that of Gabriel Bethlen having been finished at the beginning of the 17th century when an inscription was placed on the western semi-bastion before the gate of the fortress reconstructed probably by Giovanni Landi. In the following period the ditch of the fortress became insufficient for an adequate defence. The palace built in the time of George Martinuzzi (died 1551) flanked by the inner gate and by the chapel stuck to the western walls of the fortress. The double levelled facade of the building was decorated by trisected windows. Similar inscriptions and details of the inner gate can also be found at Cluj and at Gilău (Gyalu). The so-called Rákóczi palace was built during the rule of George Rákóczi II. After the year 1562 the fortresses of the Prince were also re-built in Italian system in the Szeklerland: Odorhei (Udvarhely) and Cetățeni (Várfalva). The modernization of the fortification of Oradea was begun in 1568 with the foundation of a new bastion and later Giulio Cesare Baldigara(?) elaborated the pentagonal planimetric conception.

These conceptions were carried out in consecutive phases though the building of the bastions of Broken- (1571), Golden- (1572), Red- (1584) and the Soil-bastion (ante 1598, finished in 1627). The bastioned fortresses at Săcuieni (1634), Pocsaj – Hungary (1638) and Ineu (1658) were built during the rule of the two princes George Rákóczi, as well as the partial modernization of some medieval fortresses at Deva, Chioar and Gurghiu (Görgény). The Princiar Residence at Alba Iulia was fortified by Gabriel Bethlen with two great bastions (1618–1628) but its modernization was suspended about 1630 probably because of the unfavourable defensive conditions. The fortifications at Făgăraș (Fogaras, Fogarasch) were made about 1594–1644, a residence fortress realized according to the new Italian system.

FORTIFIED CHURCHES

Fortified Churches have been preserved in Transylvania in a great number. It is a medieval, archaic form of defensive architecture. Initially the later towns (civitates) had also passed through this stage of architecture but in this case the archaic fortifications were changed by the walls of the towns. Their maintenance reflect the slowness of town development within the Saxon and Szekler counties and in the case of smaller towns of counties (Huedin – Bánffyhungyad, Turda – Torda, Thorenburg, Dej – Dés, Aiud – Enyed, Strassburg) as well. The first wave of constructions in this respect can be observed during the 15th century mostly in the southern part of Transylvania among the Saxon settlements having been directly threatened by Turkish offense. During the 16th and mainly in the 17th century this wave was extended over the relatively isolated Szeklerland where the economical structure – the growing of animals that could not be fenced into smaller areas – as well as the duty of participation at military expeditions and the fear of being turned into the status of feudal tenant

because of certain public works that could have been transformed into socage – slowed down the extension of fortified churches. Thus for instance the civilians of Tîrgu Mureş who had put up resistance to the building of fortifications during the 16th century – being Szeklers as well – they decided to build a fortification only after 1600 as a consequence of a lot of suffering.

The formal elements reflecting the influence of Italian typed fortifications – regular geometric plan, rhomboid defense-towers – are relatively more rare at southern Saxon fortified churches than in Szeklerland where in the 17th century being directly influenced by the princiar building -sites fortresses were built to the churches of Ilieni (Illyefalva), Aita Mare (Nagyajta) and Arcuş (Sepsiárkos). A particular case is the fortified church of Sânzieni (Kézdiszentlélek) which completely contradicting to the rules of defense is a very peculiar polygonal star-shaped building with cylindrical towers. The plan of the building reminds the historian of a 15th century sketch drawn by Giorgio Martini.

CASTLES AND MANOR-HOUSES

The architecture of Transylvanian castles in the period being under investigation is directly linked to the examples of the princely buildings projekted in most of the cases by Italian architects engaged by the court. Among these model-buildings specific influences had been exercised by the Prince's Palace in Alba Iulia. The group of buildings situated in the south-western corner of today's fortress including the roman catholic archiepiscopal court and the two courts of the nearby barracks represent one of the most important monuments of Transylvanian Renaissance. After the year 1714 – the beginning of the Baroque-styled construction of the fortress – the buildings of the former Princely Residence were divided: one third situated at the western side was transferred into the possession of the Roman Catholic Episcopy and two thirds got into the possession of the Austrian Military Government. In the following decades (before 1736) these two parts of the castle were separated by demolishing the eastern wings that practically linked the group of buildings. The medieval kernel of the Episcopal Palace, being resided from the year 1542 by Queen Isabella and his minor son, is situated in the northern and in the transversal wings dividing the western court from that of the middle one. At the joint of the two wings the steps of honour lead from the inner court to the residence being at the same level with the Cathedral's Spire. This building was closely linked to the cathedral: a corridor ensured the access to the Várdai steps of the Cathedral and not far from there other steps were leading to the Old Sacristy. The coffered ceiling of John Sigismund's palace are remarked by the historians. Probably under the rule of Sigismund Báthory (1588–1603) the transversal wing was united with the old gothic palace of the provost situated at the eastern side of the cathedral surrounding the so-called middle-yard. After the damages of the years 1600–1603 the palace was ruined and then rebuilt by Gabriel Bethlen. The last courtyard, that of the stables, was delineated during his rule, at the eastern end of the buildings. The northern facade having a length of approximately 200 m was decorated (from 1624) with an attic above the windows with a triangular pediment of the first floor. The western gate was marked by the actual rustic frame decorated with small obelisks and strap work (1626–1627). Above the gate, on the second floor there was a "summerhouse" and the suspended garden of the prince consort. The last stage of the constructions was performed during the rule of George Rákóczi I. when the eastern court was outlined by the Hall of the Diet partly sustained by a "loggia" of arcades (1643). At the western side of the palace the private rooms of the prince consort were extended by a Lusthaus. The attic was demolished and a high roof was built instead. The rooms of representation were in the western wing (the dining-room for instance) then it continued in the northern wing westward: the Prince's Council Hall, the "antecamera", the throne-room and the Prince's Bedroom followed by the Prince's and his Consort's private rooms. Eastward there were a series of "palaces" with stuccoed ceilings ending with the Hall of the Diets.

The Castles were the most beautiful representatives of Transylvanian Renaissance architecture. A varied and rich type of architectural genre with different extension and exigence owned by the members of the Prince's family and by the 20 families approximately who were members of the Prince's Council. The first adaptations of geometrically regular Italian plans with small bastion-like towers at the corners can be found in Transylvania at the beginning of the last decades of the 16th century. At that time the Bocskai Castle at Aghireş (Egeres, 1569), probably the castle of John Gálfi of Buia (Bolya, Bell, in the years after 1580) and the

transformation of the medieval interior palace at Făgăraş (before 1594), the castle of Báthory family at Şimleu (before 1594) as well as the castle with four corner-bastions in Ilia were built (1552–1590). To the latter group of buildings belonged the so-called Red Bastion, the only one meant to be inhabited, having been built by the father of Prince Gabriel, Volfgang Bethlen (1582). Inside the fortress took place the medieval home-tower and a double tracted palace built after 1620 and extended by Emeric Thököly (before 1648).

The actual angulation at the ruins of the castle in Mănăstirea probably marked the first stage of Cristofor Kereszturi's constructions the master of the Habsburgic Maria Christitierna, Sigismund Báthory's wife. The castle was amplified in the following century by the Gasper Kornis (died in 1696) and Sigismund Kornis (died in 1731).

During the Bethlen–Rákóczi era projects with a planimetric conception inspired from the architecture treatises of the Italian Renaissance were performed: the hexagonal castle at Vinţul de Jos (Alvinc, Winz, 1615–1629), the pentagonal palace inside the fortress in Oradea (1618–1648), the castle in Blaj (Balázsfalva, Blasendorf, 1617–1629), the castle in Iernut (Radnót, 1617–1629, 1649–1656), the castle of the Lázár family in Lázarea (Gyergyószárhegy, after 1630, and probably in 1696), the castle of Francis Mikó in Miercurea Ciuc (Csíkszereda, 1623–1635). The majority of these buildings were shaped through the transformation of former edifices, having been built formerly in the 16th century which – as far as it can be observed – illustrate the differences of taste between the commanders of the two centuries. The fashion of towers imitating Italian bastions situated at the corners, that of the windows with triangular pediments, and the attic above the windows reflect the taste of Prince Gabriel Bethlen and his Italian architect Giacomo Resti da Verna (died in 1637). Variations of this type are the castle of George Sükösd (died in 1631) at Racoşul de Jos (Alsórákos), the castle of Sigismund Lónyai (died in 1653) at Medieşul Aurit (Aranyosmeggyes, the disappeared castle of the Haller family at Albeşti (Szászféhéregyháza, Weisskirch, at about 1625) and the castle of Mikola family in Someşeni-Cluj (Szamosfalva). An other type of plan rooting from Italy as well – are the castles having a compact *rectangular* body fortified with corner-towers, for example Volfgang Bethlen's (died in 1618) castle at Țopa (Kisbún), that of Cetatea de Baltă (Küküllővár, Kokelburg, 1624–1630) belonging to the later Prince Stephen Bethlen (died in 1648). The fortress of the Transylvanian Bishops at Gilău was reconstructed between 1639–1648 through the linking of living-wings to the existing square-shaped building. After 1661 the castle of Dennis Bánffy (died in 1674) at Bonţida (Bonchida) was outlined probably according to the model at Gilău. The buildingworks here were carried on by his son George around 1700. The castle of the Bethlen family at Criş (Keresd, Kreisch) inherited the living tower of Michael Bethlen (1598) and the neighbouring mansion and during the 17th century mostly by the constructions after 1667 the interior living-site was rebuilt, the loggia, the upper floors of the tower and the exterior fortifications were made.

The Chancellor Nicolas Bethlen (died in 1716) in the years 1667–1668 began to built at Sânmiclăuş (Bethlenszentmiklós, Niklasdorf) a castle according to his own plans. The Baroque elements of these buildings bare the marks of Franz Schweininger in 1765, therefore they have nothing to do neither with the initial plan nor with the investigated epoch.

We do not know too much about the interior decorations of these buildings. No painted details of the palace in Alba Iulia are known, their reflections in Oradea, Medieşul Aurit, Iernut, Lázarea and Mănăstirea are noted in written sources only. At Hunedoara (Vajdahunyad, Eisenmarkt) a frieze was preserved containing “portraits” enclosed into medallions of some persons wearing clothes and beards being characteristic of the 3rd – 4th decades of the 17th century. These medallions having been initially inscribed within the frames were “re-named” by other inscriptions that were placed underneath in the years after 1664, thus the frieze became a Gallery of Hungarian Rulers and Kings.

ECCLESIASTIC ARCHITECTURE

As the successive waves of Reformation radically transformed the ecclesiastic topography of Transsylvania, relatively few monuments illustrate the ecclesiastic architecture of the time. In the majority of the towns having converted into Protestantism a single church – usually the parohial one – was used, the inhabitants of the monasteries had converted or had been chased away, thus the abandoned buildings became mere stone pits. The parochial church of Saint Nicolas at Bistriţa was successively re-built in the late gothic period. Later

– between 1559–1563 under the leadership of Petrus Italo de Lugano, a citizen of Lviv (Ukraine) the former arches of the church were demolished and changed into stellar vaults, renaissance organ lofts, gates, gables and an attic were built to the former building. In Iernut Francis Kendi had built a renaissance porticus (gateway) to the reformed church in 1593, that of Făgăraș has preserved only a few pieces of 17th century ornaments. After the devastation of 1600 Gabriel Bethlen restored the church of Alba Iulia. The reformed church of Hunedoara was renewed with portals in 1644 by Peter Bethlen (died in 1646) and his wife Catherine Illésházi. In Oradea a calvinist wooden church was built (in the years after 1620) below the town-walls covered with a tiled-roof supported by five pairs of pillars.

The most important ecclesiastic buildings are that of the Jesuits in Cluj and Alba Iulia. The Jesuit church in Cluj was restored by the Prince helped by the calvinists between 1639–1647. Its stone chancel (1646) is the common work of the sculptor Elias Nicolai and the joiner Hannes Lew Rechner. The baldachin was made by the Polish cabinet maker Stanislavski being in the service of the prince. Among the most important monuments of catholicism –very few in Transylvania – are the Salvator-chapel in Șumuleu (Miercurea Ciuc, before 1686) and the Franciscan Monastery at Călugăreni (Mikháza, after 1634). In 1686 was built the St. Stephen chapel on a hill above Sânzieni. Its central plan has nothing to do with the Romanic architecture, it is due to a renaissance model. The Orthodox churches of the time imitated those of Moldova and Wallachia. Exceptional cases of renaissance details can be found at Prislop (Priszlop), Teiuș (Tövis, Dreikirchen), Lupșa or in Șcheii of Brașov (Bolgárszeg, Obere Vorstadt).

Translated by Tonk Márta

Felelős kiadó: Diószegi László, a Teleki László Alapítvány igazgatója,
Dávid Gyula, a Polis Könyvkiadó vezetője
Felelős szerkesztő: Barabás Béla
Szerkesztő: Demény Péter
Korrektor: Mező Piroska
Nyomdai előkészítés: Teleki László Alapítvány szerkesztősége